

**BALTIK MİMARİSİ ETKİSİNDE KARS
(BATUM ÖRNEKLERİYLE KARŞILAŞTIRMALI)**

Sevgi ERDOĞAN

**Yüksek Lisans Tezi
Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN**

2018

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

Sevgi ERDOĞAN

**BALTIK MİMARİSİ ETKİSİNDE KARS
(BATUM ÖRNEKLERİYLE KARŞILAŞTIRMALI)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN**

ERZURUM-2018

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

31.10.2018

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Baltık Mimarisi Etkisindeki Kars (Batum Örnekleriyle Karşılaştırmalı)" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

31.10.2018

Sevgi ERDOĞAN

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof.Dr. Haldun ÖZKAN danışmanlığında, Sevgi ERDOĞAN tarafından hazırlanan bu çalışma 31 /10 2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Sanat Tarihi/Bizans Sanatları Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof.Dr. Haldun ÖZKAN

İmza: .....

Jüri Üyesi :Dr.Öğr Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ

İmza: .....

Jüri Üyesi :Dr.Öğr Üyesi Muhammet ARSLAN

İmza: .....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 31/10 /2018

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

F-85/01/21.10.2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	VI
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	VII
KARŞILAŞTIRMA FOTOĞRAFLARI DİZİNİ.....	XVIII
ÇİZİMLER DİZİNİ.....	XX
PLANLAR DİZİNİ	XXIII
KARŞILAŞTIRMA PLANLAR DİZİNİ.....	XXIV
LEVHALAR DİZİNİ.....	XXV
ÖNSÖZ.....	XXVI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFİ KONUM VE TARİHÇE

1.1. KARS'IN COĞRAFİ KONUMU	4
1.2. KARS'IN TARİHÇESİ	7
1.3. BATUM'UN COĞRAFİ KONUMU	15
1.4. BATUM'UN TARİHÇESİ	17

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHİ DÖNEMLER İÇERİSİNDE KARS'IN MİMARİ DURUMU

2.1. TARİHİ DÖNEMLER İÇERİSİNDE KARS'IN MİMARİ DURUMU	25
2.1.1. Kuruluş Dönemi	25
2.1.2. Selçuklu ve Osmanlı Dönemi.....	32
2.1.3. Rus İşgali Dönemi	39
2.1.4. Cumhuriyet Dönemi	43
2.2. TARİHİ DÖNEMLER İÇİNDE BATUM'UN MİMARİ DURUMU	45
2.2.1. Kuruluş Dönemi	45
2.2.2. Osmanlı Dönemi.....	53
2.2.3. Rus İşgali Dönemi	66
2.2.4. Acara Özerk Cumhuriyeti Dönemi.....	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BALTİK MİMARİSİ VE ETKİLERİ

3.1. BALTİK MİMARİSİ.....	79
3.2. BALTİK MİMARİSİNİN KARS'IN ŞEHİR DOKUSUNA ETKİLERİ.....	83
3.2.1. Sivil Mimari Örnekleri	87
3.2.1.1. Tek Katlı Yapılar	87
3.2.1.1.1. Kars Tuncer Güvensoy Evi	87
3.2.1.1.2. Kars Yılmaz Kazak Evi.....	91
3.2.1.1.3. Kars Yaşar Demiral Evi	94
3.2.1.1.4. Kars Milli Emlak Lojmanı	97
3.2.1.1.5. Kars Tek Katlı Konut	100
3.2.1.2. İki Katlı Yapılar	102
3.2.1.2.1. Kars Kemal Aksu Evi.....	102
3.2.1.2.2. Kars Haşim Arıkan Evi	106
3.2.1.2.3. Kars Butik Otel Binası	110
3.2.1.2.4. Kars Resul Yıldız Evi.....	115
3.2.1.3. Konak ve Köşkler	120
3.2.1.3.1. Kars Eski Vali Konağı	120
3.2.1.3.2. Kars Paşa Konağı	125
3.2.1.3.3. Kars Aynalı Köşk (Yazıcıların Evi)	129
3.2.1.3.4. Sarıkamış Katerina Av Köşkü.....	133
3.2.2. Resmi Binalar	137
3.2.2.1. Kars Hekim Evi (Cheltikov Otel)	137
3.2.2.2. Kars Defterdarlık Binası	141
3.2.2.3. Kars Defterdarlık Misafirhanesi (Eski Adliye Binası)	145
3.2.2.4. Kars Kafkas Üniversitesi Konservatuvar Binası	147
3.2.2.5. Kars İl Sağlık Müdürlüğü Binası (Eski Hastane)	151
3.2.2.6. Kars Eski Belediye Binası (Eski Kız Lisesi)	155
3.2.2.7. Kars Eski Rus Gümrük Binası (Kent Konseyi Binası)	160
3.2.2.8. Kars Gazi Kars Anadolu Lisesi Binası	164
3.2.2.9. Kars İl Özel İdare Binası	168
3.2.2.10. Kars Ticaret ve Sanayi Odası Binası	172

3.2.2. Dini Mimari Örnekleri.....	176
3.2.2.1. Kars Alexander Nevski Rus Ortodoks Kilisesi (Fethiye Camii)	176
3.2.2.2. Sarıkamış Yanık Kilise (Kâzım Karabekir Camii)	182

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARS VE BATUM ŞEHİRLERİNİN BALTİK MİMARİ ÜSLUBUNUN

KARŞILAŞTIRILMASI

4.1. ŞEHİR PLANI AÇISINDAN	188
4.2. MİMARİ AÇIDAN	199
4.2.1. Mimari Elemanlar.....	199
4.2.1.1. Peç Sistemi.....	199
4.2.1.2. Kapılar	201
4.2.1.3. Pencereleler	222
4.2.1.4. Alınlıklar.....	234
4.2.1.5. Balkonlar.....	242
4.2.1.6. Plasterlar	250
4.2.1.7. Çatı Korkulukları	254
4.2.1.8. Çörtenler	260
4.3. SÜSLEME AÇISINDAN KARŞILAŞTIRMA.....	264
4.3.1. Taş Süsleme.....	264
4.3.2. Metal Süsleme	269
4.3.3. Ahşap Süsleme	272
4.4. MALZEME VE TEKNİK AÇIDAN KARŞILAŞTIRMA.....	280
DEĞERLENDİRME	286
SONUÇ.....	292
KAYNAKÇA	296
ÖZGEÇMİŞ.....	308

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BALTİK MİMARİSİ ETKİSİNDE KARS
(BATUM ÖRNEKLERİYLE KARŞILAŞTIRMALI)

Sevgi ERDOĞAN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

2018, 308 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ARSLAN

Kars ve Batum şehirleri kuruluşlarından itibaren birçok kültüre ev sahipliği yapan derin bir geçmişe sahiptir. Süreç içerisinde görülen gelişim şehirlerin kuruluşunda, dokusunda ve mimarisinde çeşitliliğe sebep olmuştur. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında her iki şehirde Rus işgalinde kalmasıyla yeni bir oluşum süreci başlamıştır. Askeri ihtiyaçlar doğrultusunda idari, askeri ve dini alanda gerçekleştirilen imar planında eski yerleşim yerleri olduğu gibi bırakılmış, ızgara plan sistemi kullanılarak yeni yerleşim birimleri oluşturulmuştur.

Tezin konusunu oluşturan Kars ve Batum şehirlerinde Rus işgali süresince uygulanan Baltık mimari üslubunun şehirde yarattığı yeni düzen ve mimari planlama incelenmiştir. Uygulanan bu mimari planlamada cephe tasarımları, girişler, pencereler, konsollar ve alınlıklar gibi mimari elemanların benzerlikleri, farklılıkları 19. ve 20. yüzyıl Batılılaşma dönemi içerisinde değerlendirilip üslup özellikleri analiz edilmeye çalışılmıştır. Batılılaşma döneminde yabancı mimarlar tarafından İstanbul'a getirilen, oradan da Anadolu'ya yayılan Neoklasik, Neobarok, Neorönesans, Art Nouveau gibi batılı Eklektik üsluplardan oluşan cephe tasarımlarının yansımaları Kars ve Batum şehirlerinde yer alan yapıların cephelerinde izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kars, Batum, Baltık Mimari, Batılılaşma.

ABSTRACT**MASTER THESIS****UNDER THE INFLUENCE OF BALTIC ARCHITECTURE KARS
(COMPARATIVE BATUM SAMPLES)****Sevgi ERDOĞAN****Advisor: Prof. Dr. Haldun ÖZKAN****2018, 308 pages****Jury: Prof. Dr. Haldun ÖZKAN****Assist. Prof. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ****Assist. Prof. Dr. Muhammet ARSLAN**

The cities of Kars and Batumi have long history of hosting many cultures. The development, which seen in the process caused diversity in the establishment, structure and architecture of the cities. Especially, a new generation process has started both cities remaining in the Russian occupation after the Ottoman-Russian war of 1877-1878. In the direction of the military necessity the old settlements were left as they were in the administrative military and religious development plan, and new settlements were established by using the grid plan system.

In the cities Kars and Batumi, which are the subject of the thesis, the new order and architectural planning of the Baltic architectural style applied during the Russian occupation were examined. In this architectural planning, the differences between the architectural elements such as facade designs, entrances, windows, consollor and pediments were evolved in the 19th and 20th centuries in the westernization period and the stylistic features were analyzed. During the westernization period, the facades of the facade designs, which consisted of western eclectic styles such as Neoclassic, Neobarok, Neorenaissance and Art Nouveau, which were brought to İstanbul by foreign architects, were observed on the facades of the buildings in Kars and Batumi.

Key Words: Kars, Batumi, Baltic Architecture, Westernization.

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Çev.	: Çeviren
Çiz.	: Çizim
Ed.	: Editör
Foto.	: Fotoğraf
Haz.	: Hazırlayan
H.	: Hicri
Karş. Foto.	: Karşılaştırma Fotoğrafı
km.	: Kilometre
K.T.Ü.	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
m.	: Metre
mm.	: Milimetre
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
T.D.V	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.T.K	: Türk Tarih Kurumu
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
Vd.	: Ve Diğerleri
Y.K.Y	: Yapı Kredi Yayınları
yy.	: Yüzyıl

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 2.1. Kule Evler (M.Kadiroğlu, B.İşler, 2010,16)	52
Fotoğraf 2.2. Batum Ahmediye Camii (Batumi, 2013, 38)	55
Fotoğraf 2.3. Batum Burun Tabya (Zaur Margiev)	56
Fotoğraf 2.4. Batum Burun Tabya (Zaur Margiev)	56
Fotoğraf 2.5. Batum Deniz Feneri (Zaur Margiev).....	57
Fotoğraf 2.6. Batum Hamam (Old Batumi)	58
Fotoğraf 2.7. Batum Batum Aziziye Camii (Murat Kasap).....	59
Fotoğraf 2.8. Batum Aziziye Camii (Murat Kasap).....	59
Fotoğraf 2.9. Batum Aziziye Camii (www.google.com.tr)	59
Fotoğraf 2.10. Batum Aziziye Cami Minberi (Zaur Margiev)	60
Fotoğraf 2.11. Minber (Zaur Margiev)	60
Fotoğraf 2.12. Batum Aziziye Camii (Murat Kasap).....	60
Fotoğraf 2.13. Batum Aziziye Camii (Batumi, 2013, 51).....	61
Fotoğraf 2.14. Batum St. Nikoloz Kilisesi (http://batumionline.net).....	62
Fotoğraf 2.15. Batum St. Nikoloz Kilisesi.....	62
Fotoğraf 2.16. Batum St. Nikoloz Kilisesi Freskolar.....	63
Fotoğraf 2.17. Batum Orta Camii (www.google.com.tr).....	63
Fotoğraf 2.18. Batum Orta Camii Avlusu.....	64
Fotoğraf 2.19. Batum Orta Cami Mihrap.....	64
Fotoğraf 2.20. Batum Orta Cami Minber.....	64
Fotoğraf 2.21. Batum Orta Camii Minare.....	65
Fotoğraf 2.22. Batum Orta Camii Giriş Kapısı.....	65
Fotoğraf 2.23. Batum Nuri Gölü (Batumi,2013, 59)	65
Fotoğraf 2.24. Batum Liman (Old Batumi)	66
Fotoğraf 2.25. Batum (www.google.com.tr).....	67
Fotoğraf 2.26. Petersburg.....	67
(www.google.com.tr)	67
Fotoğraf 2.27. Batum Rus Kilisesi (Batumi, 2013, 71)	68
Fotoğraf 2.28. Batum Rus Kilisesi (Zaur Margiev)	68
Fotoğraf 2.29. Batum Rus Kilisesi (Zaur Margiev)	68
Fotoğraf 2.30. Batum Rus Kilisesi (Zaur Margiev)	69

Fotoğraf 2.31. Batum Postane Binası.....	70
Fotoğraf 2.32. Batum Postane Binası.....	70
Fotoğraf 2.33. Batum Ermeni Kilisesi	71
Fotoğraf 2.34. Batum Ermeni Kilisesi	71
Fotoğraf 2.35. Batum Kutsal Bakire Anne'nin Doğum Katedrali	72
Fotoğraf 2.36. Batum Kutsal Bakire Anne'nin Doğum Katedrali	72
Fotoğraf 2.37. Batum Sinagog	73
Fotoğraf 2.38. Batum Tiyatro Binası	73
Fotoğraf 2.39. Batum Tiyatro Binası	74
Fotoğraf 2.40. Batum Sinema Binası (Batumi, 2013, 104).....	74
Fotoğraf 2.41. Batum St. Barbara Kilisesi	75
Fotoğraf 2.42. Batum St. Barbara Kilisesi	75
Fotoğraf 2.43. Batum Katolik Kilisesi	76
Fotoğraf 2.44. Batum Katolik Kilisesi	76
Fotoğraf 2.45. Batum Avrupa Meydanı	77
Fotoğraf 2.46. Batum Bulut Kafe ve Heykel Binası.....	77
Fotoğraf 3.1. Kars Tuncer Güvensoy Evi Batı Cephe	87
Fotoğraf 3.2. Giriş Kapısı	89
Fotoğraf 3.3. Kapı Süslemeleri	89
Fotoğraf 3.4. Bahçe Kapısı	89
Fotoğraf 3.5. Çörtten	89
Fotoğraf 3.6. Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan Alınlık.....	90
Fotoğraf 3.7. Doğu Cephe Sundurma	90
Fotoğraf 3.8. Kars Yılmaz Kazak Evi Doğu Cephe.....	91
Fotoğraf 3.9. Giriş Kapısı	92
Fotoğraf 3.10. Doğu Cephe Pencereleleri.....	92
Fotoğraf 3.11. Süsleme Detayı.....	93
Fotoğraf 3.12. Süsleme Detayı.....	93
Fotoğraf 3.13. Süsleme Detayı.....	93
Fotoğraf 3.14. Süsleme Detayı.....	93
Fotoğraf 3.15. Kars Yaşar Demiral Evi Batı Cephe	94
Fotoğraf 3.16. Giriş Kapısı	95

Fotoğraf 3.17. Batı Cephe Pencere	95
Fotoğraf 3.18. Bahçe Girişi.....	96
Fotoğraf 3.19. Batı Cephe Pencereleri	96
Fotoğraf 3.20. Kars Milli Emlak Lojmanı Güney Cephe	97
Fotoğraf 3.21. Giriş Kapısı	98
Fotoğraf 3.22. Güney Cephe Pencere	98
Fotoğraf 3.23. Süsleme Detayı.....	99
Fotoğraf 3.24. Süsleme Detayı.....	99
Fotoğraf 3.25. Bahçe Girişi.....	99
Fotoğraf 3.26. Kars Tek Katlı Konut Örneği Doğu Cephe.....	100
Fotoğraf 3.27. Süsleme Detayı.....	101
Fotoğraf 3.28. Süsleme Detayı.....	101
Fotoğraf 3.29. Kars Kemal Aksu Evi Doğu Cephe.....	102
Fotoğraf 3.30. Balkon	104
Fotoğraf 3.31. Süsleme Detayı.....	104
Fotoğraf 3.32. Doğu Cephe Pencereler	104
Fotoğraf 3.33. Tavan Süslemeleri (Kars Müzesi Arşivi).....	105
Fotoğraf 3.34. Süsleme Detay (Kars Müzesi Arşivi).....	105
Fotoğraf 3.35. Melek Figürü (Kars Müzesi Arşivi).....	105
Fotoğraf 3.36. Kars Haşim Arıkan Evi Kuzeybatı Cephe.....	106
Fotoğraf 3.37. Giriş Kapısı	107
Fotoğraf 3.38. Giriş Kapısı	107
Fotoğraf 3.39. Pencere Dizisi.....	108
Fotoğraf 3.40. Pencere Detay.....	108
Fotoğraf 3.41. Balkon	109
Fotoğraf 3.42. Pahlanan Köşe	109
Fotoğraf 3.43. Çatı Kuleleri	109
Fotoğraf 3.44. Teras	109
Fotoğraf 3.45. Kars Butik Otel Binası Güneybatı Cephe	110
Fotoğraf 3.46. Butik Otel Güneybatı Cephe	112
Fotoğraf 3.47. Giriş Kapısı	113
Fotoğraf 3.48. Ahşap Süslemeli Balkon	113

Fotoğraf 3.49. Çörten Örnekleri.....	114
Fotoğraf 3.50. Kars Resul Yıldız Evi Doğu Cephe.....	115
Fotoğraf 3.51. Giriş Kapısı	117
Fotoğraf 3.52. Pencere Detayı	117
Fotoğraf 3.53. Bahçe Girişi.....	118
Fotoğraf 3.54. Bahçe Girişi Detay	118
Fotoğraf 3.55. Kartuş Süslemeler	118
Fotoğraf 3.56. Balkon	119
Fotoğraf 3.57. Kars Eski Vali Konağı Doğu Cephe	120
Fotoğraf 3.58. Doğu Cephe Pencereleler	122
Fotoğraf 3.59. Doğu Cephe Pencereleler	122
Fotoğraf 3.60. Doğu Cephe Pencere Dizisi.....	123
Fotoğraf 3.61. Pencere Detay.....	123
Fotoğraf 3.62. Pencere Detay.....	124
Fotoğraf 3.63. Pencere Detay.....	124
Fotoğraf 3.64. Peç (Kars Müzesi Arşivi)	124
Fotoğraf 3.65. Kars Paşa Konağı Kuzey Cephe.....	125
Fotoğraf 3.66. Giriş Kapısı	126
Fotoğraf 3.67. Alınlık.....	127
Fotoğraf 3.68. Batı Cephe Pencereleler	128
Fotoğraf 3.69. Kars Aynalı Köşk (Yazıcıların Evi) Batı Cephe	129
Fotoğraf 3.70. Giriş Kapısı	130
Fotoğraf 3.71. Batı Cephe Pencereleleri	131
Fotoğraf 3.72. Korint Sütun Başlıkları	132
Fotoğraf 3.73. Süsleme Detayları	132
Fotoğraf 3.74. Tavan Süslemesi (www.google.com.tr).....	132
Fotoğraf 3.75. Tavan Göbeği (www.google.com.tr).....	132
Fotoğraf 3.76. Tavan Süsleme Detay (www.google.com.tr)	132
Fotoğraf 3.77. Sarıkamış Katerina Av Köşkü Kuzey Cephe	133
Fotoğraf 3.78. Giriş Kapısı	135
Fotoğraf 3.79. Güney Cephe	135
Fotoğraf 3.80. Güney Cephe	136

Fotoğraf 3.81. Kuzey Cephe	136
Fotoğraf 3.82. Kars Hekim Evi (Cheltikov Otel) Güney Cephe.....	137
Fotoğraf 3.83. Alınlık.....	139
Fotoğraf 3.84. İkinci kat Pencereleer.....	139
Fotoğraf 3.85. Birinci kat Pencereleer	140
Fotoğraf 3.86. Birinci Kat Pencereleer	140
Fotoğraf 3.87. Taş Süsleme.....	140
Fotoğraf 3.88. Balkon	140
Fotoğraf 3.89. Kars Defterdarlık Binası Kuzeybatı Cephe.....	141
Fotoğraf 3.90. Giriş Kapısı	142
Fotoğraf 3.91. Batı Cephe Balkon	142
Fotoğraf 3.92. Birinci Kat Pencereleer	143
Fotoğraf 3.93. İkinci Kat Sütunceler.....	143
Fotoğraf 3.94. Birinci Kat Görünüşü	144
Fotoğraf 3.95. Kartuş ve Silmeler.....	144
Fotoğraf 3.96. Kuzeybatı Cephe Balkon.....	144
Fotoğraf 3.97. Kuzeybatı Cephe Alınlık.....	144
Fotoğraf 3.98. Kars Defterdarlık Misafirhanesi.....	145
Fotoğraf 3.99. Silmeler	146
Fotoğraf 3.100. Dikey Kartuşlar	146
Fotoğraf 3.101. Balkon	146
Fotoğraf 3.102. Balkon	146
Fotoğraf 3.103. Kars Konservatuvar Binası.....	147
Fotoğraf 3.104. Baca.....	148
Fotoğraf 3.105. Kuzey ve Kuzeybatı Cephe	148
Fotoğraf 3.106. Kuzey Cephe	149
Fotoğraf 3.107. Kuzey Cephe Pencereleer	149
Fotoğraf 3.108. Kuzey Cephe Girişler	150
Fotoğraf 3.109. Kuzeybatı Cephe Balkon.....	150
Fotoğraf 3.110. Kars İl Sağlık Müdürlüğü Binası	151
Fotoğraf 3.111. Bitkisel Süsleme.....	153
Fotoğraf 3.112. Bitkisel Süsleme.....	153

Fotoğraf 3.113. Giriş Kapı	153
Fotoğraf 3.114. Rozet Süsleme	153
Fotoğraf 3.115. Alınlık.....	154
Fotoğraf 3.116. Alınlık.....	154
Fotoğraf 3.117. İkinci Kat Pencereleer	154
Fotoğraf 3.118. Kars Eski Belediye Binası.....	155
Fotoğraf 3.119. Güney Cephe Giriş	157
Fotoğraf 3.120. Güney Cephe Balkon	157
Fotoğraf 3.121. Doğu Cephe Balkon	157
Fotoğraf 3.122. Doğu Cephe.....	157
Fotoğraf 3.123. Pencere Detay.....	158
Fotoğraf 3.124. Pencere Dizisi.....	158
Fotoğraf 3.125. Çörten	158
Fotoğraf 3.126. Köşe Balkon	158
Fotoğraf 3.127. 1910 Tarihli Eski Belediye Binası (Akçayöz vd. 2013, 48)	159
Fotoğraf 3.128. 1910 Tarihli Eski Belediye Binası (Akçayöz vd., 2013, 50)	159
Fotoğraf 3.129. Kars Eski Rus Gümrük Binası (İl Özel İdare Arşivi).....	160
Fotoğraf 3.130. Giriş Kapısı	162
Fotoğraf 3.131. Ahşap Balkon	162
Fotoğraf 3.132. Batı ve Güney Cephe Pencereleer.....	163
Fotoğraf 3.133. Kars Gazi Kars Anadolu Lisesi Binası.....	164
Fotoğraf 3.134. Doğu Cephe Pencereleer	166
Fotoğraf 3.135. Pencere Alınlıkları	166
Fotoğraf 3.136. İkinci Kat Pencereleer	167
Fotoğraf 3.137. Kars İl Özel İdare Binası.....	168
Fotoğraf 3.138. Güney Cephe Orta Bölüm	169
Fotoğraf 3.139. Güney Cephe Sol Bölüm.....	170
Fotoğraf 3.140. Güney Cephe Sağ Bölüm	170
Fotoğraf 3.141. Kuzey Cephe	171
Fotoğraf 3.142. Doğu Cephe.....	171
Fotoğraf 3.143. Kars Ticaret ve Sanayi Odası Binası.....	172
Fotoğraf 3.144. Güney Cephe Giriş Kapısı	173

Fotoğraf 3.145. Güney Cephe Taç	174
Fotoğraf 3.146. Güney Cephe Sundurma	174
Fotoğraf 3.147. Batı Cephe	175
Fotoğraf 3.148. Batı Cephe Taş Süsleme.....	175
Fotoğraf 3.149. Dikey Kartuşlar	175
Fotoğraf 3.150. Kars Alexander Nevski Rus Ortodoks Kilisesi (Fethiye Camii)	176
Fotoğraf 3.151. Kuzey Cephe Taç Kapı	177
Fotoğraf 3.152. Güney Cephe Kapatılan Giriş	177
Fotoğraf 3.153. Pencere	178
Fotoğraf 3.154. Pencere	178
Fotoğraf 3.155. Sağır Kemerler	178
Fotoğraf 3.156. Taş Süsleme	178
Fotoğraf 3.157. Batı Cephe Aydınlık Pencereleri.....	179
Fotoğraf 3.158. Güney Cephe Aydınlık Pencereleri.....	179
Fotoğraf 3.159. 1915 Tarihli Alexander Nevski Rus Ortodoks Kilisesi.....	180
Fotoğraf 3.160. Alexander Nevski Rus Ortodoks Kilisesi (Natali Avazyan Arşivi)...	180
Fotoğraf 3.161. Güney Cephe	181
Fotoğraf 3.162. 1967 Tarihli Kilisenin Kapalı Spor Salonu Hali (Öztürkkan, 2013, 108).....	181
Fotoğraf 3.163. Sarıkamış Yanık Kilise (Kâzım Karabekir Camii)	182
Fotoğraf 3.164. Batı Cephe Giriş Kapısı	184
Fotoğraf 3.165. Kuzeybatı Cephe Sağır Kemerler.....	184
Fotoğraf 3.166. Kuzey Cephe Pencereler	185
Fotoğraf 3.167. Apsis Girişi.....	185
Fotoğraf 3.168. Apsis.....	185
Fotoğraf 3.169. Minare	186
Fotoğraf 3.170. Kapatılan Giriş	186
Fotoğraf 3.171. 1922 Tarihli Yanık Kilise (Bingür Sönmez Arşivi).....	186
Fotoğraf 3.172. 1929 Tarihli Yanık Kilise (Bingür Sönmez Arşivi).....	187
Fotoğraf 3.173. 1929 Tarihli Yanık Kilise (Akçayöz, 2013, 224).....	187
Fotoğraf 4.1. Batum'dan Meydan Görüntüsü	191
Fotoğraf 4.2. Kars'tan Meydan Görüntüsü	191

Fotoğraf 4.3. Batum'dan Sokak Görüntüsü	192
Fotoğraf 4.4. Kars'tan Sokak Görüntüsü	192
Fotoğraf 4.5. Batum'dan Sokak Görüntüsü	193
Fotoğraf 4.6. Kars'tan Sokak Görüntü.....	193
Fotoğraf 4.7. Batum'da Köşesi Pahlanmış Konut Örneği	194
Fotoğraf 4.8. Kars'ta Köşesi Pahlanmış Konut Örneği	195
Fotoğraf 4.9. Batum'da Köşe Bina Örneği	196
Fotoğraf 4.10. Batum'dan Cephe Örneği.....	197
Fotoğraf 4.11. Kars'tan Cephe Örneği.....	198
Fotoğraf 4.12. Kars'tan Peç Örneği	199
Fotoğraf 4.13. Batum'dan Peç Örneği	200
Fotoğraf 4.14. Kars'tan Peç Örneği	200
Fotoğraf 4.15. Batum'dan Kapı Örneği	202
Fotoğraf 4.16. Kars'tan Kapı Örneği	203
Fotoğraf 4.17. Kars'tan Kapı Örneği	203
Fotoğraf 4.18. Batum'dan Kapı Örneği	204
Fotoğraf 4.19. Kars'tan Kapı Örneği	204
Fotoğraf 4.20. Batum'dan Kapı Örneği	205
Fotoğraf 4.21. Kars'tan Kapı Örneği	205
Fotoğraf 4.22. Batum'dan Kapı Örneği	206
Fotoğraf 4.23. Batum'dan Kapı Örneği	206
Fotoğraf 4.24. Kars'tan Kapı Örneği	207
Fotoğraf 4.25. Batum'dan Kapı Örneği	207
Fotoğraf 4.26. Kars'tan Kapı Örneği	208
Fotoğraf 4.27. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği	211
Fotoğraf 4.28. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği	211
Fotoğraf 4.29. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği	212
Fotoğraf 4.30. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği	212
Fotoğraf 4.31. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği	213
Fotoğraf 4.32. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği	213
Fotoğraf 4.33. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği	214
Fotoğraf 4.34. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği	214

Fotoğraf 4.35. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği	215
Fotoğraf 4.36. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği	215
Fotoğraf 4.37. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği	216
Fotoğraf 4.38. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği	217
Fotoğraf 4.39. Batum'dan Pencere Örneği	223
Fotoğraf 4.40. Kars'tan Pencere Örneği	224
Fotoğraf 4.41. Batum'dan Pencere Örneği	225
Fotoğraf 4.42. Kars'tan Pencere Örneği	225
Fotoğraf 4.43. Batum'dan Pencere Örneği	226
Fotoğraf 4.44. Kars'tan Pencere Örneği	226
Fotoğraf 4.45. Batum'dan Pencere Örneği	227
Fotoğraf 4.46. Kars'tan Pencere Örneği	227
Fotoğraf 4.47. Batum'dan Pencere Örneği	228
Fotoğraf 4.48. Kars'tan Pencere Örneği	228
Fotoğraf 4.49. Batum'dan Pencere Örneği	229
Fotoğraf 4.50. Kars'tan Pencere Örneği	229
Fotoğraf 4.51. Batum'dan Pencere Örneği	230
Fotoğraf 4.52. Kars'tan Pencere Örneği	230
Fotoğraf 4.53. Batum'dan Alınlık Örneği.....	235
Fotoğraf 4.54. Kars'tan Alınlık Örneği.....	235
Fotoğraf 4.55. Batum'dan Alınlık Örneği.....	236
Fotoğraf 4.56. Kars'tan Alınlık Örneği.....	236
Fotoğraf 4.57. Batum'dan Alınlık Örneği.....	236
Fotoğraf 4.58. Kars'tan Alınlık Örneği.....	237
Fotoğraf 4.59. Batum'dan Alınlık Örneği.....	237
Fotoğraf 4.60. Kars'tan Alınlık Örneği.....	237
Fotoğraf 4.61. Batum'dan Alınlık Örneği.....	238
Fotoğraf 4.62. Kars'tan Alınlık Örneği.....	238
Fotoğraf 4.63. Batum'dan Balkon Örneği	243
Fotoğraf 4.64. Kars'tan Balkon Örneği	244
Fotoğraf 4.65. Batum'dan Balkon Örneği	244
Fotoğraf 4.66. Kars'tan Balkon Örneği	245

Fotoğraf 4.67. Batum'dan Balkon Örneği	245
Fotoğraf 4.68. Kars'tan Balkon Örneği	246
Fotoğraf 4.69. Batum'dan Balkon Örneği	246
Fotoğraf 4.70. Kars'tan Balkon Örneği	246
Fotoğraf 4.71. Batum'dan Plaster Örneği	251
Fotoğraf 4.72. Kars'tan Plaster Örneği	252
Fotoğraf 4.73. Batum'dan Çatı Korkuluğu Örneği	254
Fotoğraf 4.74. Kars'tan Çatı Korkuluğu Örneği	255
Fotoğraf 4.75. Batum'dan Çatı Korkuluğu Örneği	255
Fotoğraf 4.76. Kars'tan Çatı Korkuluğu Örneği	256
Fotoğraf 4.77. Batum'dan Çörtten Örneği	260
Fotoğraf 4.78. Kars'tan Çörtten Örneği	260
Fotoğraf 4.79. Batum'dan Yeni Çörtten Örneği	261
Fotoğraf 4.80. Kars'tan Yeni Çörtten Örneği	262
Fotoğraf 4.81. Batum'dan Diş Sırası Motifi	265
Fotoğraf 4.82. Kars'tan Diş Sırası Motifi	265
Fotoğraf 4.82. Batum'dan Yumurta Dizisi	266
Fotoğraf 4.83. Kars'tan Yumurta Dizisi	266
Fotoğraf 4.84. Batum'dan Akant Yaprağı	266
Fotoğraf 4.85. Kars'tan Akant Yaprağı	266
Fotoğraf 4.86. Batum'dan Volütlü Kilit Taşı.....	266
Fotoğraf 4.87. Kars'tan Volütlü Kilit Taşı.....	266
Fotoğraf 4.88. Batum'dan Meander Motifi.....	267
Fotoğraf 4.89. Kars'tan Meander Motifi.....	267
Fotoğraf 4.90. Batum'dan Kartuş Süsleme	267
Fotoğraf 4.91. Kars'tan Kartuş Süsleme	267
Fotoğraf 4.92. Batum'dan Kartuş Süsleme	267
Fotoğraf 4.93. Kars'tan Kartuş Süsleme	267
Fotoğraf 4.94. Batum'dan Taş Süsleme.....	268
Fotoğraf 4.95. Kars'tan Taş Süsleme.....	268
Fotoğraf 4.96. Batum'dan Kumaş Tasvirli Süsleme.....	268
Fotoğraf 4.97. Kars'tan Kumaş Tasvirli Süsleme.....	268

Fotoğraf 4.98. Batum'dan Figürlü Süsleme.....	268
Fotoğraf 4.99. Batum'dan Figürlü Süsleme.....	268
Fotoğraf 4.100. Batum'dan Figürlü Süsleme.....	269
Fotoğraf 4.101. Batum'dan Figürlü Süsleme.....	269
Fotoğraf 4.102. Batum Sundurma Örneği.....	270
Fotoğraf 4.103. Kars Sundurma Örneği.....	270
Fotoğraf 4.104. Batum'dan Balkon Örneği	271
Fotoğraf 4.105. Kars'tan Balkon Örneği	271
Fotoğraf 4.106. Batum'dan Balkon Örneği	271
Fotoğraf 4.107. Kars'tan Balkon Örneği	271
Fotoğraf 4.108. Batum Parmaklık Örneği.....	271
Fotoğraf 4.109. Kars Parmaklık Örneği.....	271
Fotoğraf 4.110. Batum Ahşap Kapı Örneği	273
Fotoğraf 4.111. Kars Ahşap Kapı Örneği	273
Fotoğraf 4.112. Batum Ahşap Kapı Örneği	274
Fotoğraf 4.113. Kars Ahşap Kapı Örneği	274
Fotoğraf 4.114. Batum Ahşap Kapı Örneği	274
Fotoğraf 4.115. Kars Ahşap Kapı Örneği	274
Fotoğraf 4.116. Kars Ahşap Balkon Örneği	274
Fotoğraf 4.117. Kars Ahşap Balkon Örneği	274

KARŞILAŞTIRMA FOTOĞRAFLARI DİZİNİ

Karş. Foto. 4.1. İstanbul/Fatih Kapı Örneği	220
Karş. Foto. 4.2. İstanbul/Fener Kapı Örneği	220
Karş. Foto. 4.3. İstanbul/Beyoğlu Kapı Örneği	220
Karş. Foto. 4.4. İstanbul/Beyoğlu Kapı Örneği	220
Karş. Foto. 4.5. İstanbul/Nişantaşı Kapı Örneği.....	221
Karş. Foto. 4.6. İstanbul/Teşvikiye Kapı Örneği.....	221
Karş. Foto. 4.7. İstanbul/Fener Kapı Örneği	221
Karş. Foto. 4.8. İstanbul/Nişantaşı Kapı Örneği.....	221
Karş. Foto. 4.9. İstanbul/Fener Pencere Örneği.....	233
Karş. Foto. 4.10. İstanbul/Beyoğlu Pencere	233
Karş. Foto. 4.11. İstanbul/Fener Pencere Örneği.....	233
Karş. Foto. 4.12. İstanbul/Eminönü Pencere	233
Karş. Foto. 4.13. İstanbul/Beyoğlu Pencere	233
Karş. Foto. 4.14. İstanbul/Pera Pencere.....	233
Karş. Foto. 4.15. İstanbul/Beyoğlu Pencere	234
Karş. Foto. 4.16. İstanbul/Pera Pencere.....	234
Karş. Foto. 4.17. İstanbul/Galata Alınlık (A.M. Aktemur Arşivi)	241
Karş. Foto. 4.18. İstanbul/Galata Alınlık (A.M. Aktemur Arşivi)	241
Karş. Foto. 4.19. İstanbul/Pera Alınlık Örneği	241
Karş. Foto. 4.20. İstanbul/Pera Alınlık Örneği	241
Karş. Foto. 4.21. İstanbul/Pera Alınlık Örneği	241
Karş. Foto. 4.22. İstanbul/Pera Alınlık Örneği	241
Karş. Foto. 4.23. İstanbul/Kadıköy Alınlık Örneği (www.google.com.tr).....	242
Karş. Foto. 4.24. İstanbul/Sirkeci Balkon Örneği.....	249
Karş. Foto. 4.25. İstanbul/Beyoğlu Balkon Örneği	249
Karş. Foto. 4.26. İstanbul/Pera Balkon Örneği.....	249
Karş. Foto. 4.27. İstanbul/Pera Balkon Örneği.....	249
Karş. Foto. 4.28. İstanbul/Pera Balkon Örneği.....	249
Karş. Foto. 4.29. İstanbul/Pera Balkon Örneği.....	249
Karş. Foto. 4.30. İstanbul/Pera Balkon	249
Karş. Foto. 4.31. İstanbul/ Sirkeci Balkon.....	249

Karş. Foto. 4.32. İstanbul/Eminönü Plaster Örneği	253
Karş. Foto. 4.33. İstanbul/Pera Plaster Örneği	253
Karş. Foto. 4.34. İstanbul/Pera Plaster Örneği	253
Karş. Foto. 4.35. İstanbul/Pera Plaster Örneği	253
Karş. Foto. 4.36. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Plaster Örneği	253
Karş. Foto. 4.37. İstanbul/Şişhane Frej Apartmanı Çatı Örneği.....	259
Karş. Foto. 4.38. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Diş Sırası Motifi.....	275
Karş. Foto. 4.39. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Diş Sırası Motifi.....	275
Karş. Foto. 4.40. İstanbul/PeraVolüt Kilit Taşı Örneği	275
Karş. Foto. 4.41. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Ok Başı ve Yumurta Dizisi Motifi..	275
Karş. Foto. 4.42. İstanbul/Teşvikiye Ok Başı ve Yumurta Dizisi Motifi.....	276
Karş. Foto. 4.43. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Akant Yaprağı Motifi.....	276
Karş. Foto. 4.44. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Meander Motifi	276
Karş. Foto. 4.45. İstanbul/ Beyoğlu İstiklal Cad. Kartuş Süsleme	277
Karş. Foto. 4.46. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Kartuş Süsleme	277
Karş. Foto. 4.47. İstanbul/ Beyoğlu İstiklal Cad. Figürlü Süsleme	277
Karş. Foto. 4.48. İstanbul/ Beyoğlu İstiklal Cad. Figürlü Süsleme	277
Karş. Foto. 4.49. İstanbul/Beyoğlu Figürlü Süsleme.....	277
Karş. Foto. 4.50. İstanbul/Şişhane Figürlü Süsleme.....	278
Karş. Foto. 4.51. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Figürlü Süsleme	278
Karş. Foto. 4.52. İstanbul/Nişantaşı Sundurma Örneği	278
Karş. Foto. 4.53. İstanbul/Beyoğlu Sundurma Örneği	278
Karş. Foto. 4.54. İstanbul/Sirkeci Balkon Örneği (www.google.com.tr).....	278
Karş. Foto. 4.55. İstanbul/Beyoğlu Balkon Örneği (www.google.com.tr).....	278
Karş. Foto. 4.56. İstanbul/ Beyoğlu İstiklal Cad. Balkon Örneği.....	279
Karş. Foto. 4.57. İstanbul/Beyoğlu Parmaklık Örneği	279
Karş. Foto. 4.58. İstanbul/Fener Parmaklık Örneği	279
Karş. Foto. 4.59. İstanbul/Beyoğlu Ahşap Kapı Örneği.....	279
Karş. Foto. 4.60. İstanbul/Beyoğlu Ahşap Kapı Örneği.....	279
Karş. Foto. 4.61. İstanbul/Nişantaşı Ahşap Kapı Örneği	279

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 2.1. Darbazi Tipi Kasetli Ev Örneği (M.Kadiroğlu, B.İşler, 2010,15).....	52
Çizim 3.1. Tuncer Güvensoy Evi Batı Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi).....	88
Çizim 3.2. Yılmaz Kazak Evi Doğu Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi).....	92
Çizim 3.3. Yaşar Demiral Evi Batı Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi).....	95
Çizim 3.4. Milli Emlak Lojmanı Güney Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi).....	98
Çizim 3.5. Tek Katlı Konut Doğu Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi).....	100
Çizim 3.6. Kars Butik Otel Batı Cephe Çizimi (Tunç Suerdaş).....	111
Çizim 3.7. Kars Paşa Konağı Kuzey Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi).....	126
Çizim 3.8. Kars Aynalı Köşk Kuzey Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi).....	130
Çizim 3.9. Sarıkamış Katerina Av Köşkü Kuzey Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi).....	134
Çizim 3.10. Kars Eski Belediye Binası Kuzey ve Doğu Cephe Çizimi (Roos vd., 2009, 22).....	156
Çizim 3.11. Eski Rus Gümrük Binası Kuzey Cephe Çizimi (Kars Müzesi Arşivi).....	161
Çizim 3.12. Kars Ticaret ve Sanayi Odası Binası Güney Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi).....	173
Çizim 4.1. Batum'da Köşesi Pahlanmış Konut Örneği.....	194
Çizim 4.2. Kars'ta Köşesi Pahlanmış Konut Örneği.....	195
Çizim 4.3. Batum'da Köşe Bina Örneği.....	196
Çizim 4.4. Batum'dan Cephe Çizimi Örneği.....	197
Çizim 4.5. Kars'tan Cephe Çizimi Örneği.....	198
Çizim 4.6. Kars'tan Peç Örneği.....	199
Çizim 4.7. Batum'dan Peç Örneği.....	200
Çizim 4.8. Kars'tan Peç Örneği.....	200
Çizim 4.9. Batum'dan Kapı Örneği.....	202
Çizim 4.10. Kars'tan Kapı Örneği.....	203
Çizim 4.11. Kars'tan Kapı Örneği.....	203
Çizim 4.12. Batum'dan Kapı Örneği.....	204
Çizim 4.13. Kars'tan Kapı Örneği.....	204
Çizim 4.14. Batum'dan Kapı Örneği.....	205
Çizim 4.15. Kars'tan Kapı Örneği.....	205

Çizim 4.16. Batum'dan Kapı Örneği.....	206
Çizim 4.17. Batum'dan Kapı Örneği.....	206
Çizim 4.18. Kars'tan Kapı Örneği.....	207
Çizim 4.19. Batum'dan Kapı Örneği.....	207
Çizim 4.20. Kars'tan Kapı Örneği.....	208
Çizim 4.21. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği.....	211
Çizim 4.22. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği.....	211
Çizim 4.23. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği.....	212
Çizim 4.24. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği.....	212
Çizim 4.25. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği.....	213
Çizim 4.26. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği.....	213
Çizim 4.27. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği.....	214
Çizim 4.28. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği.....	214
Çizim 4.29. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği.....	215
Çizim 4.30. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği.....	216
Çizim 4.31. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği.....	216
Çizim 4.32. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği.....	217
Çizim 4.33. Batum'dan Pencere Örneği.....	223
Çizim 4.34. Kars'tan Pencere Örneği.....	224
Çizim 4.35. Batum'dan Pencere Örneği.....	225
Çizim 4.36. Kars'tan Pencere Örneği.....	225
Çizim 4.37. Batum'dan Pencere Örneği.....	226
Çizim 4.38. Kars'tan Pencere Örneği.....	226
Çizim 4.39. Batum'dan Pencere Örneği.....	227
Çizim 4.40. Kars'tan Pencere Örneği.....	227
Çizim 4.41. Batum'dan Pencere Örneği.....	228
Çizim 4.42. Kars'tan Pencere Örneği.....	228
Çizim 4.43. Batum'dan Pencere Örneği.....	229
Çizim 4.44. Kars'tan Pencere Örneği.....	229
Çizim 4.45. Batum'dan Pencere Örneği.....	230
Çizim 4.46. Kars'tan Pencere Örneği.....	230
Çizim 4.47. Batum'dan Alınlık Örneği.....	235

Çizim 4.48. Kars'tan Alınlık Örneği	235
Çizim 4.49. Batum'dan Alınlık Örneği	236
Çizim 4.50. Kars'tan Alınlık Örneği	236
Çizim 4.51. Batum'dan Alınlık Örneği	236
Çizim 4.52. Kars'tan Alınlık Örneği	237
Çizim 4.53. Batum'dan Alınlık Örneği	237
Çizim 4.54. Kars'tan Alınlık Örneği	237
Çizim 4.55. Batum'dan Alınlık Örneği	238
Çizim 4.56. Kars'tan Alınlık Örneği	238
Çizim 4.57. Batum'dan Balkon Örneği	243
Çizim 4.58. Kars'tan Balkon Örneği	244
Çizim 4.59. Batum'dan Balkon Örneği	244
Çizim 4.60. Kars'tan Balkon Örneği	245
Çizim 4.61. Batum'dan Balkon Örneği	245
Çizim 4.62. Kars'tan Balkon Örneği	246
Çizim 4.63. Batum'dan Balkon Örneği	246
Çizim 4.64. Kars'tan Balkon Örneği	246
Çizim 4.65. Batum'dan Plaster Örneği.....	251
Çizim 4.66. Kars'tan Plaster Örneği.....	252
Çizim 4.67. Batum'dan Çatı Korkuluğu Örneği.....	254
Çizim 4.68. Kars'tan Çatı Korkuluğu Örneği.....	255
Çizim 4.69. Batum'dan Çatı Korkuluğu Örneği.....	256
Çizim 4.70. Kars'tan Çatı Korkuluğu Örneği.....	257
Çizim 4.71. Batum'dan Çörten Örneği.....	260
Çizim 4.72. Kars'tan Çörten Örneği.....	260
Çizim 4.73. Batum'dan Yeni Çörten Örneği	261
Çizim 4.74. Kars'tan Yeni Çörten Örneği	262

PLANLAR DİZİNİ

Plan 3.1. Kars Tuncer Güvensoy Evi Planı (A. Çiftçi)	88
Plan 3.2. Kars Kemal Aksu Evi Planı (A. Çiftçi).....	103
Plan 3.3. Kars Haşim Arıkan Evi Planı (A. Çiftçi)	107
Plan 3.4. Kars Butik Otel Planı (Roos, vd., 2009, 48).....	111
Plan 3.5. Kars Resul Yıldız Evi Planı (A. Çiftçi).....	116
Plan 3.6. Kars Eski Vali Konağı Planı (Kars Müzesi Arşivi)	121
Plan 3.7. Kars Paşa Konağı Planı (Kars Müzesi Arşivi).....	126
Plan 3.8. Sarıkamış Katerina Av Köşkü Planı (Gündoğdu vd., 1999, 34)	134
Plan 3.9. Kars Hekim Evi Planı (Kars Müzesi Arşivi).....	138
Plan 3.10. Kars Defterdarlık Binası Planı (Kars Müzesi Arşivi)	142
Plan 3.11. Kars Konservatuvar Binası Planı (Roos vd., 2009,19).....	148
Plan 3.12. Kars İl Sağlık Müdürlüğü Binası Planı (Kars Müzesi Arşivi)	152
Plan 3.13. Kars Eski Belediye Binası Planı (Roos vd., 2009, 23).....	156
Plan 3.14. Eski Rus Gümrük Binası Planı (Kars Müzesi Arşivi).....	161
Plan 3.15. Kars Gazi Kars Anadolu Lisesi Binası Planı (Kars Müzesi Arşivi).....	165
Plan 3.16. Kars Alexander Nevski Rus Ortodoks Kilisesi(Kars Müzesi Arşivi)	177
Plan 3.17. Sarıkamış Yanık Kilise (Kâzım Karabekir Camii) Planı (Gündoğdu vd.,1999,58).....	183
Plan 4.1. Kars 1910 Yılı Şehir Planı (Kars Müzesi Arşivi).....	189
Plan 4.2. Batum 1915 Yılı Şehir Planı (Terakye Ünsal, 2012, 112)	189

KARŞILAŞTIRMA PLANLAR DİZİNİ

Karş. Planı 4.1. Gümrü Şehir Planı (Çiftçi, 2000, 205).....	189
Karş. Planı 4.2. Azerbaycan Şeki Şehir Planı (Azizsoy, 2016, 618).....	189

LEVHALAR DİZİNİ

Levha 4.1. Batum'dan Kapı Örnekleri	209
Levha 4.2. Kars'tan Kapı Örnekleri	210
Levha 4.3. Batum'dan Bahçe Kapı Örnekleri	218
Levha 4.4. Kars'tan Bahçe Kapı Örnekleri	219
Levha 4.5. Batum'dan Pencere Örnekleri	231
Levha 4.6. Kars'tan Pencere Örnekleri	232
Levha 4.7. Batum'dan Alınlık Örnekleri.....	239
Levha 4.8. Kars'tan Alınlık Örnekleri.....	240
Levha 4.9. Batum'dan Balkon Örnekleri	247
Levha 4.10. Kars'tan Balkon Örnekleri	248
Levha 4.11. Batum'dan Çatı Korkuluk Örnekleri	258
Levha 4.12. Kars'tan Çatı Korkuluk Örnekleri	258
Levha 4.13. Batum'dan Çörten Örnekleri	263
Levha 4.14. Kars'tan Çörten Örnekleri	263
Levha 4.15. Batum Süsleme Motifleri	281
Levha 4.16. Kars Süsleme Motifleri.....	283
Levha 4.17. Batum Sütun Başlıkları	285

ÖNSÖZ

Ülkemizde Sanat Tarihi alanında yapılan çalışmalar her geçen gün artmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde olan, Osmanlılar zamanında elden çıkan Elviye-i Selase içerisinde yer alan Kars ve Batum üzerine yapılan araştırmalar da artarak devam etmektedir. Ancak 19. yüzyılda 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki işgal yıllarında Kars ve Batum'da görülen Baltık Mimarisi hakkında sınırlı sayıda araştırma yapılmıştır. Kars'ta yapılan çalışmaların yetersizliği ve Batum'da bu alanda herhangi bir çalışmanın olmayışı bizi bu konuyu araştırmaya yöneltmiştir.

Değerli hocam Prof. Dr. Haldun ÖZKAN'ın öneri ve teşvikiyle Kars ve Batum'da görülen Baltık Mimarisini çalışmaya karar verdik. Bu çalışma esnasında Kars ve Batum'da 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başlarında inşa edilen yapıların fotoğrafları çekilerek tespit edilmiştir. Hem fotoğraf hem çizim hem de ayrıntılı tanımlamalarla karşılaştırma yapılmış, konu açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmalarım sırasında bana her türlü desteği gösteren Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölüm Başkanı Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ başta olmak üzere tüm Bölüm Hocalarıma, tez süresi boyunca beni yönlendiren ve desteklerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Haldun ÖZKAN'a, bilgi ve tecrübelerinden yaralandığım Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ'ye çok teşekkür ederim. Tezimde yer alan çizimleri gerçekleştiren, gösterdiği emek ve uyumlu iş birliğinden dolayı Mimar Esra ÇİL'e, arşivinden faydalandığım Batumlu filolog Zaur MARGİEV'e teşekkürü borç bilirim. Beni bu günlere getiren maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen sevgili aileme sevgi, saygı, minnet duygularımı ifade ediyorum.

Erzurum-2018

Sevgi ERDOĞAN

GİRİŞ

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Kars ve Batum'a hâkim olan Ruslar, bölgede imar faaliyetleri başlatarak yeni bir kimlik oluşturma çabasına girmiştir. Ruslar bu şehirlerde başta Osmanlı Devleti olmak üzere birçok farklı kültürün izlerini silmek istemiştir. Bu amaçla taşınmaz kültür varlıkları olan cami, hamam, konut gibi birçok yapı ortadan kaldırılmış, yerine yeni binalar inşa edilmiştir.

Kars ve Batum şehirleri ile ilgili çalışmaların çoğu uluslararası ilişkiler ve siyasal bilimler kapsamında yapılmış olup, mimarlık tarihi ile ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bununla birlikte Kars şehri ile ilgili yapılan araştırmalar Batum'a oranla nispeten daha fazladır. Yapılan çalışmaların yetersizliği bizi bu konuda çalışmaya teşvik etmiştir.

Tez çalışmamız boyunca M. Fahrettin Kırzioğlu'nun *Kars Tarihi* 1953 ve *Osmanlıların Kafkas Ellerinin Fethi* 1998, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname II* 1986, Fahrettin Çiloğlu'nun *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi* 1993, Nikoloz Berdzenişvili ve Simon Canaşia'nın *Gürcistan Tarihi (Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar)* 2000, Filiz Özdem tarafından hazırlanan *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"* 2006, Aarand Roos ve Hamza Gündoğdu'nun *Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari* 2009, Mine Kadiroğlu ve Bülent İşler'in *Gürcü Sanatının Ortaçağı* 2010, Mustafa Sarı'nın *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)* 2010, Selçuk Ural, Jülide Akyüz Orat vd. *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete* 2011, Revaz Uzunatze, Ramaz Surmanidze, Nugzar Zosidze, *Batumi* 2013, Rahmi Deniz Özbay'ın *Gürcistan* 2014, Şaban Cem Tuysuz, Ahmet Deniz ve Ayhan Yardımcıel'in *Orta Çağ'dan Cumhuriyet'e Siyasi ve İktisadi Mimari Gelişmelerle Kars'ta Sivil Mimari* 2015 adlı kitaplarından sıklıkla faydalanılmıştır. Bunların yanında İlber Ortaylı'nın "*Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars*" 1978, Hamza Gündoğdu'nun "*XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması*" 2007, Sait Türkan ve Selen Durak, "*Kars'taki Rus Dönemi (1878-1918) Yapılarının Çatı ve Cephe Özellikleri*" 2016 adlı makalelere de başvurulmuştur.

Kars'ta Rus işgali esnasında görülen mimari yapılaşma ile ilgili yapılan tez çalışmaları arasında yer alan Asuman Çiftçi'nin "*Karsta Rus İşgali Dönemi (1878-1918) Konut Mimarisi*" 2000, Nadire Tuğba Gündoğdu'nun "*Batılılaşma Dönemi*

Kars'ın Şehir Dokusu ve Resmi Binalar” 2005, Özge Özkan'ın “*Kars ve Çevresi Konut Mimarisinde Cephe Tezyinatı*” 2015 adlı tez çalışmaları konu ile ilgili olduğundan incelenmiş ve yeterli görülmemiştir. Batum ile alakalı Rus işgali esnasında görülen mimari yapılaşma ile ilgili bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Değerli danışman Hocam Prof. Dr. Haldun Özkan'ın öneri ve teşvikiyle “Baltık Mimarisi Etkisindeki Kars (Batum Örnekleriyle Karşılaştırmalı)” adlı konuyu araştırmaya karar verdik. Çalışmada öncelikli olarak Kars ve Batum'un geçmişten günümüze uzanan siyasi tarihi yanında, kayıp mimarlık tarihi hakkında da bilgilendirme yapmaya çalıştık. Bu çalışmayı yaparken Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Ankara Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara Milli Kütüphane, Batum Şota Rustaveli Devlet Üniversitesi Kütüphanesi'nde yer alan kaynaklardan faydalanılmıştır. Konu ile ilgili Rusça, Gürcüce, İngilizce ve Türkçe kitap ve makaleler incelenerek gerekli alıntılar yapılmıştır. Batumla ilgili bölümlerde kaynakların yetersiz oluşu, var olanlarda çekilen dil güçlüğü nedeniyle fazla yararlanılamamıştır. Ancak bu konuda Batum'a ilişkin hem Osmanlılar hem de Ruslar hakkında çalışmalar yapan, Batumlu filolog Zaur Margiev'in kişisel arşivinden çokça faydalanılmıştır. Bu arşivdeki çok sayıda fotoğraf ve harita, yapılarla ilgili birçok bilgiye ulaşma noktasında katkı sağlanmıştır. Kars ve Batum'da var olan yapılar fotoğraflanarak gerekli olanların çizimleri yapılmıştır.

Tez çalışmamız dört bölüm halinde düzenlenmiştir. Tezin ilk bölümünde Kars ve Batum'un tarihçesi ve coğrafi özelliklerine değinilmiştir. İkinci bölümde kuruluşlarından günümüze kadar geçen süre içerisinde geçirmiş oldukları mimari gelişim evreleri ortaya konulmuştur. Batum'da Osmanlı döneminde inşa edilen günümüzde varlığını koruyan eserlerin yanında Ahmediye, Aziziye Camii gibi mevcut olmayan yapılar hakkında da bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde Baltık Mimarisi hakkındaki bilgilendirmeden sonra Rus işgali süresinde Kars'ta inşa edilen resmi, sivil ve dini mimari eserlerden 25'i ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Dördüncü ve son bölümde Kars ve Batum'da incelediğimiz yapıların cephe elemanları (peç sistemi, kapılar, pencereler, alınlıklar, balkonlar, plasterler, çatı korkulukları, çörtlenler) mimari, süsleme ve malzeme açısından fotoğraf ve çizimlerle karşılaştırılmıştır. Aynı üslup özelliklerini barındıran İstanbul yapılarından benzer örneklerle yer verilerek karşılaştırma ve değerlendirme yapılmıştır.

Yaptığımız bu çalışma ile amaç kültürel mirasın en önemli ayağı olan taşınmaz sanat eserlerine dikkat çekmek ve mimari alanda yapılacak olan yeni çalışmalara kapı aralamaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFİ KONUM VE TARİHÇE

1.1. KARS'IN COĞRAFİ KONUMU

Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde yer alan Kars ili, kuzeyden ve doğudan (130 km.) Ermenistan ile güneydoğudan kısa bir sınır boyunca (45 km.) İran ile komşudur. Kuzeybatıdan Ardahan, batıdan Erzurum, güney ve güneydoğudan Iğdır illeriyle çevrilidir. Kars ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü sınırları içinde yer almaktadır. Matematik konum olarak $39^{\circ} 22'$ - $41^{\circ} 37'$ kuzey paralelleri ile $42^{\circ} 10'$ - $44^{\circ} 49'$ doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. İlin yüzölçümü 9.939 km^2 olup, yüzölçümü büyüklüğü itibariyle Türkiye'deki 81 il arasında 30. sırada yer almaktadır. Kars'ın deniz seviyesinden yüksekliği 1750 m.dir^1 .

Kars kentinin de bulunduğu merkez ilçe; kuzeyden Arpaçay, Akyaka ve Susuz, güneyden Kağızman, güneybatıdan Selim, güneydoğudan Digor ilçeleri ile komşudur. Kars ile sınırı olmayan tek ilçe güneybatıdaki Sarıkamış'tır. Merkez ilçe ile beraber toplam sekiz ilçeye sahiptir. Merkez ilçeye bağlı 72 köy bulunmaktadır. Kent merkezi ile ilçeleri arasında kara yolu ile en yakını Susuz (26 km.), en uzağı ise Kağızman'dır (72 km.). Kent, yönetim alanında bulunan ilçelerine ortalama 50 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Bu durum Kars'ı çevresindeki ilçelerine göre merkezi bir konuma getirirken, kent merkezine önemli çekim gücü kazandırmaktadır².

Kars kapladığı alan bakımından ülke topraklarının %1.2'sini kapsamaktadır. Büyük bir plato özelliği gösteren ilin %30'luk kısmını dağlar, %19'luk kısmını ise ovalar oluşturmaktadır. Kars Ovası, Allahuekber Dağları ile Sarıkamış-Kars Platosu arasında doğuya doğru yayılan büyük çöküntü oluşunda yer almaktadır. Kars'ın en önemli akarsuları,00Arpaçay ile bu çayla sınırdan birleşen Kars Çayı'dır³.

Kars, 1700-2100 m. arasında yükseltiyeye sahip Kars-Erzurum plato sahasında konuşlu bulunmaktadır. İl idari alanının kuzeyinde Akbaba ve Kısır Dağları ile Çıldır Gölü, güneyinde Iğdır Ovası, Ağrı Dağı, Aras Nehri ve sıra şeklinde uzanan Aras

¹ Sinan Kocaman, "Kars İli'nin İdari Coğrafya Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, Sonbahar 2014, 271-292.

² Kocaman, 285.

³ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, 10.

güneyi dağları, kuzeybatıda Allahuekber Dağları ile il topraklarının merkezindeki Dumanlıdağ, Yağlıca ve Kotur Dağları doğal coğrafi unsurları oluşturmaktadır⁴.

İlin jeolojik yapısında andezit ve bazalt lavlarından oluşan çok genç volkanik örtüler ile çukurlarda yer alan neojen tortulları başlıca yeri tutar. Bu yapıdan dolayı andezit ve bazalt kullanımı yöre mimarisinde oldukça yaygındır⁵.

Kars ve çevresi genel olarak sert karasal iklime sahiptir. Kışları çok uzun ve soğuk, yazları kısa, serin ve yağışlı geçen kentte, yaşam iklim koşullarının tayin edici etkileri ile şekillenmektedir. İklimin sert karasal karakteri üzerinde kent ve çevresinin denizel etkilere kapalılığı ve yüksekliği gibi özel konumundan kaynaklanan faktörlerin etkisi yanında, Anadolu yarımadasını da etkisi altına alan basınç, rüzgâr gibi faktörlerin de etkisi bulunmaktadır. Kars'ta sıcaklığın yıl içerisindeki seyri bakımından aylık ortalama en düşük sıcaklıkların kış aylarında meydana geldiği görülmektedir. Kış ayları ortalama sıcaklık -10 °C'dir. Kars'ta kış sıcaklıkları birçok gün 0 °C ortalaması üzerine çıkmaz. Kars'ta görülen karasal iklimin bir sonucu olarak yağışlar yaz mevsimindeki aylar dışında kar şeklinde meydana gelmektedir. Kar yağışlı gün sayısı 50'yi geçmektedir. Ortalama sıcaklık değerlerinin düşüklüğü, bitki tarımı ve hayvancılık başta olmak üzere diğer birçok beşeri ve ekonomik faaliyeti olumsuz etkilemektedir. Sıcaklıkların düşük olmasıyla birlikte iktisadi faaliyetleri etkileyen diğer bir faktör de don olayıdır. Kent ve civarında yıllık ortalama 168 gün don olayı görülmektedir. Don olayları en erken Ekim ayı sonlarında başlamakta ve Haziran ayı başlarına kadar görülebilmektedir. Bu durumda, arada kalan yaklaşık on aylık dönemde don riski bulunmaktadır. Don olayları en çok kış mevsiminde meydana gelirken; kış aylarında donlu geçen gün sayısı ortalaması 87,2 gündür. Ocak ayı tamamen donlu günlerle geçmektedir⁶.

İl topraklarının büyük bir kısmı bozkırla kaplıdır. Az yağışlı olan çukur alanlarda bozkır çölümsü bir görüntü alır. Orman yetişmesinin doğal alt sınırı 1900-2000 m.'den geçer. Dağlar üzerinde yer alan ormanlarda en yaygın ağaç türü soğuğa dayanıklı

⁴ Kars Valiliği, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars*, Ankara 1999, 39-50.

⁵ Asuman Çiftçi, *Karsta Rus İşgali Dönemi (1878-1918) Konut Mimarisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2000, 4.

⁶ Cem Tüysüz, "Doğu'nun Uygur Kenti Kars", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, Yapı Kredi Yayınları (YKY), İstanbul 2006, 37; Asaf Koçman, *Türkiye İklimi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993.

sarıçamdır. Eskiden doğal koşulların elverişliliği ile oluşan zengin orman alanları yüzyıllar süren savaş ve yangın sonucunda bu varlığını yitirmiş, kısmen Sarıkamış civarında kalmıştır. Bölge orman bakımından oldukça fakirdir⁷.

Kars'ın coğrafi şartları ve iklimsel özellikleri neticesinde belirginleşen tarla tarımı yanında diğer bir ekonomik teşebbüsü de hayvancılık alanında olmuştur. Geniş otlak ve yüksek rakımlı çayırların ve meraların fazlalığı, ayrıca yaylaların çokça olması sulu tarım imkânının da yetersizliği ile bir araya gelince hayvancılık bir süre sonra daha önemli bir ekonomik teşebbüs haline gelmiştir. Kars bölgesi arazisinin yüksek olması ve sulanabilen arazinin az olması buğday üretimini kısıtlamaktadır. Hayvancılık ve özellikle sığır yetiştiriciliği ekonomik olarak ön sırada yer almaktadır⁸.

Tuzluca, Perli, Pernavut, Kağızman, Yağlıca, Nebi Yurdu, Küçük Yusuf, Borluk, Kızılçakçak ve Kars düzü çayırları, Zellige, Taht, Bordiz, Kısır, Boğatepe, Köroğlu, Okçu, Şeref, Köşk hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı önemli yaylalardandır⁹.

İlde yer alan göller; bir kısmı Kars sınırlarında olan Çıldır gölü başta olmak üzere, Kuyucuk Gölü, Turna Gölü ve Aygır Gölü'dür. Ayrıca yapay göl olarak Arpaçay Baraj Gölü de il sınırlarında mevcut olan bir göldür. Ovalar il içerisinde oldukça geniş alanlara sahiptirler. Kars ve Iğdır Ovası bölgenin önemli ovalarındandır¹⁰.

Kars bölgesinde bakır başta olmak üzere birkaç çeşit maden bulunduğu bilinmektedir. Obsidyen de bunlardan biridir. Doğu Anadolu'nun genelinde olduğu gibi obsidyen açısından zengin konumda bulunan Kars'ta bu madenin en yoğun bulunduğu yer Sarıkamış ilçesidir. Obsidyenin arkeolojik açıdan önemi içindeki kimyasalların "parmak izinin alınabilmesidir". Bu nedenle dağıtım ve takas araştırmaları için uygun bir malzemedir. Kağızman'da Krom, Bakır, Demir, Altın ve Arsenik madenleri tespit edilmiştir. Kars'ta ise simli kurşun ile siyah kehribar ve cıva madenlerine rastlanmıştır. Kars, Kaya tuzu itibari ile Türkiye'nin en zengin bölgelerinden birisidir¹¹.

⁷ Tufan Gündüz, "Kars", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XXIV, 515-518.

⁸ Oktay Belli, (Ed.), *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, Kültür Yayınları, İstanbul 2007, 217.

⁹ Sadık Atak, *Doğunun Kapısı Kars*, İbrahim Horoz Matbaası, İstanbul 1946, 57.

¹⁰ Atak, 7.

¹¹ Antonio Sagona, "Ortaçağ'dan Önce Kars", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, (Çev. Şeyda Öztürk), YKY, İstanbul 2006, 11-13; Selda Aydın, "Kars Ekonomisi (1923-1970)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2013, 47.

1.2. KARS'IN TARİHÇESİ

Kars adının Gürcüce “kari” (kapı, geçit, avlu) kelimesinden geldiği, Ermenistan ile Gürcistan arasında bulunması nedeniyle “kapıdaki şehir” anlamında “Karsikalaki” biçiminde anıldığı ileri sürülür¹². Ayrıca bu ismin Eski Türkçedeki “Karsak” kelimesinden geldiği ve bu kelimenin de çöl tilkisinin adı olduğu bilinmektedir. Bu hayvanı totem edindiklerinden dolayı Kıpçakların “Karsak” boyuna da bu ad verildiği belirtilmektedir¹³. Batlamyus, Kars’ı “Khorsa”; Strabon ise “Khorzene” olarak adlandırmaktadır¹⁴. “Kars” adına ilk kez Bizans İmparatorluğu tarihçisi Constantinos Porphyrogennatos’un 192 yılında yazdığı eserinde rastlanır. 8. yüzyıl tarihçisi Levond’un eserlerinde Kars şehri için “Karuts” ya da “Karuç” adını kullandığı bilinmektedir. Bizans kaynaklarındaki “Kars”, Arap kaynaklarında da aynen kullanılmıştır. Osmanlı coğrafyacıları ve tarihçilerinin çoğunluğu, Kars’ı “Türkmen Ülkesi’nde Muhkem bir kaleye sahip şehir” olarak tanımlamaktadırlar¹⁵.

Kars il merkezinin Susuz ilçesinin 6-7 km. kuzeydoğusunda, Cilavuz Dere düzlüklerinde ve Kars Platosu’nda yapılan kazılarda aşölyen¹⁶ tipte işlenmiş bir el baltası; Ağzıaçık (Azacık) Suyu’nun batısındaki düzlüklerde oval çevreli, iki yüzü çok güzel işlenmiş, ucundan biraz kırılmış bir başka aşölyen baltası; Ani çevresinde ele geçen bir el baltası; Yazılıkaya’nın yaklaşık 6 km. güneyinde, Tombultepe yamaçlarında püskürük kayalardan yapılmış, aşölyen tipte el baltaları ve iri yongalar bulunmuş ve buluntular Paleolitik Dönem (M.Ö. 600000 – M.Ö.10000) içerisinde Alt Paleolitik Döneme tarihlendirilmiştir. Borluk Vadisi’nde Musteryen¹⁷ tipte bir araç; Ağzıaçık Suyu’nun batısında bazalttan yapılmış çok aşınmış Musteryen tipte bir uç; Yazılıkaya, Tombultepe Mağarası’nda taş araç ve ocak yerlerine rastlanmış olup bunlar da Orta Paleolitik Döneme tarihlendirilmiştir¹⁸.

¹² Kırzioğlu, 15-16; Gündüz, 516; Haldun Özkan, *Saltuklu Mimarisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, 68.

¹³ *Cumhuriyetimizin 75.Yılında Kars*, Kars Valiliği, Ankara 1999, 3.

¹⁴ Tüysüz, 7.

¹⁵ Kırzioğlu, 15-16; Gündüz, 516; Özkan, 68.

¹⁶ Aşölyen: Paleolitik Çağ’da kullanılan el baltaları ve yongalardan hazırlanmış kesici alet kullanımıyla standartlaştırılan bir kültürdür. <http://www.wikiwand.com/tr/Aşölyen> Erişim Tarihi: 03.11.2018

¹⁷ Musteryen: Arkeologlar tarafından genellikle çakmak taşları ya da diğer arkeolojik endüstri ürünleri stiline verilen ad. <https://tr.unionpedia.org/Musteryen> Erişim Tarihi: 03.11.2018

¹⁸ İ. Kılıç Kökten, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Bellekten*, 8, 1944, 659-680.

Yine bu dönemde duvar resimleri de ortaya çıkmıştır. Camışlı Köyü'nün batısında, Aladağ'ın doğu yamaçlarındaki Yazılıkaya'da bazalt yapılı bir kayanın dik ve düzgün yüzünde biri büyük, biri küçük iki panoya rastlanmıştır. Yazılıkaya panolarında hayvan ve insan figürleri vardır. Figürlerin çoğu dağ keçileri, geyikler, geyik yavruları ve eşeklerden oluşmaktadır. Bunlar o dönemdeki doğa koşullarının avcılık ve toplayıcılığa elverişli olduğunu ortaya koymaktadır. Yazılıkaya'nın yanı sıra aynı yerde bulunan Kurbağa Mağarası araştırmalarında da Üst Paleolitik Döneme tarihlenen taş araç gereçler bulunmuştur¹⁹.

Demir Çağı'nda (M.Ö.1200'lerde) bölgede yazılı tarih dönemleri M.Ö. 900 yıllarında güneyden gelen Urartularla başlamaktadır. 250 yıl küçük beylikler aracılığı ile egemenliklerini sürdüren Varto kültüründen bugüne fazla bir şey kalmamasına rağmen halkın tarım ve hayvancılıkla geçindikleri bilinmektedir. Urartular, M.Ö. 665 yılında Kimmer akınları sonucunda bölgeden çekilince yörenin egemenliği İskitlere geçmiştir²⁰.

M.Ö. 560 dolaylarında Urartu devletine son veren Medler, M.Ö. 550'de hâkimiyeti yenildikleri Perslere bırakmışlardır. M.Ö.189'da Perslerin hâkimiyetine ise Romalılar son vermiştir. Romalıların bütün Anadolu'ya sefer düzenlediği M.Ö.70 tarihi, yaklaşık 250 yıl sürecek olan Roma-İran ve çevresine hâkim olan Partların çatışmalarının başlangıç noktası olmuştur. Araks (Aras) Krallığı bu iki güçlü devlet arasında gidip gelmiş, sonuç olarak M.S.193'te bölgenin egemenliğini Partların Arsaklı koluna bırakmıştır²¹.

Arsaklıların egemen olduğu M.Ö.2. yüzyıldan M.S.5. yüzyıl ortalarına doğru yörenin tarihini uzun yıllar etkileyecek olan Hıristiyanlık olgusu ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlığın bölgede resmi din olarak kabul edilmesinden sonra tapınaklar ve put evleri yıkılmış, yerine kiliseler, manastırlar yaptırılmıştır. 429 yılında bölgeye egemen olan Sasaniler Zerdüş'tinini yaymaya çalışınca Doğu Anadolu'da dinsel çatışmalara neden olmuşlardır. Bu dönemde Kars toprakları "Ararat Eyaleti" adını almış; Sasaniler, Bizanslılar ve Araplar arasında geçen savaşlar nedeniyle sürekli el değiştirmiştir²².

¹⁹ Kökten, 659-680; Tüysüz, 36.

²⁰ *Cumhuriyetimizin 75.Yılında Kars*, 18.

²¹ Kırzioğlu, 30.

²² Kırzioğlu, 31.

693 tarihinden itibaren kesin olarak Arap yönetimi altına giren Kars ve çevresindeki Hıristiyan Türkler, 771 yılında ağır vergilerden bunalarak Araplara karşı ayaklanırlar. Abbasi Halifesi Mansur, 30.000 kişilik orduyu Kars üzerine göndermiştir. Hıristiyan Türkler yenilmişlerdir. Tarihte “Bagrevand Savaşı” diye anılan bu çatışmayı kazanan Araplar yöre Hıristiyanlarının başına Bagratlı Aşut’u getirirler. Aşut’un yerine geçen oğlu Sembad, halifece Patrik olarak atanmıştır. Bagrat, II. Abbas döneminde (928-952) Kars, Bagara ve Erasgavork’tan sonra Bagratlıların üçüncü merkezi olmuştur. III. Aşut 962’de kendisine Ani’yi başkent seçince kardeşi Muşeg’e merkezi Kars olan Vanand Beyliğini vermiştir. Daha sonradan Bizanslılar, Ani ve Kars Bagratlılarını yenip tekrar kendisine bağlamıştır²³.

1064 yılında Sultan Alparslan Ani üzerine hareket ederek 16 Ağustos 1064 yılında Ani fethedilmiştir. Fethiye adıyla camiye çevrilen Ani Katedrali’nde 20 Ağustos günü Alparslan, Melikşah ve Selçuklu Beyleri ile Cuma namazını kılınmıştır. Ani’nin fethinden sonra Sultan, Kars’ta hüküm süren Vanand Prensi Gagik’e bir elçi gönderip kendisine arzı hürmet etmesini için yanına çağırmıştır. Gagik’in Alparslan’a itaatini arz etmesi üzerine Alparslan Kars’a gelerek Gagik’e “Krallık esvabı (Hilat)” giydirir ve vergiye bağlar. Böylece Kars herhangi bir askeri mücadele yapılmadan Selçuklu topraklarına katılmıştır²⁴.

Sultan Alparslan gerçekleştirdiği bu sefer sonucunda Kirman da Vali olan kardeşi Kavurd’un tahtı ele geçirmek üzere ayaklandığını öğrenmesi üzerine fethettiği Ermeni ve Gürcülerin oturdukları memleketlerin idarelerini beraberinde sefere katılan emirlere bırakmıştır. Kars’ın idaresini de 1068 yılında Şeddatlılara, korumasını da Selçuklu kale erlerine bırakıp İran’a geri dönmüştür²⁵.

1071 Malazgirt Zaferi’nin kazanılmasından sonra Alparslan’ın oğlu Sultan Melikşah Kars’ı geri almak isteyen Bizanslıları 1080’de yenilgiye uğratmış, bu bölgeyi Erzurum’u merkez yapan Saltukoğullarına vermiştir²⁶. Malazgirt Zaferi’nin

²³ Cumhuriyetimizin 75.Yılında Kars, 21.

²⁴ Kırzioğlu, 389; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB, İstanbul 1992, 29; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, 155-156.

²⁵ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara 2014, 65.

²⁶ Nevzat Bozkuş, “Dünden Bugüne Kars”, Cengiz Alyılmaz, İlyas Demirci, İbrahim Terzioğlu (Editörler), *Uluslararası Kaşgar’dan Endülü’s’e Türk İslam Şehirleri Sempozyumları Gazi Kars Şehrengizi: İpek yolu Medeniyetleri 29-31 Ekim 2011 Kars*, 39-50, Ankara 2011, 40, Özkan, 70.

kazanılmasından sonra savaşta önemli rol oynayan komutanlardan biri olan Emir Saltuk'a Anadolu'nun fethinde önemli hizmetlerde bulunduğu için Erzurum, Kars, Pasinler, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt veraset yoluyla çocuklarına da intikal etmek üzere ikta edilmiştir²⁷.

1124'te Gürcüler Ani ve Kars'ı ele geçirince Saltukoğulları 1153'te Kars'ı tekrar geri almışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflamasından sonra Kars ve çevresi, Gürcüler ile Türk Beylikleri arasında rekabet sahası konumuna gelmiştir. Bir dönem Saltukoğulları Beyliği'nin hâkimiyetine girmiştir. İzzettin Saltuk'un veziri Firuz Ağa tarafından kalesi tamir ettirilerek bu tamirata ait kitabe (548 H.-1153 M.) Kars Kalesi'ne yerleştirilmiştir²⁸.

Kars şehri 12. yüzyılın ortalarında Ani emirleri olan Şeddatluların elinde ise de bu durum uzun sürmemiştir. Ahlatşahlar tarafından fethedilmiştir. Daha sonra 1206 yılında Gürcüler Kars'ı Ahlatşahların elinden geri almıştır. Celaleddin Harzemşah 1226 yılında Gürcüleri yenerek şehre sahip olmuş ancak Celaleddin Harzemşah'ın ölümünden sonra 1239 yılında Kars yeniden Gürcülerin eline geçmiştir. Moğol Emiri Çurmağan Noyan, Gürcistan seferinde Kars'ı alarak tahrip etmiştir. 1336 yılına kadar İlhanlıların elinde kalan Kars ve çevresi, 1356 yılında önce Altın Ordu Devleti hâkimiyetine, 1358'de Celayirlilerin, 1380'de Karakoyunluların hâkimiyetine geçmiştir²⁹.

Timur 1386 yılında Tebriz'i fethettikten sonra Aladağ ve Gökçedeniz tarafına doğru ilerlemiş ve yolu üzerinde bulunan Sürmelü, Kars ve birçok kaleyi de fethederek bu yerlerde büyük tahribatlar gerçekleştirmiştir. 1386 yılında Timur tarafından ele geçirilen Kars, vergi vermek şartıyla kentin sorumlusu olan Firuz (Piruz) Baht'a teslim edilmiştir. Timur, Anadolu topraklarına yapacağı seferler için Kars'ı bir üs merkezi olarak kullanmıştır³⁰.

1405'te Timur'un ölümünü fırsat bilen Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf, Kars ve çevresini yeniden ele geçirerek Kars'ta büyük bir onarım ve imar faaliyetinde bulunmuştur. 1453 yılında Akkoyunlu tahtına çıkan Uzun Hasan 1468 yılında Kars ve

²⁷ Özkan, 17.

²⁸ Özkan, 71; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, 25-37; Abdüsselam Uluçam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu: (145-167)*, Subatan, Kars 1992, 147.

²⁹ Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, TTK, Ankara 1984, 44-46.

³⁰ Tüysüz, 69.

çevresine hâkim olmuştur. 1501 yılında Safeviler, Akkoyunlu devletini yıkınca; Kars ve çevresi Safevilerin hâkimiyetine girmiştir. Bu dönem içerisinde Kars büyük yıkım geçirmiştir³¹.

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılında Irak'a yaptığı seferde, Pasin, Oltu ve Şüregel (Akyaka) kasabalarını ele geçirirken, büyük olasılıkla Kars'ı da Osmanlı topraklarına katmıştır. Ancak kesin olarak, Kars ve çevresi Osmanlı Devleti hizmetine girmiş olan Dulkadiroğlu Mehmet Han tarafından 1537 yılında fethedilmiştir³². Kars'ın Osmanlı Devleti topraklarına katılmasından sonra kalesi ve çevresinde esaslı bir onarım ve imar çalışmaları yapılmıştır³³.

1548 yılında İran-Safevi Devleti Kars'ı bir kez daha işgal etmiş, işgalle beraber tahribat ve yağmada bulunarak, şehri harabeye çevirmiştir. 1565 başlarında bölgenin sınırlarında değişiklik yapılarak Kars ve Kızıl Gedik İran'a verilmiştir. Bölgedeki bu sınır değişikliği Şehzade Bayezid ve oğullarının İran'a iltica etmesi üzerine gerçekleşmiştir. Kanuni, İran'a sığınan Şehzade ve oğullarının teslimi karşılığında yüklü miktarda altın ve Şah'ın istediği Kars Kalesi'ni vereceğini bildirmişti. Şehzade Bayezid Osmanlı Devleti'ne teslim edildikten sonra vaat edilen altın miktarının bir kısmı ödenmiş, ancak Kars gibi önemli kalenin İran'a verilmesinden vazgeçilmiştir³⁴.

Kars ve çevresi, Anadolu'dan Azerbaycan'a ve Gürcistan'a yapılacak seferlerde ya da buralardan gelecek herhangi bir saldırı durumunda çok önemli bir stratejik merkez konumunda olduğu için sık sık kanlı mücadelelere, baskınlara ve tahribatlara uğramıştır. 1575 yılının sonlarında yeniden Osmanlı topraklarına katılan şehir 1579'da büyük bir ordu ile gelen Kıbrıs Fatihî ve Erzurum Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'nın denetiminde büyük bir onarımdan geçirilerek mamur bir kent görünümü kazanmıştır. Kale yenilenmiş, camiler, mektepler, hamam, değirmen, suyolları ve tesisleri ile çok sayıda evler inşa edilerek Kars yeniden kurulmuştur. Kars, 1604 yılında İran Şah'ı Abbas

---

³¹ Tüysüz, 69.

³² Jülîde Akyüz, "16. ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006, 77; Gündüz, 516.

³³ Uluçam, 147; Gündüz, 516.

³⁴ Akyüz, 79; Kırzioğlu, 521; Gündüz, 516.

tarafından ele geçirildikten sonra büyük bir yıkıma daha uğramış, kale ve diğer binaları tamamen yıktırılmıştır³⁵.

1639 yılında IV. Murad devrinde imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşmasından sonra Kars, 95 yıl kadar barış dönemi geçirmiştir. Kars, Osmanlı-Rus harplerinin başlangıcına kadar İranlılar ile yapılan savaşlarda ve Osmanlı-Rus harplerinden itibaren de Ruslarla yapılan savaşlarda en büyük askeri üs olmuştur³⁶.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1828, 1855 ve 1877'de Osmanlı-Rus savaşları yapılmıştır. 1828-1829 Harbi ile Kars ilk defa Rusların eline düşüp, yağma edilmiştir. 14 Eylül 1829'da imzalanan 16 maddelik Edirne Antlaşması'yla bu savaş son bulmuş, Çıldır Eyaleti'nin de yarısı elden çıkmıştır³⁷.

1853 tarihli Kırım Savaşı olarak adlandırılan Osmanlı-Rus Savaşında, 1855 yılında Rusların Kars'ı yeniden kuşatmasıyla gerçekleşen şiddetli çarpışmalar sonucunda yöre halkı Ruslara karşı çok iyi bir direniş göstermiş ve düşman geri püskürtülmüştür. Fakat salgın hastalıklar, açlık, kışın bastırmasıyla daha fazla direnemeyeceği anlaşıldığından, şehir 28 Kasım 1855'de teslim olmak zorunda kalmıştır. Rusların Kırım'daki mücadeleyi kaybetmesi üzerine Kafkas cephesinin de seyri değişmiştir. Rus ordusu 1856'da imzalanan Paris Antlaşması gereği Kars'ı boşaltmıştır³⁸. Bu mücadele bütün dünyada yankı bulmuş, Kanada'nın başkenti Ottawa'nın Ontorio Eyaleti'nin kasabası olan Wellington'un adı Kars olarak değiştirilmiştir. Sultan Abdülmecit bu zafer üzerine Kars'a "Gazi" unvanıyla beraber şeref madalyası ve nişanı göndermiştir. Kars halkı üç yıl vergi ve askerlikten muaf tutulmuştur. Zaferin hatırasına İstanbul Darphane'sinde üzerinde Kars Kalesi'nin resmi olan altın, gümüş ve bronzdan üç çeşit Kars Nişanı (madalyası) darp edilmiştir³⁹.

Kırım Harbi'nde büyük bir yenilgi alan Rusya, tarihi emellerine ulaşmak için Kafkasya'da Ermenileri, Balkanlar'da ise Slav unsurları kışkırtmayı ve bu yolla

³⁵ Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, 37; Gündüz, 516.

³⁶ Kırzioğlu, 534.

³⁷ Yaşar Kop, "Kars'ın Tarihte İlk Defa Rusya'nın Eline Geçmesi ve Akabinde Rusya'nın Kars'ı Tahliyesi", Oktay Belli, Vedat Belli (Haz.), *1. Uluslar Arası Aras Sempozyumu, Kars 2010, 151-160*; Gündüz, 516.

³⁸ Selçuk Ural, "Yakınçağ'da Kars", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2000, 107-108.

³⁹ Akyüz, 81; Fahrettin Kırzioğlu, *100. Yılı Dolayısıyla: 1855 Kars Zaferi*, Kars'ı Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1955, 139, 226.

Osmanlı Devleti’ni zayıflatamaya çabalamıştır. Rusya bu amaçla Sırp isyanını destekleyerek Osmanlı Devleti’ne cephe aldığı gibi bir takım bahanelerle 1877’de savaş ilan etmiştir. Bu savaşta Kars iki kere kuşatılmıştır⁴⁰.

1877-1878 (93 Harbi) tarihli Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Anadolu cephesinde Ruslara karşı Ahmet Muhtar Paşa’nın başında bulunduğu ordu mücadele etmiştir. Ahmet Muhtar Paşa’nın büyük çabası ve yerli halkın direnişi sayesinde başarılar elde edilmiş ise de altıncı ayın sonunda Alacadağ bozguna uğramıştır. Ardahan, Artvin, Oltu ve Batum ile beraber Kars Rusların eline geçmiştir⁴¹.

30 Ekim 1878 yılında mütareke imzalanarak barış şartları belirlenmiştir. 3 Mart 1878 yılında Yeşilköy (Ayastephanos)’de antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Batum, Kars, Ardahan, Eleşkirt ve Beyazıt Ruslara savaş tazminatı olarak bırakılmıştır. Ancak İngiltere ve Avusturya hükümetleri bu antlaşmayı tanımadıklarını bildirmişlerdir. 13 Temmuz 1878’de Berlin Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre de Kars, Ardahan ve Batum Rusya’ya bırakılırken, Eleşkirt ve Beyazıt sancakları Osmanlı’ya bırakılmıştır. Böylece Kars ve Ardahan için yerel halkın deyimiyle “kırk yıllık kara günler” başlamıştır⁴².

Bu savaştan sonra Kars ve çevresi Rusların eline geçmiştir. Ruslar bölgedeki Türk unsurlara baskı uygulayarak onları göç etmeye zorlamıştır. Türklerden boşalan Kars’ın düz ve verimli köylerine “Molokan, Doukhobor ve Khakhol” gibi Rus kolonisi köylüleri; Alman, Estonyalı vs. Protestan köylüleri; Anadolu ve Kafkasya’dan çok sayıda Rum, Ermeni, Yezidi, Asuri gibi unsurlar getirerek bölgedeki Türk Müslüman nüfusu azaltmaya çalışmıştır. Göç ettirilen Rus nüfus içerisinde en kalabalık grubu Molokanlar oluşturmaktadır⁴³.

3 Mart 1918 yılında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile “Elviye-i Selase” (Üç Sancak) yeniden Osmanlı Devleti’ne bırakılmıştır. Bunu kabul etmeyen Tiflis Seyim Hükümeti ve beraberinde bulunan Ermeni milisler; Erzincan, Erzurum ve Kars

⁴⁰ Ural, 108.

⁴¹ İlber Ortaylı, “Çarlık Rusya’sı Yönetiminde Kars”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, İstanbul 1978, 343-362.

⁴² Ortaylı, 343-362; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917’ye Kadar*, TTK, Ankara 1993, 353-356.

⁴³ Yavuz Aslan, “Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu”, Oktay Belli(Haz.), *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz*, Kültür Yayınları, İstanbul 2007, 198-216. Bu konuda daha detaylı bilgi için ayrıca bakınız: Orhan Türkdoğan, *Karsta Bir Etnik Grup: Malakanların Toplumsal Yapısı*, İstanbul 2005.

bölgelerinde korkunç katliamlarla etnik temizlik yapmışlardır. Yöre halkının “Otuzdört Kırgını” diye adlandırdıkları bu katliamı gerçekleştiren Ermeni Taşnak çetelerini, Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Arpaçay Nehri’nin batısına atarak halkı bu mezalimden kurtarmıştır. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti fiilen bittiği için ülke toprakları bir kez daha işgal altına girmiştir. Bölge halkının önde gelenleri 5 Kasım 1918’de Kars İslâm Şurâsı’nı kurmuş, ilk Kars Vilayeti Kongresinde, cemiyetin ismi “Milli Şurâ” olarak değiştirmiş, doğu illerinin istiklâlinin kazanılması için her türlü mücadelenin yapılmasını kararlaştırmıştır⁴⁴.

Bölgede Türklük adına hiçbir iz bırakmamak için şehirlerde Baltık üslubuna dayanan yeni bir yapılaşmaya gidilmiştir. Türk mahalleleri, camileri, medreseleri, mezarlıkları ve abideleri yerle bir edilmiştir. Rus yönetimi Türklere ait birçok dini ve milli yapıyı tahrip ettiği gibi dini yapıların büyük kısmını depo veya kiliseye dönüştürmüştür. Ruslar Türkleri eğitimsiz bırakmak içinde ciddi faaliyetlerde bulunmuştur. Medreseler hariç bütün ilköğretim okulları kapatılarak yerlerine Rus okulları açılmıştır. Rusça ve Rus kültürünün öğretilmesine büyük önem verilmiştir⁴⁵.

2 Nisan 1919’da Kars İngiliz işgaline uğramıştır. Hükümet dağıtıldığı gibi üyeleri tutuklanarak Malta’ya sürgüne gönderilmiştir. İngilizler Kars’ın denetimini Ermenilere bırakmıştır. I. Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulduktan bir müddet sonra, XV. Kolordu kumandanı Kâzım Karabekir Paşa’yı Doğu Cephesi Kumandanlığına tayin edilmiştir. Kâzım Karabekir Paşa 30 Ekim 1920’de Kars’a girmiştir. Ermenilerle 3 Aralık 1920’de imzalanan Gümrü Antlaşması ile bölge Ermeni tehdidinden kurtulmuştur. Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (13 Ekim 1921) antlaşmalarıyla yapılan son sınır tashihleri sayesinde, Kars yeni Türk devletinin sınırları dâhilinde kalmıştır. Cumhuriyet devrinde il merkezi yapılmıştır⁴⁶.

⁴⁴ Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara 1999, 236-238.

⁴⁵ Esin Dayı (Derinsu), *Elviye-i Selase’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, (Basılmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1991, 9-11.

⁴⁶ Gündüz, 515-518; Dayı, 249-251.

1.3. BATUM'UN COĞRAFİ KONUMU

Günümüzde Gürcistan'a bağlı Acaristan Özerk Bölgesi'nin başkenti olan Batum, Karadeniz'in güneydoğu kıyısında, Türkiye'ye 15 km. uzaklıkta, Çoruh Nehri'nin denize döküldüğü yerin kuzeydoğusundaki verimli ve düzlük arazi üzerinde kurulmuştur⁴⁷. Şehir, Poti'nin 59 km. güneyinde, Trabzon'un 178 km. kuzeydoğusunda ve Çoruh suyu kaynağının 11 km. kuzeyinde olup, 41° 36' kuzey enlemi ve 41° 35' doğu boylamında yer almaktadır⁴⁸.

Yüzölçümü 3000 km olan Batum 1990 sayımına göre yaklaşık 400.000 olan nüfusunun % 80'ini Gürcüler, % 10'unu Ruslar, % 5'ini Ermeniler ve % 5'ini diğer etnik unsurlar oluşturmaktadır⁴⁹.

Bölgenin yeryüzü şekilleri oldukça engebelerlidir. Kuzeyde Acara sıradağları yer almakta, bu sıradağlardan güneye doğru Arsiyan Dağları uzanmaktadır. Güney kısımda ise 3.000 m.yi bulan Karçal Dağının olduğu Pontus (Torus) Dağları bulunmaktadır. Sahil mıntıkasında ise dar ve uzun olarak tek bir düz arazi vardır. Arazi volkanik olup bazı kısımlar balçık topraklıdır. Bölgede birçok nehir, çay ve dere vardır. Çoruh Suyu, Acara Suyu, Sahali, Butuskivi ve Şavşuri bunlardan bazılarıdır. Bu akarsular bölgede derin vadiler ve geçitler meydana gelmesine neden olmaktadır. Batum yüksek dağlar ile çevrili olması nedeniyle kuzey rüzgârlarının bölgeye girmeleri engellenir. Böylece Batum ve çevresinde iklim genelde ılımandır. Bölgeye yıllık 2500 mm. yağmur düşmektedir. Coğrafi şartlarının yanında iklimin de elverişli olması nedeni ile Batum'un bitki örtüsü zengindir. Kıyılarda zengin subtropikal ağaçlar vardır. Dağların ise tamamı ormanlarla kaplıdır ve ağaçlar geniş yapraklıdır. 2000-2100 m. yükseklikten sonra dağ çayırları başlamaktadır⁵⁰.

Batum limanı Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'deki en önemli limanlarından birini oluşturmaktadır. Senenin her mevsimi yağış alması, Kafkas Dağları sebebiyle kuzey rüzgârlarına kapalı olması nemli ve sıcak bir iklime sahip bulunması topraklarında

⁴⁷ N. Yücel Mutlu, *Misâk-ı Milli'den İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars/ Ardahan ve Batum*, Önder Matbaacılık, Ankara 2007, 23.

⁴⁸ Erişim Tarihi: 20.11.2016, <http://www.everyculture.com>

⁴⁹ Mustafa Pamuk, *Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Yayınları, İstanbul 1995, 117.

⁵⁰ Saliha Koday, Zeki Koday, Zerrin Karakuzulu, "Gürcistan'da Batum-Poti Arasında Coğrafi Gözlemler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 2007, 20-38.

turunçgil ve astropikal bitkilerin yetişmesine imkân vermektedir. Denize yakın kesimlerinde kıyı boyunca palmye, okalıptüs, bambu ve defne gibi ağaçlar görülmektedir⁵¹.

1860'larda şehir nüfusu çoğunlukla ticaret, denizcilik, işçilik, tarım ve balıkçılıkla geçimini sağlamıştır. Belirli bir kısım ise ihraç edilen ve özel yapılan balık yağı üretimiyle ilgilenmiştir. Ayrıca ipek de oldukça yüksek bir fiyata yetiştirilmiştir. Ticaret Batum'da günden güne büyümeye devam etmiştir. Şehir çok sayıda dükkâna sahipti. 1873 itibarıyla Batum'da aşağı yukarı 800 dükkânın varlığı bilinmektedir. Ticaret ilişkileri Lazlar, Yunanlar, Türkler, Ermeniler ve bazı yerel halk tarafından yürütülmektedir⁵².

Konumu ve sahip olduğu doğal limanı ile Karadeniz Havzasının en önemli şehirlerinden biri olan Batum, Osmanlı idaresi altında uzun süre ikinci derecede bir şehir olarak kalmıştır. 19. yüzyılda Trabzon'un gölgesine giren şehir, buharlı gemilerin seferlere başlaması, uluslararası transit ticaretin gelişmesi ve Rusya'nın güneye sarkması gibi sebeplerle önemini gittikçe artıran limanı sayesinde gelişmeye başlamıştır. Bunun sonucu olarak da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında büyük bir mücadeleye sahne olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Rus idaresine geçtikten sonra yapılan yeni yatırımlarla ticari potansiyelini gittikçe artıran liman, Batum şehrinin hızlıca gelişmesine yol açmıştır⁵³.

Savaş sonrası Batum'un yeniden inşası 1885-1893 yılları arasında olmuştur. Körfezin doğu yakasında petrol terminali gemilerin yağ ve yağ ürünlerinin satıldığı bir yer haline getirilmiştir. 1900'lerde Bakü ve Batum arasında petrol boru hattı da açılmıştır. Batum'da denizcilik de büyük ölçüde gelişme göstermiştir. Denizcilik sayesinde uluslararası ticareti de gelişen Batum; Kafkasya'da 16, Kırım'da 10 ve Azak denizinde 6 tane liman ile ilişkilerini geliştirmiştir⁵⁴.

Batum Transkafkasya demir yolunun ve Bakü petrol boru hattının son bulduğu önemli bir liman ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Şehir petrol rafinerisi ve

⁵¹ İdris Bostan, "Batum", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınevi, 5, 1992, 210-211.

⁵² Revaz Uzunatze, Ramaz Surmanidze, Nugzar Zosidze, *Batumi*, İverioni Basım, Tiflis 2013, 165.

⁵³ Abdullah Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, 26(1) 2016, 61-80.

⁵⁴ Uzunatze vd., 167.

tersaneleriyle de bilinmektedir. Azerbaycan'dan sürekli tanker trenlerle petrol taşınmakta, gelen petrol ya rafineride işlenmekte ya da limandan doğrudan ihraç edilmektedir⁵⁵.

Batum Sınır Kapısı da Gürcistan'a ve Gürcistan'dan Orta Asya'ya geçiş için ana kanal olmuştur. Gürcü tüccarlar; Trabzon, Rize ve Anadolu'nun kuzeydoğusundaki diğer şehirlerden mal alış verişinde bulunarak ülkelerinde baş gösteren gıda ve giyim kıtlığını ciddi ölçüde azaltmışlardır⁵⁶.

1.4. BATUM'UN TARİHÇESİ

Batum bölgesinde Korolistkskali ve Çoruh nehirleri boylarında M.Ö. 3000'li yıllardan beri yerleşimin olduğu bilirse de, bu dönem ile ilgili yeterli ve sağlıklı bilgiler bulunmamaktadır. M.Ö. 10. yüzyıldan itibaren bugünkü Gagra'dan Çoruh Nehri'ne kadar uzanan ve Batum'u da kapsayan bölgeye Kolhis (Kolheti- Kolhidya) adı verilmektedir⁵⁷.

Bugün yerli halkın Batumi dediği Batum, Eskiçağ'da Pers İmparatorluğu sınırları içerisinde Bathys adıyla bilinen bir liman şehri olarak kurulmuştur. Pontusluların hâkimiyetinden sonra Romalıların eline geçmiştir⁵⁸.

Bizans İmparatoru Justinian (527-565) Batum'a çok yakın bir yerde bulunan Petra Kalesini kuvvetlendirmiş, kalede bir garnizon kurmuştur. Bu imparator döneminde, 542-562 yılları arasında Kafkasya Bölgesi, İran (Pers) ile Bizans arasında savaş alanı olurken, bu savaşta Petra Kalesi ve Batum önemli bir rol üstlenmiştir. İranlılar bu savaştan mağlubiyetle ayrılmışlar ve Batum Bizanslıların elinde kalmıştır. Bizanslıların Batum'daki hâkimiyetleri İmparator Heraklius (610-641) zamanına kadar devam etmiştir⁵⁹.

Bizans'tan sonra 7. yüzyıldan itibaren Kafkasya'da yeni bir güç ortaya çıkmıştır: Müslüman Araplar. Hz. Osman (644-656) zamanında, 645 yılında Tiflis Araplar tarafından ele geçirilmiştir. Emeviler zamanında Kafkaslarda İslam hâkimiyeti daha da

⁵⁵ Koday, vd., 20-38.

⁵⁶ Haydar Çakmak, "1989'dan Günümüze Gürcistan", KTÜ Yayınları, 1998, 37.

⁵⁷ Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2010, 16.

⁵⁸ Bostan, 210.

⁵⁹ Sarı, 19.

kuvvetlenmiştir ve Batum da dâhil olmak üzere tüm Kafkasya fethedilmiştir. Müslüman Araplar, 10. yüzyılın başlarına kadar burada hüküm sürmüşlerdir. Bu tarihten itibaren Arap hâkimiyeti yıkılmıştır. Yerine yeni feodal prenslikler kurulmuştur. 9-10. yüzyıllarda bu prenslikler arasında Gürcistan'ı tek bir devletin çatısı altında birleştirme mücadeleleri meydana gelmiştir, sonunda Gürcistan Birleşik Krallığı kurulmuştur⁶⁰.

11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gürcistan, Selçuklu Türklerinin hâkimiyeti altına girmiştir. 1064–1065 yılları arasında Selçuklu sultanı Alparslan Gürcistan'a akınlar düzenlemeye başlamıştır. Bu akınlar sırasında Gürcistan'dan Bizans'a kadar uzanan kara yolları tahrip edildi. 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda Bizanslılar Selçuklulara yenildikten sonra Gürcistan üzerindeki Selçuklu hâkimiyeti daha da artmış ve sırasıyla Artvin, Acara, Samtskhe (Ahıska) ve Kartli (Borçalı) Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Dünya ticaret yollarının (İpek yolu) Gürcistan'dan Ahıska-Tiflis'ten Hazar kıyısına ve İran'a, oradan da Hindistan'a ve Çin'e ulaşması ve bu yolun bir kolunun da Batum'dan geçmesi buranın daha da gelişmesine olanak sağlamıştır. Selçuklu Türklerine karşı Gürcü Kralı Bagratlı IV. David Aghmashenebeli başarılı seferler yapmış, ülkeyi tekrar bağımsızlığa kavuşturmuştur. David'den sonra Batum ve civarına Tamara hâkim olmuştur. Batum en parlak dönemini Kral David Aghmashenebeli (1089-1125) ve Gürcü Kraliçe Tamara zamanında yaşamıştır⁶¹.

III. Georgi'nin kızı olan Tamara (1184–1213), devletin sınırları Azerbaycan'dan Kuzey Kafkasya'ya, Erzurum'dan Gence'ye kadar uzatarak adeta Gürcistan'ı bir Kafkas imparatorluğu haline getirmiştir. Bu dönemde ülkenin refah düzeyi yükselmiştir. Mimarlık, heykeltçilik, ressamlık alanında birçok eser ortaya konulmuştur. Tamara, Batum'da bulunan kaleleri birleştirmiş ve iki tane daha yeni kale inşa ettirmiştir. Gürcü Krallığı'nın bu parlak devri Moğolların bölgeye gelişlerine kadar yaklaşık yüz yıllık bir süre boyunca devam etmiştir. 13. yüzyılın ilk yarısından itibaren Moğollar Gürcistan'a girmeye başlamıştır⁶².

13. yüzyılın başından itibaren Batum; Moğol, Arap ve Gürcüler tarafından yağmalanmıştır. 15. yüzyılın sonlarında Osmanlılar tarafından alınan Batum bir ara elden çıktıysa da daha sonra tekrar fethedilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın

⁶⁰ Sarı, 19.

⁶¹ Uzunatze, vd., 160.

⁶² Mehmet Saray, "Türkiye ve Gürcistan Dostluğu", *Kafkas Araştırmaları Dergisi*, 3, 1997, 1-24.

padişahlığının ilk yılında Trabzon eyaletine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştır⁶³.

III. Mehmet (1595-1603) döneminde de Batum bir sancak olarak Trabzon ya da Batum Eyaleti'ne bağlı kalmıştır. III. Mehmet'ten sonra tahta çıkan I. Ahmet (1603-1617) devrinde ise Trabzon ve Batum sancakları yine birleşik olup, Gümüşhane ile Maçka buna ilhak olunarak bir Beylerbeyilik kurulmuştur⁶⁴.

1768'de Sultan III. Mustafa zamanında Rusya ve Osmanlı arasında meydana gelen savaşta Rus ordusu Türk hududu üzerine ilerleyerek Batum'a yaklaşmıştır. Fakat girememiştir. İmzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile prensler vergiden kurtulmuş ve harp esnasında Türklere alınan vilayetleri Ruslara terk etmişlerdir. Bu savaştan sonra Kafkasya'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak isteyen Rusya, 1783 yılında son Gürcü Kralı II. George Heraclius'u antlaşma yapmaya zorlayarak Gürcistan'ı Rusya İmparatorluğu'nun himayesi altına almıştır⁶⁵.

Ruslar, 1801'de Gürcistan'ı 1810'da Abhazya'yı tamamen kendisine bağlamıştır. Bunun sonucunda Osmanlıların Kuzey Kafkasya halkları ile kara bağlantısı kesilmiştir. Ruslar için Gürcistan, Kafkasya'yı güneyden kuşatmada ve Anadolu'ya yapılacak saldırılarda bir üst görevi görmüştür⁶⁶.

Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile sonuçlanan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan 1829 Edirne Antlaşmasıyla Batum Osmanlı devletinin elinde kalmıştır. Acaristan'ın bir kısmı Rusya'ya verilmiştir⁶⁷.

14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile Çıldır ve Ahıska'nın Rusya'ya bırakılması sonucunda bu bölgelerden Anadolu'ya doğru göçler olmuştur. Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine yapılan göçler siyasi ve dini nedenlerle Kırım Savaşı ile artış göstermiştir. Nitekim bu savaş sonrası artan göçler nedeniyle göçmenlerin iskân edilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması için "Muhâcirin Komisyonu" adı ile ayrı bir birim oluşturulmuştur⁶⁸.

⁶³ Bostan, 210.

⁶⁴ Sarı, 22-23.

⁶⁵ Sarı, 24.

⁶⁶ Ortaylı, 343-360.

⁶⁷ Sarı, 36.

⁶⁸ Zehra Arslan, "Batum Göçmenleri (1914-1930)", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 71, 2014, 43.

Mevcut durumu takiben Osmanlı Hükümeti Batum'a karşı daha fazla ilgi göstermiştir. Şehir merkezindeki değişim körfezin batı kısmına kaymış ve şehir yerleşimi bu bölgede inşa edilmeye başlanmıştır. 1863'te Sultan Abdülaziz tarafından yayımlanan bir fermanda ilginç bir bilgiler yer almaktadır. (1861-1876) Fermanda Lazistan'ın mekezi olacak Batum'un kuzey batısında yeni bir şehir kurulmasından bahsetmektedir. 60 bin arşın metrekarelik bir alan tüm yönlerde sokaklar yapmak için geometrik kurallara ayrılmış bölümlerden oluşan yeni şehri inşa etmek için tasarlanmıştır. Sokakların genişliği 12 arşın olarak hesaplanıp bu alanın ortasında uygun bir yere dönemin padişahının ismini taşıyan Aziziye Camii inşa edilmiştir. 1862-1864 yılları arasında Trabzon'da Valilik yapan Emin Muhlis Paşa şehirde çok ciddi sorunlara sebebiyet veren bataklıkları kurutmaya çalışmış, şehre su getirmiştir. Aslında bu planlı programlı bir şehir inşa etmek için ilk girişim olarak kabul edilmektedir. Sonradan Batum'daki şehir projelerinin çoğu bu tasarıma göre temellenmiştir⁶⁹.

Batum'un tarihi seyri ve hüviyeti açısından dönüm noktası 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı olmuştur. Rusya, Balkanlardaki karışıklıkları bahane ederek 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Rusya, Batum'u kullanarak Kafkasya, Doğu Anadolu ve İran'a hâkim olup oradan Mezopotamya ve sıcak denizlere (Hint Denizi) inmek istiyordu⁷⁰.

Diğer Osmanlı-Rus savaşlarında olduğu gibi bu savaşta da Kafkas ve Balkanlar olmak üzere savaş iki ana cephede başlamıştır. Kafkas cephesinde Batum, Kars ve Bayezit üzerinden üç koldan saldırıya geçen Rus orduları hızlı hareket ederek 20 Nisan'da Bayezit'i, 17 Mayıs'ta Ardahan'ı ve çetin savaşlardan sonra 19 Kasım 1877'de de Kars'ı ele geçirmiştir ve Erzurum istikametine doğru yönelmeye başlamışlardır⁷¹.

Yapılan mücadelelere rağmen Elviye-i Selâse, 93 Harbi denilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması'yla savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmıştır. Antlaşmanın yürürlüğe girmesiyle bölgenin mülki sosyal, kültürel ve iktisadi yapısı da hızla değiştirilmiştir. 1877 tarihli Osmanlı devlet salnamesine göre Kars ve Ardahan, Erzurum; Batum ise Trabzon vilayetine bağlı iken

⁶⁹ Uzunatze, vd., 164.

⁷⁰ Sarı, 26.

⁷¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, 325.

Batum ve Artvin; Tiflis vilayetine, Kars Sancağı ise Oblast şeklinde teşkilatlandırılarak doğrudan genel valiliğe bağlanmıştır. Buna göre Kars Oblastı Kağızman, Ardahan ve Oltu kazalarından meydana gelmiştir⁷².

Batum Vilayeti'nde oluşturulan Oblast yönetim birimi içerisindeki görevlere Vilayet Gubernatörü (Valilik), sadece askeri rütbelere sahip olan kişileri tayin edebilmekteydi. Bölgede Rus yönetimin güçlendirilmesi ve tamamlanması için 5 Şubat 1879 yılında yeni bir yönetmeliğe imza atılmıştır. Bu yönetmeliğe göre vilayetin valilerinin askeri hakları artırılmıştır. Aynı zamanda askeri-polis yönetim birimleri ve daireleri güçlendirilmiştir. Rus İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen bu işlemlerin amacı yeni himaye altına alınan bölgelerde yerleşim yerleri oluşturulmasına olanak sağlamaktır. Batum ve Kars bölgeleri büyük askeri-stratejik önem taşıdığı için yönetimi doğrudan Kafkas Cephesi komutanına bağlanmıştır. Vilayetlerin askeri Gubernatörlerinin başlıca görevleri hükümete karşı yapılan ayaklanmalar için önlemlerin alınması ve sömürge rejiminin güçlendirilmesi olmuştur. Bu amaçla Gubernatörlere askeri-polis bölükleri oluşturma hakkı da verilmiştir⁷³.

Bölgede yaşayanların büyük bir kısmı Türkiye'nin değişik şehirlerine göç etmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra 27 Ocak 1879 İstanbul'da imzalanan anlaşma gereğince göç etmek isteyenlere resmi bir süre tanınmıştır. 3 Şubat 1879 - 3 Şubat 1882 arasını kapsayan süre, daha sonra 1884 yılına kadar uzatılmıştır⁷⁴.

1917 Rus İhtilalleri, etkileri ve sonuçları bakımından dünya tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bazı tarihçiler tarafından 20. yüzyılın en önemli olayı olarak değerlendirilen bu ihtilallerin aktörleri köylüler, burjuvalar ve işçilerdir. Köylüler; Sosyal Devrimciler, Burjuvalar; Kadetler ve işçiler de Sosyal Demokratlar halinde örgütlenmişlerdir. Rusya, I. Dünya Savaşı'na hazırlıksız bir şekilde girmiş ve savaşta felaketler dizisi yaşamıştır. Bu felaketlerin altında ezilen ise başta köylüler olmak üzere halk olmuştur. Dünya tarihine "Rus Şubat İhtilali" diye anılan olaylar 27 Şubat/12 Mart günü meydana gelmiştir. Ayaklanan halka katılan yaklaşık 25.000 asker coşkunluğu had

⁷² Selçuk Ural, "Kurtuluştan Mondros Mütarekesi'ne Elviye-i Selâse'de Yaşanan Sorunlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 47, 2011, 647-676.

⁷³ Mehmet Ali Keskin, "Türk Tarihi ve Gürcü Tarihi Kaynaklarına Göre Rus Yönetiminin Uyguladığı Politika Sonucu Gürcü Muhacirlikleri (19- 20.Yüzyıllar Arasında)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 95(2), 2015, 95-108.

⁷⁴ Keskin, 98.

safhaya getirmiştir. Olaylar bir “ihtilal” şeklini almıştır. 1917 Şubat İhtilali’nden Menşevikler çok güçlü çıkmışlar ve geçici hükümet kurmuşlardır. Böylece 300 yıllık Çarlık Rusya’sı tarihe karışmış, ihtilal tam anlamı ile başarılı olmuştur. Fakat Bolşevikler Lenin önderliğinde etkilerini artırmaya başlamışlardır. Bolşevikler artık var güçleriyle iktidarı darbe ile ele geçirmeyi planlamışlar. 22 Ekim/4 Kasım 1917 Sovyet günü gece yarısı harekete geçerek ateş açmaksızın bütün köprüleri, tren istasyonlarını ve diğer kilit noktaları işgal altına alınmıştır. Geçici Hükümet üyeleri tutuklanmış ya da kaçmıştır. Öğleden sonra Lenin “işçi ve köylü devriminin” zaferini ilan etmiştir. Rusya bütün bu karışıklıklar sebebiyle savaştan çekilme kararı almıştır⁷⁵.

Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya’da iç savaş çıkmış ve dolayısıyla ülkedeki en büyük problemlerden birisi asayiş meselesi olmuştur. Bu kargaşa ve anarşiden Batum da nasibini almıştır. Bunun üzerine Batum’da 15 Kasım 1917’de yerel partilerin ve demokratik organizasyonların katıldığı bir toplantı yapılarak devrimci bir koalisyon kurulmasına, asker işçi ve köylü temsilcilerinden bir Kamu Güvenliği Komitesi oluşturularak iç savaşın Batum’a girmesinin önlenmesine ve güvenliğin muhafazasına karar verilmiştir. Komite; etkili bir otorite kurması için asker, işçi ve köylü temsilcilerinden oluşturulmuştur. Komite’nin diğer bir görevi güvenli haberlerin alınmasını sağlayarak toplumu kışkırtacak eylemlerin önüne geçmek olmuştur. İhtilallerle birlikte Rusya’nın asayiş meselesinden sonra karşılaştığı en büyük problem kıtlık olmuştur. Batum’da da kıtlık meselesi baş göstermiş, bu sorunu çözmek için de şehir meclisi oluşturulmuştur⁷⁶.

Rusya 1. Dünya Savaşı’ndan çekilmesinden sonra imzalanan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması’yla 1877-78 savaşı tazminatının bir kısmına karşılık Elviye-i Selase (Kars, Ardahan ve Batum) Türkiye’ye geri verilmiştir. Osmanlı ordusu bu anlaşmaya dayanarak Rus ordusunun çekildiği yerleri tekrar ele geçirmiş ve Batum’un boşaltılmasını istemiştir. Bunun üzerine Çarlığın yıkılmasının ardından Kafkasya’da kurulan Gürcistan, Osmanlı ordusu ile savaşmış; ancak yenilerek geri çekilmişlerdir. 9 Nisan 1918 tarihinde Batum’da barış görüşmeleri yapılmıştır. 18 Haziran 1918’de Trabzon’da imzalanan antlaşma ile Batum’un Türk yurdu olduğu kesinleşmiştir.

---

⁷⁵ Sarı, 49-50.

⁷⁶ Sarı, 63.

Mondros Mütarekesi gereğince Osmanlı Devleti Batum'dan çekilince şehir İngilizlerin işgaline uğramıştır⁷⁷.

İngilizler 20 Haziran 1920'de bölgeyi Gürcistan'a devretti. Gürcistan'ın Sovyet Rusya tarafından işgal edildiği sırada Türk ordusu Batum'a girmiştir. Bu arada Sovyet Rusya ordusu da batıya doğru harekete geçmiştir. Bu dönemde Kurtuluş Savaşı'nı veren Türk Hükümeti Sovyet Rusya'nın desteğini kaybetmemek için 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Anlaşmaları ile bölge özerklik statüsü ile Gürcistan'a bırakmıştır. Kars Anlaşmasının 6. maddesinde bölge halkına, Batum limanı ve bölgesi üzerinde geniş yönetsel özerklik hakkı verilmiştir. Bu özerklik statüsü ile her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın yaşadığı yerlerde isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma imkânına sahip olacak şekilde geniş bir yönetsel özerklik tanınmıştır. Özerklik ilan edildikten sonra Gürcistan Devrim Komitesi 16 Temmuz 1921'de Acara Özerk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir⁷⁸.

Acara Özerk Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği döneminde özerkliği hukuken devam etmiş ancak fiilen özerklik ihlalleri yaşanmıştır. Gürcistan'ın bağımsızlığından sonra tam tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Acara'nın özerkliği hukuken sağlanmamış; ancak fiilen sağlanmıştır. Hukuki bir yetki belirlemesi olmadan sağlanan özerklik, büyük oranda Abaşidze'nin güç kişiliği tarafından belirlenmiştir. Abaşidze, 1991 yılında Acara Yüksek Konsey'in başkanı olmuştur. Bu sırada Gürcistan'da patlak veren iç savaşın ülkesinde yayılmasını engelleyen Abaşidze, uygulamaları ile özerkliği pekiştirmiş, bölgeyi istikrarlı ve güvenli bir ortama kavuşturmuştur. Bu durum Abaşidze'nin politik duruşunu güçlendirmiş ve zamanla merkezle özerk yapı arasında yetki sorunlarının başlamasına zemin hazırlamıştır⁷⁹.

Acaristan güçlenirken Gürcistan ise iç savaş ve etnik problemler nedeniyle zayıf düşmüştür. Merkezi yönetimle özerk yapı arasındaki güç durumunun Acaristan lehine bozulmasıyla merkezle özerk yapı arasındaki ilişkiler hukuk zemininde

⁷⁷ Kamil Ağacan, "Bir Özerkliğin Anatomisi: Gürcistan-Acaristan İlişkileri", *Stratejik Analiz*, 2(14), 2001, 24-34; Nihat Kaşıkçı, Hasan Yılmaz, *Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası*, Türkar, Ankara 2000, 40-42.

⁷⁸ Ağacan, 26.

⁷⁹ Ağacan, 27.

yürütülememiştir. Ayrıca Gürcistan, Kars Anlaşması'na rağmen 1995 Anayasası'nda özerklik ile ilgili hükme yer vermemesi durumu daha da karmaşıklaştırmıştır⁸⁰.

1991 yılında Acara Özerk Cumhuriyeti yönetiminin başına gelen Aslan Abaşidze'nin iktidarı, Mayıs 2004'te merkezi yönetimin desteğindeki halk hareketiyle son bulmuştur⁸¹.

---

⁸⁰ Ağacan, 28.

⁸¹ Erişim Tarihi: 29.11.2016, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Batum>.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHİ DÖNEMLER İÇERİSİNDE KARS'IN MİMARİ DURUMU

2.1. TARİHİ DÖNEMLER İÇERİSİNDE KARS'IN MİMARİ DURUMU

2.1.1. Kuruluş Dönemi

İnsan yaşamını anlatan tarih hemen hemen 3 milyon yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Ormansız açık alanda iki ayak üzerinde dolaşmaya başlayan insan ırkının meydana gelmesi 2 milyon yıl öncesinde, jeoloji çağlarının sonuncusu olan Dördüncü Zamandır⁸². Bu zamanda Kür, Aras ve Yukarı Fırat boyları kar ve buzlarla kaplı olduğundan, Kafkaslardan Toroslara kadar Hazar, Karadeniz, Akdeniz arasındaki bölgelerde henüz insan yaşamıyordu. Sonraları, Akdeniz ülkelerindeki uzun başlı, orta boylu tipteki insanlar ilk olarak Suriye üzerinden Fırat boylarını takip ederek Anadolu içlerine yayılmaya başlamışlardır. Akdeniz kavminden sayılan bu adamların M.Ö. 25.000'den 10.000'e kadarki zaman arasında Eski Taş (Paleolitik) çağını yaşadıkları bilinmektedir⁸³. Konya yakınlarındaki Dursunlu sitesi, İstanbul'da Küçük Çekmece Gölü'nün kuzey ucundaki Yarımburgaz Mağarası, Antalya'nın kuzeybatısında yer alan Karain Mağarası, Niğde yakınlarındaki Göllüdağ'da bulunan Kaletpe sitesi, Adıyaman Samsat yakınlarındaki Şehremuz Tepe Anadolu'da bilinen önemli Paleolitik dönem yerleşmeleridir⁸⁴. Bu çağda bol miktarda çakmak taşının kullanılması nedeniyle bu isimle adlandırılmıştır⁸⁵.

Bu çağın başlarında iklim sıcak olduğundan yabani ve çıplak yaşayan insanlar, orman yanlarında ve göl kıyılarında oturmuşlardır. Sonraları havaların soğuması ve iklimin sertleşmesiyle kendilerini yırtıcı hayvanlar ve düşmanlarından korumak için tabii mağaralara sığınmışlardır. Bu zamana da Orta Taş (Yontma Taş M.Ö. 10.000

⁸² Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, İstanbul 1995, 20.

⁸³ Kırzioğlu, 17.

⁸⁴ Işın Yalçınkaya, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/ Yontma Taş Çağı), Ankara 2009, 10, 11; İ. Kılıç Kökten, "Karain'in Türkiye Prehistoryasında Yeri", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 22-23, Ankara 1964, 17-26.

⁸⁵ Selçuk Ural, Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Aslan, Akın Bingöl, Cem Tuysuz, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete*, Eser Ofset ve Matbaacılık, Kars 2011, 6.

7.000) veya Mağara Çağı denilmektedir⁸⁶. Anadolu’da bu dönemi temsil eden yerleşme alanları çok fazla bilinmemekle birlikte Orta Torosların Güneyi, Güneydoğu Anadolu, Marmara Bölgesi ve Batı Karadeniz’de bu döneme ilişkin yerleşme izleri saptanmıştır. Antalya bölgesinde yer alan Öküzini, Beldibi ve Belbaşı, Belpınar ve Üçağızlı mağaraları ile Baradiz açık hava yerleşim yeri; Karadeniz Bölgesinde Tekeköy mağarası; Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Şarklı mağaralarında bu döneme ilişkin arkeolojik buluntular ortaya çıkarılmıştır⁸⁷.

Yalnız avcılık ve balıkçılık ile geçinen, henüz hayvanları kendilerine alıştıramamış, ekip biçmeyi de öğrenememiş olan bu mağara devri insanları sert taşlardan el baltaları, bıçaklar, delmek ve kazmak için aletler, iğneler ve hançer gibi yakın savaş silahlarıyla zıpkınlar ve silah uçları yapmışlardır. Avcı toplayıcı dönemlerde insanlar dağ keçisi, teke, geyik, boğa, öküz ve inek gibi hayvanları avlamışlar ve atı da evcilleştirmeye çalışmışlardır⁸⁸. Bu çağın sonlarına doğru mağara duvarlarına avlanan hayvan resimlerinin güzelce çizildiği, çamurdan bebek biçiminde insan ve özellikle de kadın heykelcikleri yapıldığı süs eşyası olarak fildişinden bilezik ve gerdanlıkların takılmaya başlandığı da bilinmektedir⁸⁹.

Daimi karların yüksek yerlere çekilmesi, havaların ısınması ve iklimin yumuşamasıyla insanlar mağaralardan çıkmışlardır. Göl kıyılarında veya dere boylarında, kamış veya ağaç dikmeler (direkler) arasını ağaçlarla kapayıp içerisini çamurla sıvayarak yaşanılan mekân haline getirmişlerdir. Zamanla bu tipi biraz daha geliştirip kerpiç evler haline dönüştürmüşlerdir. Ateşin kullanılmaya başlanmasıyla daha rahat bir yaşam seviyesine ulaşmışlardır. İçlerinde ocak ve tahıl ambarları bulunan dikdörtgen planlı tek odalı bu kerpiç evler daha sonraları Batı Anadolu ve Ege’de ortaya çıkan “megaron”⁹⁰ olarak adlandırılan ev tipinin temelini oluşturmuştur⁹¹.

⁸⁶ Kırzioğlu 17.

⁸⁷ Metin Kartal, “Anadolu’nun Epi-Paleolitik Dönem Buluntu Toplulukları”, *Anatolia* 24, 2003, 35-43.

⁸⁸ Cengiz Alyılmaz, “Gobu”stan’ın Gizemi (Kıpçaklar’a Giden Yol), Cem Veb Ofset Matbaacılık, Ankara 2016, 351-514.

⁸⁹ Alyılmaz, 212-231; Kırzioğlu, 17.

⁹⁰ Megaron: M.Ö. 4000 yıllarına tarihlenir. Ege’de ortaya çıkan bu tip Yunan tapınağının prototipini oluşturmaktadır. Ön oda ve iki arka odadan oluşan büyük bir merkezi ocağı ile sütunlu bir girişi bulunan ev tipidir. Akın Ersoy, Binnur Güler, “Antik Çağ Batı Anadolu’sunda Konut”, *Ege Mimarlık Dergisi*, (13), 36.

⁹¹ Ural, vd., 18.

Artık köy hayatı ve toplu yaşayışa, teşkilat kurmaya başlayan bu çağın insanları çok büyük taşlardan dikme abideler yaparak ibadet yeri olarak kullanılmak üzere kapalı mekânlar (dolmen) oluşturmuşlardır. Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık olarak 22 km. kuzeydoğusunda, Örencik Köyü yakınlarında yer alan Göbekli Tepe dünyada bu türün ilk örneğidir⁹². İki kocaman taşı veya bunlardan birkaçını yere gömerek yahut yatırarak üzerine yassıca ve daha büyük bir taşın kapatılmış olduğu bölümlere verilen isin olan dolmen Çıldır köylerinde taş dam ismiyle bilinmektedir. Dıştan bir masaya benzeyen ve içerisinde bazen eğilmeden bir insanın dolaşabileceği yükseklikte bir odayı andıran bu gibi abidelerde insan kemiklerine de rastlanması buraların ilk ibadet yerleri ve büyük adamların türbesi olduğu ihtimallerini kuvvetle güçlendirmektedir⁹³.

3-4 m. yüksekliğindeki kaba taşlardan kaya parçalarından bir veya birkaç çizgi üzerine dikine dizilenlere menhir (Uzuntaş), bir daire gibi dizili duranlarına kromlek (taş daire) denilmektedir. Kars köylülerinin dikme dedikleri menhir, kromlekler toprağa gömülü vaziyette yerleştirilmiştir⁹⁴.

Yine bu devirde insanlar bu geliştirdikleri kulübe evlerini bir arada inşa ederek köylerin ilk oluşum aşamasını meydana getirmişlerdir. Anadolu'da Konya'nın Çumra ilçesi sınırlarında yer alan iki farklı yükseltiden oluşan ve M.Ö. 7200 – 6400 arasında sürekli bir yerleşim alanı olarak kullanılan Çatalhöyük bu tipe örnek teşkil etmektedir⁹⁵. Genellikle dört beş evin bir arada bir grup oluşturmuş ve her gruba bir tapınak odası yapılmıştır. Yine Çatalhöyük yerleşmesinde kerpiçten yapılmış evlerin duvarlarını süsleyen renkli kabartma ve freskler bu dönemlerde bile sanatsal faaliyetlerinin var olduğunu kanıtlar niteliktedir. Tasvirler arasında av, dans sahneleri, tanrı, insan ve hayvan resimleri yer almaktadır. Bu köy ve mahallelerdeki evlerin kapıları olmayıp ahşap merdiven ile damdan giriş çıkış sağlanmaktadır. Barınma ihtiyaçlarının karşılanmasıyla beslenme ihtiyaçlarına yönelen insanlar tohum tutup ekin ekmeğe, sulu

⁹² Kırzioğlu, 20.

⁹³ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2008 Yılı Raporu", Haydar Dönmez, Candaş Keskin (Haz.), 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, Denizli 2009, 241-255.

⁹⁴ Kırzioğlu, 21.

⁹⁵ Mehmet Kaya Yaylalı, *Post Processual "Süreç Sonrası Arkeoloji" ve Kültürel Miras Çatalhöyük Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, 85-87.

yiyecek ve içeceklerini saklamak için topraktan kaplar yaparak ateşte pişirip çanak çömlek edinmeye başlamışlardır⁹⁶.

M.Ö.5.000'lerde Azerbaycan ile Doğu Anadolu'ya gelip yerleşen Hurriler hakkında mimari açıdan fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hurrilerden sonra M.Ö.1000'de Doğu Anadolu'da hâkimiyet kuran Urartular bölgede birçok kale ve kaya mezarı inşa ettirmiştir⁹⁷.

Urartu Devleti'nin en parlak çağını açan ve imparatorluğu kuran Menua (810-875), fetihlerin yanında ülkenin imarına ve medeniyetin gelişmesine de hizmet etmiştir. Bugün "şahram suyu" denilen kanalı Hoşap'tan getirerek ovaların sulanmasını sağlamış, yaptırdığı su kanallarının bakımı için de subaşıları tayin etmiştir⁹⁸. Kurulan çok sayıda baraj, gölet ve sulama kanalı; ova ve vadilerde yapılan tarıma hayat vermiştir. Yaklaşık 2700-2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan bu baraj, gölet ve sulama kanalının benzerine şimdiye kadar ne Anadolu'da ne de dünyanın diğer ülkelerinde rastlanılmamıştır⁹⁹.

Başkent Tuşpa'da oturan Urartu kralları Doğu Anadolu Bölgesi'nde önemli imar faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bunların başında kara ulaşımı ağı gelmektedir. Doğu Anadolu hatta Anadolu'nun en eski ve düzenli yolları bizzat Urartu kralları tarafından planlanarak yaptırılmıştır. Yolların geçirildiği alçak kaya tünelleri de ilk kez Urartu kralları tarafından inşa ettirilmiştir¹⁰⁰.

Urartuların gerçekleştirdiği diğer bir faaliyet ise Van Ovası'nın kuzeyinden Kalecik-Derebey-Muradiye Ovası-Adilcevaz-Ahlat-Tatvan-Bitlis Çayı Vadisi'nden Kuzey Suriye'ye ulaşan Güney Ticaret Yolu (İpek Yolu)'dur. Kuzey Suriye üzerinden gelen bu ticaret yolu yalnızca Urartu Krallığı'nın değil tüm Doğu Anadolu, Kafkasya, Kuzeybatı İran bölgeleri için de büyük bir öneme sahiptir. Doğudan getirilen ve çok büyük kıymeti olan başta kalay olmak üzere, kolyeler, çeşitli takılar, fildişi, suaygırı

⁹⁶ Akurgal, 22.

⁹⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Tükelmat A.Ş. Baskı, İzmir 1997, 48,89; Mehmet Karaosmanoğlu, "Anadolu Uygarlıkları Altıntepe, Urartu Uygarlığı ve Eşsiz Kültürünün İzleri", *Aktüel Arkeoloji*, 11, Nisan 2009, 72-79; Ural, vd., 24.

⁹⁸ Kırzioğlu, 41.

⁹⁹ Oktay Belli, "Van ve Urartular", (Haz. Oktay Belli), *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu: 8-10 Eylül 2004-Van Kültür Sarayı*, (15-29), Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 2006, 23-24; Oktay Belli, "1994 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, 111-138.

¹⁰⁰ Belli, "Van ve Urartular", 23.

dişi, değerli taşlar, baharatlar ve çeşitli parfümler ya Akdeniz yoluyla Anadolu'nun güney kıyılarına ya da kara yoluyla Kuzey Suriye üzerinden Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer kentlere gönderilmiştir¹⁰¹.

Urartuların hâkimiyeti boyunca Kars'ın Sarıkamış ilçesinde Toprakkale, Kız Kalesi, Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi, Kırankaya Kalesi, Taşlıgüney Kalesi ve Kaya odaları, Micingert (İnkaya) Kalesi, Zivin Kalesi¹⁰², Sırataşlar Kalesi, Köroğlu Kalesi, Selim Yumrutepe Kalesi, Susuz Kayalık Kalesi'nde izlerine rastlanmıştır¹⁰³.

Kars dışında Erzincan'ın Üzümlü ilçesi Altıntepe bölgesinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda Urartular dönemine ait birçok tapınak ortaya çıkarılmıştır. Bu tapınaklarda Urartuların mükemmel taş işçiliği açıkça görülebilmektedir¹⁰⁴. Altıntepe, mimari buluntular açısından Urartu dönemine ait günümüzden yaklaşık 2750 yıllık birçok geleneğin halen bölgede devam ettiğini de ortaya koymaktadır. Kazılarla ortaya çıkarılan buluntuların bir kısmı da temizlik kültürü ile ilgilidir. Tuvalet ve bununla bağlantılı tuvalet kültürü M.Ö. III. binden beri bilinmektedir. Ancak Urartu Krallığı sınırları içinde ilk olarak Çavuştepe'de bilinen tuvaletin, en güzel ve alaturka taşlı tek örneği Altıntepe'de kanalizasyon bağlantısıyla ortaya çıkarılmıştır¹⁰⁵.

Kaya mimarlığı ve madencilik Anadolu'da Urartulardan önce de başlamış olmakla beraber Urartular bu sanat geleneğini daha da ilerletmişlerdir. Mimarlıkta ileri giden Urartular, yapıları ya kayaların içerisini oyarak ya da dört köşe taşlarını kullanarak çok büyük ve oldukça sağlam olarak inşa etmişlerdir. Kayalar içerisindeki yapı ve tapınaklar düşman akınlarına karşı birer müstahkem kale gibi kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. İçerisine, kayalık boyunca uzayan açık veya gizli merdivenlerle çıkılan bu alanların geniş bir avluya açılan birçok odalı daireleri ve bunları birbirine birleştiren uzun koridorları bulunmaktadır. Kayalıklarda açılan bu tüneller hem dışarıdan su ihtiyacının karşılanmasına hem de düşman baskınlarında halkın kolayca

¹⁰¹ Oktay Belli, "Urartu Krallığı'nın Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli", O. Belli (Haz.), *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu: 4-7 Eylül-Bitlis Kültür Merkezi*, (20-28), Desen Ofset Matbaacılık, Ankara 2007, 21-22.

¹⁰² Özkan, 67.

¹⁰³ Ural, vd., 72-81.

¹⁰⁴ Mehmet Karaosmanoğlu, "Altıntepe Kalesi 2. Dönem Kazıları", Birol Can ve Mehmet Işıklı (Haz.) *Doğudan Yükselen Işık, Arkeoloji Yazıları*, Grapic Matbaa, İstanbul 2008, 69-83.

¹⁰⁵ Mehmet Karaosmanoğlu, Mehmet Ali Yılmaz, "Altıntepe Kalesinden Günümüze Yansımalar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(25), 276.

kaçabilmelerine olanak sağlamıştır. Kale burçlarından dere tabanlarına inen tüneller yapılmış ve kullanılmıştır¹⁰⁶.

Urartu yönetimi ve toplumu egemenliğine aldığı her yeni krallığın, beyliğin dini inanışlarını, günlük yaşantılarını, sanatlarını ve geleneklerini dışlamayıp bunları olduğu gibi alarak ya da kendince yorumlayarak özgün ve zengin bir kültür oluşturmuştur. Genellikle önemli kentlerde karşılaşılan Urartu kule tapınaklarının ölçü ve biçimlerinde gözlemlenen tutarlılık dinsel mimaride nasıl bir özgünlüğe sahip olduklarının bir göstergesi olmuştur¹⁰⁷.

Günümüze kadar Urartu mezar mimarisi üzerine yapılan çalışmalarda Urartu mezarları; inşa şekli, boyut, malzeme, plan ile birlikte sosyal statüleri göre de sınıflandırıldığı görülse de en temel sınıflandırmanın inşa şekli olduğunu kabul etmek daha doğru olmaktadır. Buna göre Urartu mezarları inşa şekilleri bakımından yer altı oda mezarları (oyma, örme, oyma-örme), taş-sandık mezarlar, toprak mezarlar, urne (ölü çömlekleri) mezarlar, küp mezarlar ve kaya mezarları şeklinde tasnif edilebilmektedir. Bu temel ayırmadan sonra bu mezarlar kullanılan malzeme, boyut, plan ve kim için yapıldığı gibi özelliklerine göre de ayrı ayrı değerlendirilebilmektedir¹⁰⁸.

Yukarıda bahsedilen Urartu mezarlarından hiç şüphesiz en görkemlisi kaya mezarlarıdır. Urartu'da üst bir sınıfa yönelik yapıldığı anlaşılan bu tür mezarların sayısı bu nedenden dolayı çok azdır. Ayrıca anıtsal yapısı nedeniyle tespitinin daha kolay olması ve stratejik konumları tahribatlarını artırmış, bir kısmının şapel, mescit ve benzeri amaçlarla yeniden planlandırılması bu tür mezarların günümüze kadar sağlam bir şekilde gelmesini engellemiştir¹⁰⁹.

Urartu hâkimiyetinin M.Ö. 6. yüzyılda zayıflayarak tamamen ortadan kalkmasıyla bölgeye İskitler yerleşmişlerdir¹¹⁰. Kars, Göle, Ardahan, Çıldır kazaları ile Kars çayı ve Arpaçay bölgesinde yaşadığı bilinen Sakalar döneminde (M.Ö. 665) Kars'ta önemli bir mimari gelişme yaşanmamaktadır. Sakalar atlı göçebe olup yaylak kışlak hayatı yaşayan

¹⁰⁶ Kırzioğlu, 64; Sagona, 24-25.

¹⁰⁷ Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTK, 6(58), Ankara 2000, 7.

¹⁰⁸ Çevik, 8-29; Çilingiroğlu, 87-97; Davut Yiğitpaşa, "Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Ölümle İlgili Ritüeller", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 25, 2010, 177-202.

¹⁰⁹ Yasin Topaloğlu, "Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 2012, 131-163.

¹¹⁰ Hamza Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara 2000, 7.

bir topluluk olmuştur. Toprağa bağlı olmadıkları gibi kale ve şehirlerin korunmalarının zor olmasından dolayı da şehir ve kaleler inşa etmemişlerdir. Şaman inancına sahip oldukları bilinen Sakalar, tapınak yapımına da gereksinim duymamışlardır¹¹¹.

Kars şehri Selçuklulara kadar birçok akınlara maruz kalmıştır. Bölge zaman zaman el değiştirmiş olup bir dönem Arapların bir dönem Bizanslıların yönetiminde kalmıştır¹¹².

928 yılından itibaren Bagratlıların üçüncü merkezi olan Kars bu dönemden itibaren daha da gelişip genişlemeye başlamıştır. Merkez ve ilçelerinde ihtiyaçlara yönelik birçok mimari eser meydana getirilmiştir¹¹³.

Kars ve çevresinde 10. yüzyılda birçok dini içerikli manastır, kilise ve şapel inşa edilmiştir. Daha çok iki vadinin kesiştiği konumda, sarp, korunmaya elverişli üç tarafı kapalı, suya yakınlığı olan kayalara oyma manastır, kilise ve şapeller yapılmıştır. Ancak bu yapılar kayalara işlendikleri için daha basit ve asimetric özellikler göstermektedir. Bunun yanında oyma işleminin zor ve zahmetli oluşu da insanları zamanla yeni arayışlara sevk etmiştir. Dağ ve kayalardan bağımsız, işlevselliğin yanında mimari özellikleri de ön plana çıkan yapılar yapılmaya başlanmıştır¹¹⁴.

Kral Abbas döneminde bugün Kaleiçi denilen bölgede bu özellikleri gösteren Türk çadır üslubunda büyük bir kilise yaptırılmıştır. 937 yılında tamamlanan kilise baştanbaşa düzgün kesilmiş taşlardan, yuvarlak kubbeli olarak inşa edilmiştir. Kubbe altındaki 12 havarinin tasvirinden dolayı da Havari Kilisesi olarak da anılmaktadır. Bugün Kümbet cami olarak bilinmektedir¹¹⁵.

II. Sembat'ın 12 yıl süren krallığı Bağratlıların sanat mimarlık, imar ve gelişme bakımından yükselmeye başladığı dönemdir. Bu dönemde Ani'nin kuzey ve doğusundaki en geniş surlar bu dönemde yapılmıştır. 987 yılında II. Sembat Ani Katedrali'nin temellerini attırmıştır. Ancak bitmeden ölmesi üzerine 23 yıl sonra kardeşi I. Gagik tarafından tamamlatılmıştır¹¹⁶.

¹¹¹ Kırzioğlu, 103-115.

¹¹² Ural, vd., 93-95.

¹¹³ Özkan, 71.

¹¹⁴ Hamza Gündoğdu, Ali Murat Aktemur, İshak Umut Kukaracı, Adem Çelik, Şehnaz Eraslan, *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, Bakanlar Matbaacılık, Erzurum 1999, 86-88.

¹¹⁵ Kırzioğlu, 284.

¹¹⁶ Kırzioğlu, 293.

Ani'nin 7 km. kuzeydoğusunda bulunan 10. ve 11. yüzyıllarda Ani Krallığı'nın önemli bir merkezi olan Koşavankta Horomos (Koşavank) Manastırı bulunmaktadır. Stefanos Asogik, bu manastırın Kral I. Abbas (943-953) zamanında Bizans imparatoru I. Romanos Lekapenos'un Bizans topraklarından sürdüğü Ermeni keşişlerden Hovhannes ve diğerleri tarafından kurulduğunu belirtmektedir. Kuruluşta buradan geçen yolcu ve seyyahlara yatma ve dinlenme yeri temin etmek, fakirleri giydirmek, yoksulları doyurmak gibi bir işlevinin olduğunu belirtmektedir. Manastır içerisinde birbirinden ayrı iki yapı grubu bulunmaktadır. Bir grubu Surp Menas Kilisesi, St. George Kilisesi ve III. Aşot'un mezar şapeli oluşturmaktadır. Diğer yapı grubu ise St. Jean Kilisesi ve buna eklenmiş olan Jamatun'dan oluşmaktadır. Yörenin önemi ve kutsallığı zamanla artarak burası Başpiskoposların ikamet ettiği bir yer haline gelmiştir. Selçuklular zamanında eklenen büyük bir kütüphanesi, hat odasının olması burayı daha ayrıcalıklı konuma getirmiştir¹¹⁷.

2.1.2. Selçuklu ve Osmanlı Dönemi

Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanında Kars ve çevresinde ağırlık kazanan Türk akınları, 16 Ağustos 1064'te Sultan Alparslan'ın Ani'yi fethi ile neticelenmiş ve şehir Şeddadlı Beyliği idaresine verilmiştir. Bu fetih ile Anadolu'nun Türk yurdu olma yolundaki en mühim aşamalarından biri gerçekleştirilmiştir. Çünkü burada Bizans'a karşı elde edilmiş zafer, geri dönüşü olmayan zaferler silsilesinin en önemli başlangıcı olmuştur. Bizans'ın doğudaki en müstahkem ve aynı zamanda ruhani hayat açısından da Hıristiyanlığın bir kısmı için kutsal addedilen bu şehrin Türkler tarafından ele geçirilmesi, Hıristiyanlar arasında nasıl bir üzüntü yaratmış ise İslâm âlemi tarafından da bir o derece sevinçle karşılanmıştır. Alparslan fetihten sonra bu şehrin en büyük katedralini "Fethiye Camii" adıyla ibadete hazır hale getirterek, 20 Ağustos 1064'te devlet erkânı, oğlu ve askerleri ile birlikte Cuma namazını kılmıştır¹¹⁸.

Selçuklular zamanında kale içi ve civarında başlayan imar çalışmaları ile köprü, cami, medrese, hamam, değirmen ve dükkânlar inşa edilmiştir. Ayrıca bunların en başında, barınma ihtiyacından doğan konut mimarisine de büyük önem verilmiştir. Konut ihtiyacının mimari özellikleri coğrafya, iklim ve kültürel özelliklere göre her

¹¹⁷ Hamza Gündoğdu, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006, 206.

¹¹⁸ Ural, vd., 149.

bölgede farklılık göstermektedir. Bununla birlikte hammadde ve ekonomik güç de konut tiplerinde belirleyici bir unsurdur. Özel yapılar haricinde genellikle insanların fiziki özellikleri ile ilgili olarak düzenlenen bu barınaklar, kişilerin ve toplumların ekonomik güçleri oranında sade veya gösterişli olarak inşa edilmişlerdir. Kars bölgesinde bu durum; coğrafi şartların, ekonomik faaliyetlerin, gücün ve aynı zamanda çok kültürlülüğün ışığında tamamen farklı noktalara ulaşmıştır. Kerpiç yapıları evlerden kesme bazalt taşlı evlere, gösterişli konaklardan sade yapılara kadar birçok farklı türde kendini göstermektedir. Bunlar içerisinde yapılan en yaygın plan, nizami üç oda önüne “aralık” diye tabir edilen giriş-hol eklenmesiyle oluşturulan yapı tipidir. İklim şartları göz önüne alındığında üç oda bir aralık olarak tabir edilen bu evlerde ısıtma sisteminin olmayışı ve her odada soba yakılmasını gerekli kılması böylelikle de ekonomik külfet getirmesi bu yapı tiplerini kullanışsız yapmaktadır¹¹⁹.

Ani’de bulunan dükkânlar, evler, yollar ve hamamlar dönemin mimari özelliğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Selçuklular tarafından fethi gerçekleştirildikten sonra Ani’de imar faaliyetlerine başlanmıştır. Bunlar arasında ilk sırada sivil mimari örneklerinden İpek Yolu Köprüsü bulunmaktadır. Bu köprü, Kafkasya platosunun Anadolu ile bağlantılı bölümünde olup Arpaçay Nehri üzerine inşa edilmiştir. İki yakayı birbirine bağlayan köprü 10 ve 11. yüzyılda yapılmış olup 13 ve 14. yüzyılda geçirdiği onarımlarla son şeklini almıştır. Günümüzde 30 m.lik kemer kısmı yıkılmış olan köprü’nün sadece ayak kısımları mevcuttur. 19. yüzyıl gezgini Brosset çizdiği gravürde yanında bir askeri karakoldan bahsetmekte ise de günümüzde böyle bir yapı mevcut değildir. Kalan izlerden sivri kemerli tek gözlü ve kesme taş malzemenin inşa edildiği anlaşılmaktadır¹²⁰.

Ani’de bulunan yine Selçuklulara ait diğer bir sivil mimari örneği de Büyük Hamam’dır. Büyük Katedralin yakınında bulunan hamamın 11 ve 13. yüzyıllar arasında yapıldığı düşünülmektedir. Bunun dışında bir de Küçük Hamam yapısı bulunmaktadır. Bu yapının da mimari özelliklerinden aynı tarihlerde yapıldığı düşünülmektedir¹²¹.

¹¹⁹ Cem Tuysuz, Ahmet Deniz, Ayhan Yardımcıel, *Orta Çağ’dan Cumhuriyet’e Siyasi ve İktisadi Gelişmelerle Kars’ta Sivil Mimari*, Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık, Kars 2015, 27.

¹²⁰ Haldun Özkan, “İpek Yolunda Anadolu Köprüleri (Ani-Kars-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Trabzon)”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II*, Mehmet Işıklı, Birol Can (Haz.), Cambridge Scholars Publishing, İngiltere 2015, 395; Tuysuz, vd., 29-39.

¹²¹ Kemal Balkan, “Ani’de İki Selçuklu Hamamı”, *Anadolu (Anatolia)*, 12, 1968, 39-48; Tuysuz, vd., 40-41.

Sıcaklık kısmı, ölçüleri ve planı bakımından Büyük Hamam'ın tam bir benzeridir. Ayrıca bu iki hamamın sıcaklık bölümleri Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde en çok rastlanan dört eyvanlı ve köşe halvetli tipte yapılmıştır. Su ve ısıtma tesisleri ile iç süslemeleri bakımından da Anadolu Türk hamamları ile benzer bir yapı ortaya koymaktadırlar¹²².

Bu hamamlar beşik tonozlu, dört eyvanlı ve dört köşe hücrelerinden oluşmaktadır. Sıcaklık bölümü ve köşe hücrelerinin üzerlerinin kubbe ile örtülü olması 11 ve 12.yüzyıldan sonra yüzyıllar boyunca kullanılacak olan Türk hamamlarının sıcaklık bölümü plan şemasını ortaya koyması bakımından Türk sanatı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Orta Asya'dan beri yapılarda görülen dört eyvan plan şeması 12.yüzyılda Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde uygulanmaya başlamıştır¹²³.

Ani'de bulunan belki de en görkemli yapılardan birisi Selçuklu Sarayı'dır. Şehrin kuzey köşesinde, Bostanlar Deresi'ne bakan sur duvarlarına yakın konumdaki iki katlı olan bu yapının ikinci katı ahşap olduğundan günümüze ulaşmamıştır. Kitabesi olmayan Saray'ın banisi de bilinmemektedir. Temel plan ve süslemeler göz önüne alındığında Selçuklu dönemine tarihlendirilmektedir. Sarayın giriş kapsı tipik Selçuklu özelliklerini yansıtmaktadır. Diğer bir yapı da Selçuklu Kervansarayı'dır. Abugamir Pahlavuni'nin 1031 tarihli kitabesinde buraya kilise için toprak bağışı yapıldığından bahsedilmektedir. Sonraki dönemlerde eklentilerle kervansaraya dönüştürülmüştür. Yapılan kazılarda elde edilen bulgularla 13.yy.da yapıldığı tespit edilen yapı, İpek Yolu güzergâhında olan kentin önemini ifade eder niteliktedir. Bunların dışında günümüzde yapılan kazılarla meydana çıkarılan antik yol, konutlar, dükkânlar, tandırlar, sırlı ve sırsız keramikler bir zamanlar yaşanan ticari hayatın canlılığını büyük ölçüde ortaya koymaktadır¹²⁴.

Kars'ın merkezinde bulunan Kars Kalesi'nin temellerinin tam olarak kimler tarafından atıldığı bilinmese de yapılan araştırmalar sonucunda kalenin Urartulardan kalma olduğu kabul edilmektedir. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Erzurum ve Kars çevresinin Saltuklulara ikta olarak verilmesiyle Saltuklular, bölgede 1202 yılına kadar

¹²² Balkan, 42,45; Kemal Balkan, "Osman Sümer, 1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 14-1-2, TTK Basımevi, Ankara 1967, 103-107.

¹²³ Murat Delen, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2005, 110-111.

¹²⁴ Tuysuz, vd., 29-47.

varlıklarını sürdürmüşlerdir¹²⁵. Bu süre içerisinde Saltuklular, Kars Kalesi'ni eski temelleri esas almak suretiyle Melik İzzettin'in vezirlerinden Firuz Şah öncülüğünde yeni baştan onarmıştır¹²⁶. Bu tamirata ait kitabe (548 H.-1153 M.) kaleye yerleştirilmiştir¹²⁷.

Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflamasından sonra Kars ve çevresi, Gürcüler ile Türk beylikleri arasında rekabet sahası konumuna gelmiştir. 1239 yılında Moğolların istilasını, 1386'da Timur'un işgali sonucunda kale, şehir ile birlikte tekrar tahrip edilmiştir. Osmanlılar tarafından başlatılan imar faaliyetlerine değin uzunca bir süre harap halde kalmıştır¹²⁸.

Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran Seferi'nde ordunun konak merkezi olarak kullanılan Kars, Osmanlı hâkimiyetine kesin olarak 1537 tarihinde Dulkadirli Mehmed Han'ın seferiyle girmiştir. Fetih neticesinde Erzurum Beylerbeyliğine bağlanan Kars, sancak merkezi olmuştur¹²⁹.

1579'da III. Murad'ın serdar tayin ettiği Lala Mustafa Paşa, 100.000 kişilik ordusunun yanı sıra Trabzon limanına ulaşan usta, alet ve edavatla Kars'a gelmiştir. 23 Temmuz günü başlanan Kars Kalesi'nin imarı 28 gün sürmüştür. Eski temelleri üzerinde yükseltilecek dış surların önüne derin bir hendek açılarak 7 büyük burç ve 3 gözetleme kulesi ile takviye edilmiştir. Yine şehirde 5 cami, türbe, saray, medrese, hamam, çarşı, konaklar, vakıf dükkânları, evler ve köprüler inşa edilmiştir. Böylece iki ayda ortaya çıkarılan şehir dokusu 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı kentine dönüştürülmüştür¹³⁰.

1647'de Kars Eyaleti'ni dolaşan Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Kars'ı şöyle anlatmaktadır: “*Osmanlı topraklarında üç tane Kars Sancağı vardır; biri Silifke'de Kara Taşlık Kars'ı, Maraş Kars'ı, biri de bu Kars'tır. Kalenin İç Kalesi bir tepe üzerine kurulmuştur. Aşağı Hisar düzlük bir yerdedir. Hepsi beş kat kuvvetli surdan meydana*

¹²⁵ Özkan, *Saltuklu Mimarisi*, 70.

¹²⁶ Oktay Kızılkaya, “Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar”, Cem Tuysuz (Haz.), *II. Uluslar Arası Kafkasya Tarih Sempozyumu: 15-17 Ekim 2008-Kars*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2009, 191-207.

¹²⁷ Özkan, *Saltuklu Mimarisi*, 71; Uluçam, 147.

¹²⁸ Uluçam, 147; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK, Ankara 1998, 321.

¹²⁹ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, 111.

¹³⁰ Uluçam, 147; Gündüz, 516; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 526-529.

gelir. Kale kapısı doğu tarafa bakar. Ve Yukarı Kale denilen Orta Kale Kapısı, batıya açılan kuvvetli demir kapılardır. Sur içinde; Kale Ağası Evi, iki yüz nefer evleri, mükemmel cephaneler vardır. Aşağısı varoştur. Üç yeni demir kapı var. Bu kapılardan biri batıya Erzurum'a açılır ki, Su Kapısı (Çeri Kapısı) derler. Biri Kağızman tarafına açılır ki, Orta Kapı diye anılır. Üçüncüsü doğuya, Revan tarafına bakan Behram Paşa Kapısı'dır. Kale duvarlarının üzerinde karakol hanelerde gece gündüz muhafızlar bekçilik edip, her gece karanlıkta kalenin kapı ve duvarlarını meşalelerle aydınlatırlar. Kalenin yüksekliği fazla değildir. Ama çok geniş, sağlam ve taştandır. Aşağı kalenin çevresini, Behram Paşa Kapısı'ndan Orta Kapıya varıncaya kadar kuşatmış, ab-ı hayat gibi bir su vardır. Bu taraftan kaleyi almak asla mümkün değildir. Kale çevresinde 220 adet kule vardır. 2080 bedeni dış vardır. Bu büyük yapının çevresi 5700 adımdır. Bu kalede 3000 kadar ileri gelen eşraf ve esnaf evleri vardır. 47 mihrap cami ve mescitleri varsa da yalnız sekizinde Cuma namazı kılınır. En eski cami Lala Paşa'nın yaptırdığı Hazreti Şeyh Hasan Harkani Camii'dir. Bundan sonra Su Kapısı tarafında Vaiz Efendi Camii, meydan semtinde Ulu Cami, kiliseden çevrilmiş çok güzel bir cami olan Süleyman Efendi Camii bulunmaktadır. Camileri, Hüseyin Kethüda Camii, Behram Paşa Kapısı'nda Kaltakçioğlu Camii, Bayram Çelebioğlu Camii, Emir Yusuf Paşa Camii'dir. 18 Sıbyan Mektebi olup, medreseleri yoktur. Su Kapısının iç yüzünde, duvar dibinde ferah, aydınlık Emir Yusuf Paşa Hamamı vardır. Suyu, havası güzel, yapısı gönül alıcı, ferah, aydınlık bir hamamdır. Orta Kapı'nın iç tarafındaki eski Hamam da çok güzeldir. Darülkurra ve yemek dağıtma yeri yok ise de zenginleri, cömertlikleri ile tanınmış olduklarından, gelip geçenlere nimetleri boldur. Kargir bedesteni yoktur ama 200 dükkânı vardır. Evler alçaktır. Ulu Cami yakınındaki Paşa Sarayı mamur olup, bu saray yakınında bir şer'iyye mahkemesi vardır"¹³¹.

Özellikle Kaleiçi mevkiinde birçok yapı inşa edilmiştir. Bu yapılardan yalçın kayalık üzerinde bulunan İç Kale güzümüze kadar ulaşabilmiştir. Dikdörtgen plana sahip olan yapı meyilli arazi üzerinde inşa edildiğinden dolayı payandalarla desteklenmiştir¹³². Kalede 5 cami, kubbeli 1 türbe, 1 beylerbeyi sarayı, 1 medrese, 1 hamam, çarşı, konaklar, vakıf dükkânları, yeniçeri kışlası, evler ve tavlalar

¹³¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, (Sad.: T.Temel Kuran- Necati Aktaş), İstanbul 1986, 637-638.

¹³² Uluçam, 148.

yapıldığından bahsedilmektedir. Dış kaleden sadece bir iki burcun kaldığı, iç kalenin ise günümüze kadar sağlam olarak ulaştığı görülmektedir¹³³.

Osmanlı saray mimarisinin Kars'taki temsilci olan Beylerbeyi (Paşa) Sarayı, 1579 yılında Lala Mustafa Paşa'nın imar faaliyetleri sırasında yapılmıştır. Yapı güzümüze beden duvarları seviyesinde ulaşmış olup orijinalinde dikdörtgen planlı, 2 katlı olarak inşa edilmiştir¹³⁴. Günümüzde restore edilmektedir. Aynı dönemde yapılan bir başka örnek ise Karahanoğlu Köprüsü'dür. Kars Çayı üzerine İç Kale önünde üç gözlü olarak inşa edilen köprü, 1579 yılında III. Murat zamanında Lala Mustafa Paşa tarafından şehrin imarı sırasında yapılmıştır. 1715 yılındaki sel ve taşkınla yıkılan köprü, dört yıl sonra 1719 yılında tekrar yapılmıştır. Osmanlı döneminden günümüze ulaşabilen örneklerden biridir. Halen ulaşımı sağlamaktadır¹³⁵.

Osmanlı döneminde Kars'ın güneye bakan kale eteğinde yerleşmenin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Burada günümüzde birçoğunun yıkıldığı, geleneksel mimariyi yansıtan evler önemli yer tutmaktadır. Günümüz mobilyalarının yerindeki sedir, yüklük, dolap, niş vb. mimari öğeler ile ev içerisinde gereken yerini alan helâ, gusülhane ve hamam gibi elemanların bulunduğu, çağdaş mimari anlayışa yakın Türk evleri inşa edilmiştir. Kars'ta günümüze gelebilmiş harap durumda üç Osmanlı evi bulunmaktadır. İlki, 18. yüzyılda inşa edilmiş olan, Kars Kalesi'nin güneybatı eteğinde bulunan Hafız Kurban Evi, diğeri 19. yüzyıl başlarında son dönem Osmanlı mimari tarzını yansıtan Ahmet Tevfik Paşa Konağı'dır. Söz konusu tarihlerde Kars valiliği görevinde bulunan Ahmet Tevfik Paşa'nın oturduğu ev olduğu için onun ismiyle anılmaktadır. Üçüncü ev ise iki katlı, dikdörtgen planlı ve cumbalı olan konak, Kars Belediyesi tarafından 2003 yılında başlatılan "Kaleiçi Osmanlı Mirasını Koruma Projesi" kapsamında restore edilen Osmanlı Evi'dir. Restorasyonda dış cephesinin temizlenerek sıvalarının yenilendiği konak günümüze oldukça harap durumda gelebilmiştir¹³⁶.

Kars evleri plan, malzeme, cephe düzenleri ve süsleme özellikleri yönünden Erzurum evleri ile benzerlik göstermektedir. Plan itibarıyla genellikle iki katlı özellik gösteren Kars evleri "Geleneksel Anadolu Türk Evleri" mimarisine uygun bir tarzda,

¹³³ Özkan, *Saltuklu Mimarisi*, 73.

¹³⁴ Tuysuz, vd., 61; Uluçam, 149-152; Gündoğdu, 218-219.

¹³⁵ Özkan, "İpek Yolunda Anadolu Köprüleri (Ani-Kars-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Trabzon)", 395.

¹³⁶ Sahure Çınar, "Kars'taki Osmanlı Evleri Üzerine Bir Deneme", Cengiz Atlı (Ed.), *I. Uluslararası İğdir Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı*, İğdir 2013, 185-219.

cumbalı ve sofalı olarak inşa edilmişlerdir. Ancak bu evler bölgesel ve iklim nedeniyle bazı özellikleri farklılık göstermektedir. Evlerde göze çarpan bu farklılıkların başında iklim nedeniyle sıcaklığı muhafaza etmek için avlunun kapalı hale gelmesi, zemin kattaki kışlık mekânların küçülmesi gelmektedir. Sofanın küçültülerek bir geçit yeri haline getirildiği evlerin çatıları düz dam şeklindedir. Yapı malzemesi olan taş duvarlar içeride sıvanmış, dışarıda ise derzler harçla dışa taşacak biçimde doldurulmuştur. Dış duvarlarda esneklik sağlanması için ahşap hatıllar kullanılmıştır¹³⁷. Cepheler genellikle evlerde vurgulanan yerlerdir. Evlerde tuğla ve ahşapla birlikte taş ve tuğla karışımı almaşık duvar tekniği uygulanmıştır. Anadolu Selçuklu döneminden başlayan giriş cephelerindeki bezemeler Beylikler ve Osmanlı döneminde zenginleşerek devam etmiştir¹³⁸. Ahmet Tevfik Paşa Konağı Kars'taki en güzel cephe süslemesi gösteren örneklerden biridir. Dışa yansıyan cumbası, ahşap malzemeyle yapılmış geometrik süslemeler, 19. yüzyılın süsleme anlayışının Kars'taki yansımaları olarak göze çarpmaktadır. Cephe süslemesi her bölgede ve her dönemde önemle üzerinde durulan bir detaydır. Zengin tarihi ve kültürel geçmişiyle Kars'ta malzeme ve geleneksel özellikler mimarinin şekillenmesindeki amillerden biri olmuştur¹³⁹.

Osmanlıların son döneminde Rus işgalinden hemen önce inşa edilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, konaklar içerisinde en iyi şekilde günümüze ulaşabilmiştir. İki katı, giriş cephesi kesme bazalt taştan inşa edilen yapı Rus işgalinde yapılacak olan konaklarında ilham kaynağı olmuştur. Günümüzde restore edilerek müzeye dönüştürülmüştür¹⁴⁰.

Osmanlılar Anadolu'yu savunabilmek için bu bölgenin korunmasına da önem vermişler, bundan dolayı da bir takım savunma tesisleri yapılmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren yörede birçok tabya inşa edilmiştir. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları ardından I. Dünya Savaşı sırasındaki doğudan gelen Rus ve Ermeni saldırılarını önlemek amacı ile bu tabyaların sayıları arttırılmıştır. Kars ilinde 24 tabya bulunmakta olup, bunlardan 14'ü büyük ölçüde tahrip olmuş ve 10 tanesi de iyi bir durumda günümüze ulaşmıştır. Kars Tabyalarının belli başlıları; İnönü Tabyası, Karadağ

¹³⁷ Çınar, 196.

¹³⁸ Sahure Çınar, "Cephe Bezemeleri İle Öne Çıkan Bir Grup Erzurum Evi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(22), Yaz 2012, 367-390.

¹³⁹ Çınar, "Kars'taki Osmanlı Evleri Üzerine Bir Deneme", 196.

¹⁴⁰ Tuysuz, vd., 31.

Tabyası, Hafız Paşa Tabyası, Arap Tabyası, Gaziler Tabyası, Kerim Paşa Tabyası, Kanlı Tabya, Cenup Tabyası, Çukur Tabya, Fevzi Paşa Tabyası, Hüseyin Paşa Tabyası, Kerim Paşa Tabyası, Thomson Tabyası, Dik Tabya, Veli Paşa Tabyası, Şimendifer Tabyası, Çakmak Tabyası, Çifte Göğüs Tabyası, Muhlis Paşa Tabyası, Churcil Tabyası, Süvari Tabyası ve bugün üzerinde Veteriner Fakültesi'nin bulunduğu Çim Tabya'dır¹⁴¹.

2.1.3. Rus İşgali Dönemi

Rus-Osmanlı ilişkileri Kars'ın siyasi tarihi için büyük önem arz etmektedir. İlk olarak 1807'de Kars'ı kuşatan Ruslar daha sonra 1828'de yeniden gelmiş ve şehri kısa süreli ele geçirmişlerdir. 1830 Edirne Antlaşmasına kadar Kars'ta kalan Ruslar, şehrin ve bölgenin Türk ahalisini göçe zorlamış ve yaklaşık 90 yıl sürecek işgal ve iskân planının ilk adımlarını atmışlardır. Şehirde yapılan büyük yıkımın ardından 72 cami ve mescitten sadece 24'ü sağlam kalmıştır. Nüfus 50.000'den 12.000'e kadar inmiştir. 1855'te kente tekrar saldıran Rus birlikleri zorlu ve yıpratıcı bir kuşatmaya rağmen geri püskürtülmüş ve Kars şehri emsali görülmemiş bir savunmayı gerçekleştirmiştir¹⁴².

1855 Arazi Nizamnamesini uygulayan Çarlık yönetimi; Kars, Ardahan ve Batum'daki halkın toprak mülkiyetini kaldırıp bütün yerleri devlet malı saymıştır. Yine bölgede Türk kültürü ve mimarisi adına iz bırakmamak için Baltık üslubu adında yeni bir yapılaşmaya gidilmiştir. Bu doğrultuda Türk mahalleleri, camileri, medreseleri, mezarlıkları ve abideleri yerle bir edilmiştir. Osmanlı Devleti'nden alınan harp tazminatıyla imar masrafları karşılanırken, yeni mekânlara gayrimüslim unsurlar yerleştirilmiştir. Rus yönetimi Türklere ait birçok dini ve millî yapıyı tahrip ettiği gibi, dini yapıların büyük kısmını depo veya kiliseye dönüştürmüştür¹⁴³.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Berlin Antlaşması ile Ruslar, Doğu Anadolu'da Kars ve çevresini kendi sınırları içerisine dâhil etmişlerdir. Ruslar tarafından bölgede yeni bir idari yapılanma oluşturularak Kars merkezli Karskaya Oblast idari birimi kurulmuş; Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman olmak üzere 4 alt bölgeye bölünmüştür. Kars kentinin ve diğer çevre merkezlerin 1878'den sonraki

¹⁴¹ Ülkü, 45.

¹⁴² Ural, vd., 279-280.

¹⁴³ Selçuk Ural, "Yakınçağda Kars", Kars Bayaz Uykusuz Uzakta, YKY, İstanbul 2006, 110-111; Özge Özkan, *Kars ve Çevresi Konut Mimarisinde Cephe Tezyinatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015, 8.

gelişimini yönlendiren asıl neden askeri amaçlar olmuştur. Kars'ta Rus hâkimiyeti altında geçen 40 yıllık (1878-1918) dönem içinde kentsel planlama ve yapılaşma kapsamında önemli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir¹⁴⁴. Ruslar işgal ettikleri bu topraklarda özellikle şehirleşme, tarım, ticaret alanındaki uygulamalarda bazı yeni yöntemler denemişlerdir¹⁴⁵. Kale dibindeki eski kent yerleşiminin organik yapısından farklı olarak Kars çayının güneyinde, Tahtdüzü olarak anılan bölgede uygulanan ızgara kent planı¹⁴⁶ ile yepyeni bir doku oluşturulmuştur. Kentin günümüz şehir yapısı ve mimari dokusunun oluşumunda da bu dönemin büyük etkisi bulunmaktadır¹⁴⁷.

Şehrin imarında ve dokusunda halkın feodal yapısı da dikkate alınmıştır. Örneğin şehrin yüksek konumlu ve manzaraya açık kısımlarına soylu sınıfa ait konak, konut ve resmi binalar inşa edilirken, ikinci derecede önemli şahıslara ve ruhbanlara ait ikametgâhlar yine önemli kavşak noktalarına inşa edilmişlerdir. Bunları kentliler ve köylülere ait konut tipleri takip ederken Kars'ın alınmasında yararlıkları görülen Kazak askerler ve özel statüye sahip yabancılar da sıralamadan nasiplerini almışlardır¹⁴⁸.

Kars zamanla Rusların modernleşme ve batılılaşma akımlarının etkisiyle var ettikleri kent haline dönüştürülmüştür. Rusya için modernleşmenin öncüsü olarak bilinen I. Petro'nun 1703 yılında Baltık Denizi kıyısında kurduğu St. Petersburg gibi Avrupalı tarzda inşa edilmiştir. Hollanda'dan gelen mimarlar tarafından birbirini dik kesen sokaklar tasarlanmış, geniş kaldırımlı caddeler, büyük parklar ile yeni bir kent düzeni kurulmuştur¹⁴⁹.

Bugünkü Yusufpaşa, Ortakapı ve Cumhuriyet Mahallelerinin merkezini oluşturduğu bu yeni yerleşim planında düzgün kesme taşlarla tek ve çift katlı binalar inşa edilmiştir. Dereiçi ve Karadağın eteklerinde açılan ocaklardan yapı taşları çıkartılarak kullanılmıştır. Ani bölgesinden getirilen siyah kevenk taşı kabartmalarda;

¹⁴⁴ Sait Türkan, Selen Durak, "Kars'taki Rus Dönemi (1878-1918) Yapılarının Çatı ve Cephe Özellikleri", 8. *Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu: 2-3 Haziran 2016*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2016, 69-77.

¹⁴⁵ Hamza Gündoğdu, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 18, Erzurum, 2007, 79-99.

¹⁴⁶ Kars'ta uygulanan ızgara planının, Miletoslu Hippodamos'a kadar uzandığı bilinmektedir. Onun tasarladığı kentler; birbirini dik kesen yollarla, bunların arasında eşit kalan büyüklükteki kare ya da dikdörtgen planlı adalardan oluşmaktadır: Gündüz Özdeş, "Kent Planlama", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1997, 985-986.

¹⁴⁷ Türkan ve Durak, 70.

¹⁴⁸ Gündoğdu, *XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması*, 85; Ö. Özkan, 12.

¹⁴⁹ Bozkuş, 44.

Arpaçay'a bağlı Melikköy, Kurtköy ve Kağızman Paslı Köyü'nden getirilen bazalt taşı dış duvarlarda kullanılmıştır. Bütün taş binalara "peç" adı verilen ısıtma sistemi kurulmuştur. O dönemlerde kalorifer sisteminin Batı yapılarında kullanılmasına karşın, Ruslar tüm binalarda daha ucuz ve binanın tüm oda ve salonlarını ısıtan bu sistemi tercih etmişlerdir¹⁵⁰.

Ruslar Kars'ta inşa ettikleri yapılarda Kuzey Avrupa'nın Baltık stili ve kendi mimari anlayışları ile destekledikleri cephelerde paye, korniş, konsol, söve, silme, alınlık gibi elemanlar kullanmışlar; saçak, baca ve çatı uygulamalarında da farklı bir biçimsellik arayışına girmişlerdir¹⁵¹.

Rus idaresinin etkisi altında gelişen merkez ve çevre şehirlerde aynı tür özellikler görülürken, köylerde ise Malakanların (Molokanlar) etkisi büyüktür. Kars ve civarındaki köylere yerleştirilen bu halkın çevreye büyük katkıları olmuştur. Yeni bir imar anlayışı ile planladıkları köylerinde geniş ve uzun tutulan ana bir caddenin karşılıklı kollarında sıralı bir düzende konutlar yapılmıştır. Su kenarında değirmeni olan, alt yapısına dikkat edilen evler taş malzemeli ve üst örtüsü yüksek eğimli beşik çatı olarak karşımıza çıkar. Evlerin önünde yer alan ahşap direkli veranda uygulamasını ilk kez uygulayan Malakanlar, yerli halkın da konutlarında bu oluşumu benimsemesine katkı sağlamıştır. Ahşap malzemeli kapı ve pencere kepenklerinde, ince oyma tekniği ile süslemeye önem verdikleri görülür. Kars ve çevresinde günümüzde de var olan düz dam örtü yerine ahşap hatıllarla kuvvetlendirilen beşik çatı kullanımı yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Dinleri gereği askerliğe karşı olan bu halkın ikinci sürgün yeri olan Kars coğrafyasından ayrılıp, dünyanın farklı yerlerine gönderilmeleri sebebiyle boşalan köylerine yerli halk kaydırılmıştır. Malakanlardan kalan geleneğin yaşatıldığı köylerde sivil mimari sayısı çok az olmasına rağmen, yenilikleri yeni yapılan köy evlerinde benimsenmiştir. Kars'a 5 km. uzaklıkta yer alan Çakmak Köyü, imar ve konut görünümleri açısından örnek verilecek önemli bir bölgedir¹⁵².

Çakmak Köyü'nde günümüze ulaşabilen dört adet sivil konut bulunmaktadır. Bu evlerin geneli verandalı ve sundurmalıdır. Ayrıca dört evden üçünün bahçesinde su kuyusu bulunmaktadır. Ev içi mekânlar oldukça ferah ve kullanışlıdır. Tamamen taş,

¹⁵⁰ Bozkuş, 44.

¹⁵¹ Türkkan ve Durak, 69.

¹⁵² Ö. Özkan, 11.

toprak ve hatıllarla inşa edilmiş özgün mimari eserlerdir. Yine aynı köyde bulunan Malakan değirmeni diğer bir sivil mimari örneğidir. Akyaka'ya bağlı Karahan Köyü'nde ve Kars merkezde Kars Çayı üzerinde de birer Malakan değirmeni bulunmaktadır. Bu döneme paralel diğer sivil mimari yapılar Kars'ta yaşayan Ermenilerden kalmıştır. Kars'ta bulunan Ermeni konutu ile bitişik nizamlı dükkân merkezde bulunan nadir eserlerdendir. Kars merkezde bulunan Ermeni şairi Yeğişe Çarentz'in doğduğu ev diğer bir örnektir. Bunun dışında iki katlı olmasıyla tek örnek olan bir Ermeni evi daha mevcuttur. Bu yapı diğerlerine oranla daha sağlam olarak günümüze ulaşmıştır¹⁵³.

Yine 19. yüzyılda Kars'a getirilen demiryolu bir yandan Tiflis'e bağlanırken, öte yandan Sarıkamış'a kadar uzatılmıştır. Demiryolu işletmeleri, başta istasyon binası olmak üzere, revizörlük, su kulesi, gümrük binaları, anbarlar, depolar ve çok sayıda lojmandan ibaret büyükçe bir mahalle teşkil eden birimlerden oluşuyordu. Bunların daha güneye inmek için politik bakımdan stratejik bir yapılaşmayı esas aldığı da günümüzde daha iyi anlaşılmaktadır¹⁵⁴.

İşgal döneminde inşa edilen ve bugün Fethiye Camii'ne dönüştürülen Büyük Kilise, Rus dini mimarisinin tipik bir örneğidir. 19. yüzyıl Avrupa'sında etkili olan seçmencilik yani çeşitli üslupların karma bir şekilde ele alınışı Rus mimarisini de etkilemiştir. Rus dini mimarisi Bizans etkilerini yoğun bir biçimde içermektedir. Dolayısıyla camiye dönüşen kilisede haçvari plan şemasının kullanılması, cephede Bizans üçlemesi, kitlesel ve ağır olma gibi özellikler yapıda açıkça görülmektedir¹⁵⁵.

Bunların haricinde;1895-1897 yıllarında inşa edilmiş Vali Konağı, Kars Kız Sanat Okulu, Kars Anadolu Lisesi, Fevzi Paşa Okulu, Belediye Binası, Defterdarlık Binası gibi 19. yüzyılda yapılmış birçok sivil, resmi ve askeri yapı örnekleri Kars'ta mevcuttur.

¹⁵³Aslan, 148-216; Tuysuz, vd., 33-34.

¹⁵⁴ Gündoğdu, *XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması*, 84.

¹⁵⁵ Çiftçi, 24.

2.1.4. Cumhuriyet Dönemi

3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması ile Kars yeniden Türk topraklarına katılmış ancak Mondros Mütarekesi gereği Türk ordusunun çekilmesi üzerine 1919 yılında İngiliz ve Ermenilerce işgal edilmiştir. Sonunda 30 Ekim 1920’de kesin olarak Türkiye’ye katılmıştır. 40 yıl işgal altında kalan sınır kentinde, savaş olgusu kente garnizon yapısı kazandırmış ve bu özellik Cumhuriyet Döneminde de sürmüştür¹⁵⁶.

Cumhuriyet sonrası Ruslardan geri alınan kentte, onlardan kalan çok sayıdaki yapı süreç içerisinde yeniden işlevlendirilerek kent hayatındaki yeni kullanıcılarının hizmetine sunulmuştur¹⁵⁷.

Kars bu dönemde gelişimini Rus döneminde yerleşilen Tahtdüzü bölgesinde sürdürmüş, ayrıca kale içine yakın yerlerde ve Ortakapı Mahallesi civarında Osmanlı ve Anadolu mimarisi özellikleri taşıyan konutlar yapılmıştır¹⁵⁸.

Zamanla başlayan terkedilme sürecinde eski yerleşim yerleri, yeni kurulan kent yapısından soyutlanmış, bakımsız halde bırakılmıştır. Günümüzde tescillenen yapıların bir kısmı yapılan restorasyonlar ile daha iyi duruma getirilmiştir. Ancak yapısal olarak bakıldığında tescilli yapıların bazılarında koruma ilkelerine aykırı eklentiler, tabelalar, yazılar, vitrinler eklenerek yapıların ana özelliği gölge de bırakılmaktadır¹⁵⁹.

İstasyon Binası’nın 1970 yılında yıkılarak, yerine günümüz mimarisi ile yeni binanın yapılmasına karşın diğerlerinin özgün niteliklerini nispeten korumuş oldukları görülmektedir¹⁶⁰.

Kentin tarihi çevresi artan nüfus, çarpık yapılaşma ve yanlış uygulanan politikalar sonucu zarar görmekte, kentte birçok tarihi değere sahip yapı yanlış uygulanan imar planları ve kaçak yapılaşma sonucu kent dokusu içerisinde kaybolmaktadır. Şehirde Baltık mimari tarzda yapılan yapılar, kamu malı olanlar hariç yeterli derecede sahip çıkılmadığından dolayı metruk hale dönüşmüş, artan konut ihtiyacı talebini karşılamak

¹⁵⁶ Çiftçi, 18.

¹⁵⁷ Türkan ve Durak, 69.

¹⁵⁸ Bozkuş, 44.

¹⁵⁹ Bozkuş, 45-46.

¹⁶⁰ Gündoğdu, “XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması”, 84.

için de bu tarihi yapılar kanunsuz yollarla ekonomik rant sağlamak için yok edilmiştir¹⁶¹.

Aradan geçen yıllar içerisinde konut sayısında meydana gelen hızlı artış ve yapılarda meydana gelen yenilenme sonucunda, kentte betonarme yapıların oranı % 50'lere yaklaşmış olup duruma paralel olarak taş, kerpiç gibi malzemelerden yapılmış yapıların oranı da, hızlı şekilde azalmıştır. Betonarme, tuğla ve briket malzemelerden yapılan yapıların, kentsel dönüşüm ve dikey yönlü yapılaşmalara bağlı olarak gelecek dönemlerde artış göstereceği düşünülmektedir. Bu nedenle kentte inşa edilen mimari karakteri bulunmayan betonarme binalarla kimliksiz kent görüntüsünün ortaya çıkabileceği ve tarihi değer taşıyan, kesme taştan yapılmış binaların da bu yapıların gölgesinde kalabileceği düşünülmektedir¹⁶².

Kars, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 2023 yılı için "Türkiye Turizm Stratejisi 2023" ve Turizm Stratejisi Eylem Planı kapsamına alınan 15 il merkezinden biri olmuştur. Bu proje ile hedeflenen, il merkezlerini "Kültür Turizmi Geliştirilecek Marka Kentler" ilan edip bu şehirlerin gelişmelerini sağlamaktır. Ayrıca Kars ve Sarıkamış Belediyeleri de 2008 yılından beri Tarihi Kentler Birliği içerisinde yer almaktadır¹⁶³. Yine Kars ili, merkez ilçeye bağlı Ocaklı Köyü'nde bulunan Ani Arkeolojik Alanı 2016 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi'ne alınmıştır.¹⁶⁴

¹⁶¹ Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, *Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, Şubat 2011, 41-79.

¹⁶² Mucip Demir, *Kars Kent Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, 147.

¹⁶³ Erişim Tarihi: 29.03.2017 <http://www.cekulvakfi.org.tr> , <https://tr.wikipedia.org.tr>.

¹⁶⁴ Erişim Tarihi: 30.03.2017 <http://www.kulturvarliklari.gov.tr>.

2.2. TARİHİ DÖNEMLER İÇİNDE BATUM'UN MİMARİ DURUMU

2.2.1. Kuruluş Dönemi

Tarih kaynaklarda iki dağ sırası arasında kalan bölge “Doğu Gürcistan” ve “Batı Gürcistan” diye ayrı ayrı adlandırılmaktadır. Batı Gürcistan; Büyük Kafkaslardan çıkan, güneybatıya doğru akarak Karadeniz’e dökülen Rioni (Phasis) Nehri ve kollarının suladığı vadilere verilen addır. Bu topraklara Gürcüler önceleri “Egrisi”, “Aphazati” sonraları “İmereti”, batılılar ise Klasik Çağ’da “Kolchis”, sonraları “Lazika”, “Abhazkia” ve “İmeretia” demiştir. Bu bölge Karadeniz kıyısındaki Batum, Poti ve Sohumu gibi yerleşimleri ve Büyük Kafkasların güneybatı bölümünü kapsamaktadır¹⁶⁵.

Günümüzden milyonlarca yıl önce bu topraklar denizlerle kaplı olup suların çekilmesiyle buzullar ortaya çıkmıştır. Bu buzullar zamanla yerini Kafkaslar ve diğer dağlara bırakmıştır. Hazar Denizi Karadeniz’den ayrılmış ve bu iki deniz arasında Kafkasya Boğazı meydana gelmiştir¹⁶⁶.

Dmanisi sit alanında 1936 yılında A. Vekua tarafından yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, Gürcistan’da ilk insanın bir milyon sekiz yüz bin yıl önce yaşadığı ortaya çıkarılmıştır¹⁶⁷. Bugünkü Gürcistan topraklarında insan topluluklarının varlığı Alt-Paleolitik Çağ’a kadar uzanmaktadır¹⁶⁸.

Gürcistan’da ilkel insan izlerine Aşağı İmereti, Yukarı İmereti, Samegrelo, Abhazeti, Trialeti’de sıkça rastlanmaktadır. Kafkasya ve Sovyet topraklarında rastlanılan en eski insan izleri Sohumu’de bulunmaktadır. İlk insanlar daha çok kaya oyuklarında barınmış, zorlu hava şartlarından, yırtıcı hayvanlardan korunmak için mağaralarda yaşamlarını sürdürmüştür¹⁶⁹.

Paleolitik Çağ’da avcı ve toplayıcı hayat yaşayan insan toplulukları bu dönemde ateşten yararlanmayı öğrenmişlerdir. Kullandıkları aletleri geliştirmişlerdir. İlk olarak taşları ve kemikleri yontarak keskin hale getirmeye uğraşmıştır. Bu şekilde de delme,

¹⁶⁵ Mine Kadiroğlu, Bülent İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2010, 1.

¹⁶⁶ Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi (Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar)*, (Çev.: Hayri Hayrioğlu), Sorun Yayınları, İstanbul 2000, 29.

¹⁶⁷ Rahmi Deniz Özbay, *Gürcistan*, Altınoluk Yayıncılık, İstanbul 2014, 23.

¹⁶⁸ Özbay 23,24: Fahrettin Çiloğlu, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993, 151.

¹⁶⁹ Berdzenişvili ve Canaşia, 29.

kazma, kesme aletleri yapmayı başarmıştır. Bu tarz ilkel baltalara ve silahlara Haragouli yakınında bulunan “Devis Hvreli” mağaralarında sıkça rastlanmaktadır¹⁷⁰.

İlk çağlarda küçük topluluklar halinde yaşayan insanlar, silahların yetersiz oluşu ve bunun yanında güçlü hayvanların varlığı gibi sebeplerden toplu avlanmak zorunda kalmıştır. Avladıkları hayvanların derileriyle de giyinme gereksinimlerini ilkel bir şekilde karşılamışlardır¹⁷¹.

Neolitik Çağ’a geçildiğinde kullanılan silah ve aletlerin geliştirilmesi, bu dönem insanların tarımla uğraşmalarını olanaklı hale getirmiştir. Bu çağda insanlar taşı yontma, biçme ve cilalama işini yapar duruma gelmişlerdir. Bazalt taşından ahşap saplı baltalar, keski ve testereler yapmaya başlamışlardır. Bunların sonucu olarak da avcılıkta ok ve yay kullanır hale gelmişlerdir. Zamanla bu silah ve aletleri yapan ustalar yetişmiştir. Bunların yapıldığı atölyeler ortaya çıkmıştır. İnsanlar ağaç kabuklarından ve dallarından sepet örmeye, toprak ve balçıktan kap kakak yapmaya başlamıştır. Avcılığın gelişmesi, beraberinde yabani hayvanları evcilleştirmeyi getirmiştir. İlk önce köpek ardından geyik, keçi, koyun, domuz ve inek evcilleştirilmiştir. İnsanlar başlangıçta hayvanların sadece gücünden yararlanmış daha sonra da onlardan süt elde etmeye başlamıştır. Tarımla uğraşır darı, buğday, arpa gibi tahılları ekip biçmeye başladılar¹⁷². Ağacın kullanılmasıyla barınaklar ahşaptan yapılmaya başlanmıştır. Sedirler ve serviler ev yapımında kullanılmıştır. Bu barınaklar yerden 4-5 metre yükseklikte, yapay yığma tepe üzerine kule şeklinde inşa edilmiştir¹⁷³. Ailelerin kalabalıklaşmasıyla köyler, köylerin çoğalmasıyla da oymaklar meydana gelmeye başlamıştır¹⁷⁴. Hizaraantgora Tepesi olarak bilinen Urbnisi sit alanı Neolitik dönemden kalmadır. Gürcistan’da yine erken dönemlere ait ahşap yapıların da varlığı tespit edilmiştir. Bu yapıların belirgin özelliği ocaklı, duvarların kerpiç ya da çamurla sıvalı olmasıdır.¹⁷⁵

Bölge bol yağışlı bir iklime sahiptir. Bölgede dört mevsim boyunca görülen yağışlar yağmur şeklindedir. Havası rutubetlidir ve yer yer bataklıklar da bölgede bulunmaktadır. Bu yüzden yerleşim için yüksek yerler tercih edilmiştir. Böylelikle

¹⁷⁰ Berdzenişvili ve Canaşia, 30.

¹⁷¹ Berdzenişvili ve Canaşia, 30.

¹⁷² Berdzenişvili ve Canaşia, 30; Murat Aslan, “Kolhis Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.97, Temmuz-Ağustos 2000, 28,31.

¹⁷³ M. Aslan, 29,32.

¹⁷⁴ Berdzenişvili ve Canaşia, 31.

¹⁷⁵ Çiloğlu, 151.

askeri açıdan da savunması kolay alanlarda kentleri inşa etmişlerdir. Ayrıca kanal sistemiyle de su dolaşımını sağlamışlardır¹⁷⁶.

Yunancada “büyük taş” anlamına gelen “megalitiler”, Gürcistan mimarisinin temelini oluşturmaktadır. Doğu Gürcistan’da harç ve kireç kullanılmadan büyük yontma blok taşlarla yapılan ev, kale kent ve saray yapılarına sıkça rastlanmaktadır. Ayrıca bu bölgede dolmen, menhir örneklerinin varlığı da tespit edilmiştir¹⁷⁷.

Gürcistan’da Şulaveri yakınında yer alan sit alanlarında yapılan kazılarda M.Ö. 5000’lere ait ev kalıntıları ortaya çıkarılmıştır¹⁷⁸.

Erken Bronz Çağı’nda (M.Ö. 3000- 2000) Kura-Aras kültürü (yerleşim yerlerinin çoğu Kura ve Aras nehirleri arasında yer aldığı için bu adla anılmaktadır.) yayılmıştır. Kazılarda mimari yapılar tam olarak ortaya çıkarılamasa da taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli tek ya da çift odalı yapıların varlığı bilinmektedir. Neolitik sitlerde yapılan kazılar, o dönemde bölgede hayvancılıkla ve tarımla uğraşan yerli kabilelerin varlığını da kanıtlamaktadır¹⁷⁹. Trialeti ve Samgori’deki mezarlar, Abhazy’a’daki dolmenler Bronz Çağı’ndan kalma eserlerdir¹⁸⁰.

Orta Bronz Çağı’nda (M.Ö. 2000- M.Ö. 1500) Trialeti bölgesinde bir kültür ortaya çıkmıştır. Bu kültürün başlıca özelliği büyük kurganlardır. İlk kurganlar Trialeti’de bulunduğu için dolayısıyla da bu kültüre Trialeti kültürü denilmiştir¹⁸¹. Trialeti bölgesindeki ilk kazılar 1936-40 yılları arasında B. Kuftin tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada, ilk aşamada 42 kurgan incelenmiştir. 1947 yılında iki kurgan daha açılarak incelenen mezar sayısı 44 olmuştur¹⁸². Tümü taş ya da taş ve toprak yığılarak yapılmış olan, çapı 100 m.den büyük bu kurganlarda gömüler bazen toprağa açılan bir çukur, bazen de taştan yapılan bir mezar odasına gömülmüştür. Ölüler tek gömülmüşlerdir¹⁸³.

¹⁷⁶ M. Aslan, 29; P.Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, 67.

¹⁷⁷ Berdzenişvili ve Canaşa, 43.

¹⁷⁸ Çiloğlu, 151.

¹⁷⁹ Özbay, 24.

¹⁸⁰ Çiloğlu, 151.

¹⁸¹ Özbay, 24.

¹⁸² Saeid Mirzaei, *M.Ö. II. Binyıl’da Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürü ve Çevre Bölgelerle İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi) Anabilim Dalı, Ankara 2014, 93.

¹⁸³ Mirzaei, 94.

Geç Bronz Çağı'nda (M.Ö.1500-1200) gelişmeler zirveye çıkmıştır. Oraklar, hayvan donatım eşyaları, dizginler; delme, biçme, oyma aletleri, savaş araçları, süngüler, geniş ağızlı ok uçları, kamalar ve baltalar üretilerek kullanılmıştır. Bunların yanında kemer, yüzük, küpe, bilezik, toka, boncuk, hayvan figürlü oymalı kemer tokaları gibi süs eşyaları da kullanılmıştır¹⁸⁴.

Bugünkü Batum'un olduğu bölgeye M.Ö. 9. ve 10. yüzyılda gelen Yunanlılar, küçük ticaret kolonileri kurmuşlardır. Bölge, M.Ö. 4. yüzyıl sonlarında Perslerin istilasına maruz kalmıştır. Büyük İskender tarafından Pers hâkimiyetinin yıkılmasıyla Gürcü halkı birlik içerisinde bir devlet kurabilmiştir. M.Ö. 66 yılında ise Romalılar, Gürcistan'a hâkim olmuştur¹⁸⁵.

Roma İmparatorluğunun düzenlediği seferler sonucunda, M.S. 330 yılından itibaren Kral III. Marian'ın Hıristiyanlığı kabul etmesi ile Gürcüler Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. M.S. 337'de Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmişlerdir. Böylece Gürcistan, Bizans İmparatorluğuna yüzyıllarca sürecek güçlü bir etki ile bağlanmıştır¹⁸⁶.

Gürcistan'da mimarlık alanındaki en önemli gelişmeler 4.yüzyılın ikinci yarısından sonra olmuştur. Dinsel yapılara duyulan ihtiyaçla birlikte kilise mimarisi önem kazanmıştır¹⁸⁷. Hıristiyanlık Gürcü sanatının her alanında yeni bir dönem başlatmıştır. Başlangıçta amaç yeni dinin tanıtılması, benimsetilmesi ve yayılmasıdır. Ancak benimsenmeye başlanılan bu din, mimarinin yanı sıra diğer sanat dallarını da doğrudan etkilemiştir. Dinsel törenlerde kullanılan eşyanın yapımı el sanatlarını, ayinlerde söylenen methiyeler müziğin gelişimini etkilemiştir. İncil ve kutsal kitapların çevirileri ya da kopyalanmaları edebiyat, hat ve minyatür sanatlarını geliştirmiştir. Kilise cephelerinin ve iç kısımlarının taş kabartma ve resimlerle süslenmeleri heykel ve resim sanatlarının gelişimine etki etmiştir¹⁸⁸.

Erken dönemlerde feodal beyler akarsuların yakınında, kayalık yüksek ve zor ulaşılır yerlerde kendileri, aileleri ve savaşçıları için kaleler yaptırmışlardır. Genellikle

¹⁸⁴ Berdzenişvili ve Canaşia, 42.

¹⁸⁵ Özbay, 26.

¹⁸⁶ Özbay, 26.

¹⁸⁷ Çiloğlu, 151.

¹⁸⁸ Kadiroğlu ve İşler, 22, Osman Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, 301.

kalelerin içlerinde bir şapel ya da kilise, oturma ve yaşama amaçlı çok katlı yapılar, komutanları ile birlikte savaşçıların yaşadıkları yerler bulunur. Bazılarının çevresinde ya da bir tarafında halkın sığınabileceği sur duvarlarıyla çevrili alanlar yer almaktadır. Surlar genelde eş boyutlu taşlarla, düzgün sıralar oluşturularak örülmüş, yarım daire planlı desteklerle ve kare planlı çok katlı burçlarla da ayrıca güçlendirilmiştir. Giriş açıklıklıları küçüktür. Bazen de dıştan ikinci bir duvarla korunmaktadırlar¹⁸⁹.

Savunma sistemi, kalelerin yüksek burçları ve gözetleme kulelerinin birbirleri ile bağlantıları ve birbirlerini görmeleri üzerine kuruludur. Savunma yapılarında sınıra yakın olanları genellikle beylik sınırlarının ve anayolların güvenliğini sağlamaktadır¹⁹⁰.

Elde edilen verilerden, Hıristiyanlığa ilk inananların törenleri kilise dışından izlediklerini, kiliselere yeni dine duyulan saygı ve korku nedeniyle sadece din adamlarının girebildiği öğrenilmektedir. Bu yüzden ilk kiliseler, tek mekânlı ve küçük birer şapel boyutundadır¹⁹¹. Ayrıca tarihteki ilk kiliseleri evlerde ya da farklı mekânlarda küçük değişiklikler yapılarak dinsel amaçlar için kullanılan birimler oluşturmaktadır. İlk kiliseler bazilikal planlı olarak tasarlanmıştır. Özellikle Bizans kilise mimarisinde görülen bazilikanın Roma Mimarisindeki profan bazilikalarının Hıristiyan inancına uydurulmuş şekli olarak kabul edilmektedir. Yine Bizans Mimarisinin erken döneminde Roma hamam ve mezar yapılarından etkilenerek “merkezi planlı” dini yapılar inşa edildiği bilinmektedir¹⁹². Kral Mirian’ın Hıristiyanlığı devlet dini ilan etmesi ile birlikte manastır yaşamı başlamıştır. Ön örnekleri Suriye ve Mısır’dakilere benzediği belirlenen manastırlar sosyal ve kültürel yaşamın merkezi haline gelmiştir. Genellikle eski bir yerleşim yeri yakınında ya da içinde kurulan manastırlar yüzyıllar boyunca bilim ve sanat etkinliklerine öncülük ederek gelişmişlerdir¹⁹³.

Manastırlar ulaşılması zor, savunması kolay, sarp kayalıklara, vadilerin aralarına inşa edilmiştir. Bu yüzden manastır kompleksini oluşturan kilise, yemekhane, el yazması odası, keşiş hücreleri belli bir program dâhilinde değil arazinin yapısına göre şekillenmiştir. Yine de kilise merkeze alınmış ve yemekhane de kiliseye yakın bir

---

¹⁸⁹ Kadiroğlu ve İşler, 19.

¹⁹⁰ Kadiroğlu ve İşler, 18.

¹⁹¹ Kadiroğlu ve İşler, 22

¹⁹² Aytekin, 304.

¹⁹³ Kadiroğlu ve İşler, 22.

konumda yapılmaya özen gösterilmiştir. Manastırın içerisinde inşa edilen şapelilerin dışında, çevredeki önemli yerlere kendi işlevinin yanında gözetleme kulesi olarak da kullanılan birçok şapel yapılmıştır. Başlangıçta rahiplerin kendi imkânlarıyla meydana getirilen bu yapılar, bölgeden kolaylıkla elde edilen ahşap ve moloz taştan inşa edilmekteydi. Bu malzemelerde cepheler süslemeye imkân vermemiştir¹⁹⁴.

Bizans kiliselerinde yaygın olarak kullanılan “bazilikal” plan 4 ve 5. yüzyıllarda Gürcü kiliselerinde de kullanılmıştır. Bizans mimarisinde görülen “kubbeli bazilika tipi” Gürcü mimarisinde nadir uygulanmıştır. Bununla birlikte “kapalı yunan haçı” plan şekli, “serbest haç planı” ve “karma plan” tipleri de kullanılmıştır¹⁹⁵.

4. yüzyıldan sonra dış görüntüsü ile bazilikal planı anımsatan Nekresi Kilisesi (4. ve 5.yüzyıl), tam anlamıyla bazilikal planda yapılan Bolnisi Sioni Kilisesi (478-493) Gürcistan’da inşa edilen en eski yapılardan bazılarıdır. 6. yüzyılın sonu ile 7. yüzyılın başları Gürcü mimarisinin yükselme dönemidir. Bu dönemden itibaren merkezi kubbe Gürcü mimarisinde görülmeye başlanmıştır¹⁹⁶. Bu planın en güzel örneğini Cvari Kilisesi göstermektedir (586-604). Uygulanan bu merkezi kubbe planı 7. yüzyılda daha da geliştirilerek devamlılığını sürdürmüştür. Merkezi kubbe dört yarım kubbe ile desteklenmiştir. Böylece dört yarım kubbeli avlulu kilise planına geçilmiştir¹⁹⁷.

Erken dönemlerden beri başlayıp devam eden mimari mekân ve plan arayışları, 9. yüzyıldan sonra yerini cephelerde görünüm, bezeme ve plastik süsleme arayışına bırakmıştır. Bu dönemden sonra inşa edilen yapılar boyut olarak küçülmesine rağmen süsleme açısından önceki örneklerine göre çok daha zenginleşmiştir¹⁹⁸.

Moğol ve Timur istilaları sırasında bir dönem durağanlık yaşansa da mimarideki gelişim diğer sanat alanlarını da etkilemiştir. Manastır ve saray duvarları, kapı ve pencere kenarlarında süsleme amaçlı motifler uygulanmıştır¹⁹⁹.

Bazı araştırmacılara göre “Büyük Dönem” olarak tanımlanan 10. yüzyıldan 14. yüzyıla kadarki dönem, genel hatlarıyla düzgün kesme taşın kaliteli işçilikle kullanıldığı

¹⁹⁴ Fahriye Bayram, “Gürcistan’ın Sina’sı Tao Klarceti”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II*, Mehmet Işıklı, Birol Can (Haz.), Cambridge Scholars Publishing, İngiltere 2015, 483.

¹⁹⁵ AYTEKİN, 304-306.

¹⁹⁶ ÇİLOĞLU, 151-152

¹⁹⁷ KADIROĞLU ve İŞLER, 40.

¹⁹⁸ ÇİLOĞLU, 152.

¹⁹⁹ A. ÖZKAN, 170.

ve taş süslemenin mimariye ayrı bir zenginlik kazandırdığı dönem olmuştur. Bu dönemde manastırlardaki dışa kapalılık yerini yeni bir anlayışa bırakmıştır. Cepheler taş süsleme unsurlarıyla zenginleştirilerek hareketlendirilmiştir. Kiliselerin dış cephelerinde süsleme amaçlı olarak yapılan kemer dizileri, taş kabartmalar, insan ve hayvan figürleri, pencere ve kapı çevrelerinde bitki ve geometrik bezeme motifleri bu dönem kiliselerinde görülebilmektedir²⁰⁰.

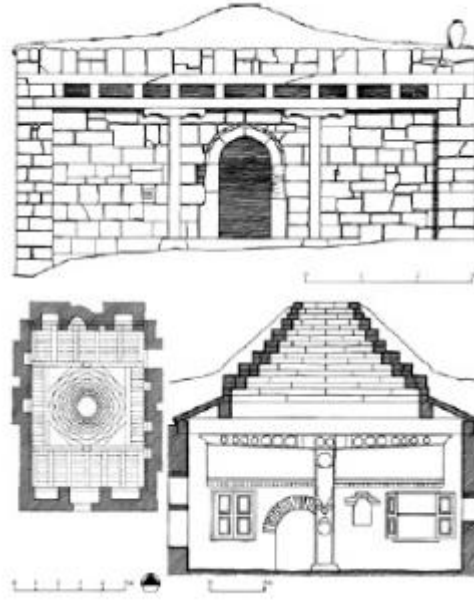
Kentler, saraylar, evler, hamamlar ve benzeri halka açık yapıları kapsayan sivil mimari eserlerin erken dönemlere tarihlenenleri hakkında ancak kazılar sonucunda bilgi edinilebilir. Gora'da, Chramis Didi kazılarında ortaya çıkarılan yaklaşık yetmiş kerpiç ev, Gürcü topraklarındaki en erken tarihli yerleşim yerine ait mimari kalıntılar olarak sayılmaktadır. Diğer bir önemli yerleşim yeri de Doğu Gürcistan'da, Gori yakınındaki Uplistsihe Kaya Kenti'dir²⁰¹.

“Tamar'ın Salonu” denilen bir tür Darbazi tipi ama “kasetli” tavan biçiminde düzenlenmiş, tonoz ile örtülü bir mekânın da yer aldığı çok sayıda yapı kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Darbazi çok eski ve Gürcü'ye özgü, 20. yüzyılın başlarına kadar uygulanmış, yaklaşık kare planlı, ortasında bir ocak bulunan tek mekândan oluşan bir plan tipidir. Mekân, birbiri üzerine hafifçe kaydırılarak yerleştirilen ahşap tavan kirişleri ile piramit biçimine getirilmiş, üstte hem ışık sağlayan hem de baca işlevi gören bir açıklığı olan çatı ile örtülmüştür. “Kubbe taklidi” ya da “yapay kubbe” denilen bu çatının özellikle temel taşıyıcıları ve destekleri bezemelidir. “Kule Evler” diyebileceğimiz birkaç kattan oluşan evlerin yanında yan yana dizilmiş mekânlardan oluşan evler de bulunmaktadır. Bu tip evler kuru duvar tekniğinde yapılmış, duvarlarda bağlayıcı harç kullanılmamıştır. Yaklaşık dikdörtgen planlı, “yumurta biçimi” kubbelerle örtülmekte ve önlerinde ufak birer avlu yer almaktadır²⁰².

²⁰⁰ Tahsin Korkut, *Artvin'deki İşhan ve Cevizli (Tibeti) Manastır Kiliselerindeki Taş Süsleme Örnekleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Genel Sanat Tarihi Bilim Dalı, Van 2010, 33.

²⁰¹ Kadiroğlu ve İşler, 14.

²⁰² Kadiroğlu ve İşler, 15,16.

Çizim 2.1. Darbazi Tipi Kasetli Ev Örneği (M.Kadiroğlu, B.İşler, 2010,15)

Fotoğraf 2.1. Kule Evler (M.Kadiroğlu, B.İşler, 2010,16)

Araplardan sonra bölge Selçukluların eline geçmiştir. 1080 yılında Bizans ve Bagratlılara karşı zafer kazanan Selçuklular, Batum ve Acara'ya egemen oldular. Bu bölgede 1124 yılına kadar varlıklarını devam ettirdiler²⁰³.

²⁰³ Rövsen Alizade, *Acaraluların Tarihsel Rolüne Dair*, Aydın Üniversitesi Orta Doğu ve Kafkasya Araştırma Merkezi Yayınları, Aydın 2011, 7.

11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gürcistan'ın batı komşusu Bizans'ın yerini Selçuklular almıştır. 12. yüzyılda Davit Ağmaşenebeli ülkenin bütünlüğünü sağlamak için uğraşmıştır. Kral Davit ekonomik ve kültürel çalışmaların yanında bilimsel ve sanatsal faaliyetlere de önem vermiştir. III. Georgi'nin kızı Tamara'nın (1184–1213) hâkimiyet zamanlarında ülke en parlak devrini yaşamıştır. Halkın refah düzeyi yükselmiş ayrıca mimari alanda, heykel, resim alanında birçok eser meydana getirilmiştir. 13. yüzyılda Moğol baskılarına maruz kalan bölge halkı Bagratlı prenslerine bağlı kalmıştır. 14. yüzyılda V. Georgi ülke bütünlüğünü tekrar sağlamaya çalışmışsa da bölge bu kez de Timur'un eline geçmiştir. Ülkede merkezi bir yönetim sağlanamayınca İmereti, Kaheti ve Kartli olarak üçe ayrılmıştır²⁰⁴.

Gürcistan'ın küçük prensliklere ve krallıklara bölündüğü 14.yüzyıldan sonra kilise, kale, kervansaray, hamam yapılarının inşaları devam etmiştir. Bu yapılar plan ve genel görünümü ile ulusal özellikler taşımaktadır²⁰⁵.

2.2.2. Osmanlı Dönemi

Kuruluşundan bu yana birçok devlet ve beyliğin hâkimiyetine giren Batum Yavuz Sultan Selim tarafından 1508'de Trabzon Sancağı'na bağlanarak Osmanlı topraklarına katılmıştır²⁰⁶. Trabzon Sancağı Tahrir Defterinde Gönye Kalesi'nin Trabzon'a bağlı bir nahiye olduğu yazılmıştır²⁰⁷.

Gönye ya da "Gonio" da denilen kalenin inşa tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Roma Dönemine dayandırılmaktadır. Kaleye ait ilk bilgileri Strabon ve Plinus'dan öğrenmekteyiz. Sarp sınır kapısının 7 km. uzağında, Goino Köyü'nde yer alan kale M.Ö 1.yüzyılda yaşamış olan Plinus tarafından varlığı doğrulanmıştır. Plinus bu bölgede Absaros adlı bir kale ve aynı isimde bir ırmaktan bahsetmektedir²⁰⁸. Osmanlılara bağlandıktan sonra 1640 yılında Evliya Çelebi seyahati sırasında buradan geçmiş ve kale hakkında bilgiler vermiştir²⁰⁹.

²⁰⁴ Berdzenişvili ve Canaşia, 150-190.

²⁰⁵ Çiloğlu, 153.

²⁰⁶ Alizade, 8.

²⁰⁷ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, 48-49,

²⁰⁸ Osman Aytekin, "Komşumuz Acara'da Osmanlı İzleri "Gonio Kalesi", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, 2.Cilt, 09-13 Eylül 2002, Ankara, 1301.

²⁰⁹ Aytekin, "Komşumuz Acara'da Osmanlı İzleri "Gonio Kalesi" ", 1302.

Seyahatnamede “Sağlam kale Gönye Trabzon eyaletinde ve Batum sancağı dâhilindedir. Paşa'nın ayrıca hâsı vardır. 13 zeamet 72 tımardır. Çeribaşısı ve alaybeyisi vardır. Sefer sırasında kanun üzere cebelileri ile 800 asker olur. Ayrıca Paşa'nın da 300 kişilik askeri vardır. Fakat Mekrilistan sınır olduğu için bu askerler sefere iştirak etmezler. Bu kaleyi korumakla görevlidirler, 500 kadar kale neferi vardır. Bir bölük dergah-ı ali yeniçerileri, 800 neferi le çorbacıları gece gündüz nöbet beklerler. 150 akçelik kazadır. Nahiyeleri, hep silahla konuşan asi Çiço Lazlarıdır. Kadısının senelik 1000 kuruş geliri olur. Beyinin 7000 kuruş. Kalesi deniz kıyısında dört köşe taş bir binadır. Birçok kereler Kazaklar istila edip yağmalayarak harap etmişlerdir. Bu kale Çoruh nehrinin kenarındadır” diye yazmaktadır²¹⁰.

Seyahatnamenin sonradan çevrilen bölümlerinde ise kale içinde iki katlı konutlardan ve kiremit örtülü tek minareli yüksek olmayan bir caminin varlığından bahsedilmektedir. Kale, doğu-batı doğrultusunda 245 x 195m. ölçülerinde dikdörtgen plana sahiptir. Batı yönünde, iki tarafı kule ile desteklenmiş girişin dışında kalan üç cephede de birer girişe yer verilmiştir. Yapının köşeleri güneybatıdaki yuvarlak, diğerleri kare olmak üzere dışa taşıntı yapan kulelerle desteklenmiştir. Kuleler arasında yine 13 adet takviye kulesine yer verilmiştir. Yapıda malzeme olarak beden duvarlarının alt kısmında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Üst kısımlarda ise içerisinde moloz taşın da kullanıldığı harç ile düzgün sıralar oluşturulmuştur²¹¹.

Kale içerisinde yıkık vaziyette bulunan cami, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı inşa edilmiştir. Moloz taş malzeme kullanılan caminin kuzeyinde yuvarlak kemerli bir giriş kapısı mevcuttur. Basit bir mihrabı olup minberi yoktur. Minaresi günümüzde mevcut değildir. Caminin güney yönünde ise hamam kalıntısı ve bir su kuyusu bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabe bulunmadığından, Evliya Çelebi seyahatnamesinden hareketle yapıların 16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başında yapıldığı bilgisine ulaşılmaktadır²¹².

Lazistan sancağına bağlı olan Batum'un halkı geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlıyordu. Bu durum kenti dışa kapalı bir konuma getirmiştir. Coğrafi şartları göz önüne alındığında gelişmeye açık olan bu bölgede geniş bataklıkların var oluşu

²¹⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi II, (Haz. Zekeriya Kurşun Seyit Ali Karaman, Yücel Dağlı), YKY, İstanbul, 2006, 54.

²¹¹ Aytakin, “Komşumuz Acara'da Osmanlı İzleri “Gonio Kalesi””, 1302.

²¹² Aytakin, “Komşumuz Acara'da Osmanlı İzleri “Gonio Kalesi””, 1303.

bunlarında bulaşıcı hastalıklara yol açması, havanın da nemli ve rutubetli olması gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu sebepten yöneticiler ve halkın bir kısmı yaz aylarını Hopa’da geçirmek zorunda kalıyordu²¹³.

1704 yılında III. Ahmet tarafından görevlendirilen Sadrazam Hasan Paşa Batum’a gitmiştir. Yerleşim yerini Burun Tabyası olarak seçen Hasan Paşa, buraya Ahmediye adında bir cami yaptırmıştır²¹⁴. Ulaştığımız resimlerden caminin yapıldığında kare planlı ve üzeri meyilli çatı ile örtülü olduğu, ayrıca tek şerefeli bir minareye sahip olduğu görülmektedir²¹⁵. Halkın bu bölgede toplanmasını sağlayan Hasan Paşa bugün ki Batum’un temellerini atmıştır. Ayrıca biri Batum’da olmak üzere iki kale yaptırmıştır²¹⁶.

Fotoğraf 2.2. Batum Ahmediye Camii (Batumi, 2013, 38)

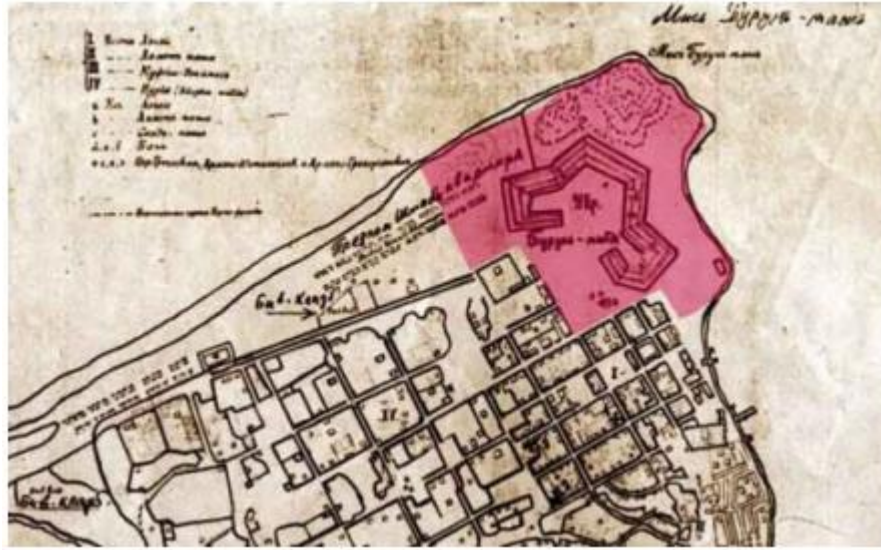
²¹³ Bay, 62.

²¹⁴ Sari, 23.

²¹⁵ Uzunatze vd., 38.

²¹⁶ Sari, 23.

Fotoğraf 2.3. Batum Burun Tabya (Zaur Margiev)

Fotoğraf 2.4. Batum Burun Tabya (Zaur Margiev)

18.yüzyılda şehir merkezi yavaş yavaş körfezin güneyine kaymıştır. Fakat Batum Kalesi 1810'lara kadar işlevini sürdürmüştür. Ekonomik gelişmelere bağlı olarak sosyal hayat Batum'da bu dönemde gelişmeye başlamıştır. Alışveriş yapılan pazarlar, dükkânlar şehrin canlılığını ortaya koymaktadır. 1820'lerde Batum'daki şehir yaşamı daha da gelişti. 1830'ların sonunda şehir yerleşimi güneybatıya doğru kaydı. Gogebasvili Sokağı'ndan balık pazarının güneyine, oradan da Khulo Sokağı'nın

yukarısına, Mayakovsli, Tsereteli ve Jorjiashvili sokaklarını da kapsayan alana doğru genişledi²¹⁷.

1828-29 Osmanlı-Rus savaşından sonra Batum'da bulunan asker sayısı artırılmıştır. Bu askerler için de yeni kışlalar yapılmıştır. Şehrin doğu tabyaları, denizden gelecek saldırılara karşı da liman tarafı tahkimat yapılarak güçlendirilmiştir²¹⁸.

Batum'da yer alan, Karadeniz Bölgesi'ndeki önemli limanlardan biri olan Batum Limanı ekonomik ve siyasi tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Hemen hemen dairesel formlara sahip limanın ana merkezi güney kısımda yer almaktadır. Limana giriş kuzeybatıdan sağlanmaktadır. Limanın batı kısmında ise deniz feneri yer almaktadır²¹⁹.

Batum Deniz Feneri 1863 yılında inşa edilmiştir. 1882 yılında Fransız bir firma tarafından tekrar inşa edildi. 1904 yılında aydınlatmaları güçlendirilmiştir. Burun tabyasına yakın yerde yer alan fener, sekizgen kulesiyle bir ev şeklindedir. Işık rengi başta beyaz iken sonradan kırmızı yapılmıştır²²⁰.

Fotoğraf 2.5. Batum Deniz Feneri (Zaur Margiev)

1862-1864 yılları arasında Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa Batum'da büyük imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Mevcut bataklıkları kurutmaya uğraşmış, şehre su

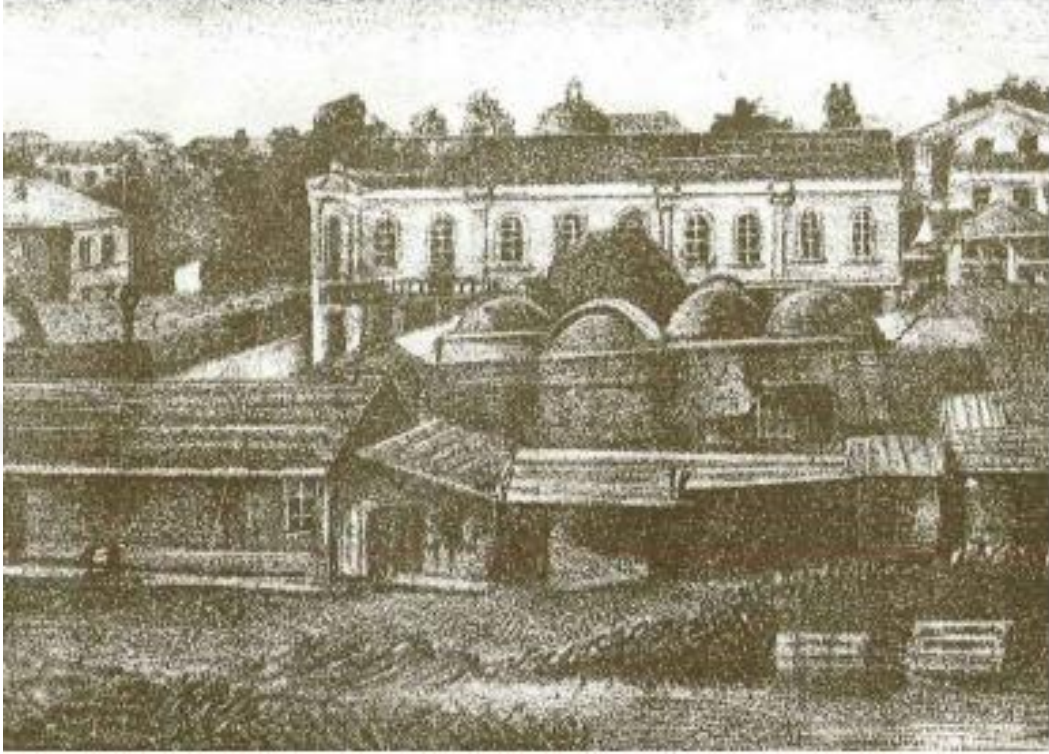
²¹⁷ Uzunatze vd., 162.

²¹⁸ Bay, 64.

²¹⁹ İsmail H. Demircioğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Batum", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, s.2, Ağustos 2003, 106.

²²⁰ Zaur Margieva, *Boulevard of the Batumi History in documents and photos (Батумский бульвар. История в документах и фотографиях)*, 2006.

getirmiş, ayrıca Aziziye Camii'ni inşa ettirmiştir²²¹. Yapılan düzenlemelerle şehir 19. yüzyılın ikinci yarısında iki yüz hane, dört yüz dükkân, iki cami, iki medrese ve bir de hamamdan oluşmaktaydı²²².

Fotoğraf 2.6. Batum Hamam (Old Batumi)

1865'de inşaatına başlanan Aziziye Camii, 1869 yılında tamamlanabilmiştir. Batum Liman Mahallesi'ndeki bu yapı padişah adına yaptırıldığı için Aziziye Camii olarak adlandırılmıştır. Valide Sultan Camii de denilmektedir. Caminin ibadete açılmasından sonra buraya vakıflar tahsis edilmiştir. Şehrin kuzeybatı bölümünde taştan inşa edilen caminin etrafında yerleşim yerlerinin de yapılmasıyla burası Batum'da en merkezi yer konumuna gelmiştir²²³. Elde edilen eski fotoğraf ve planına dayanarak caminin sekizgen planda inşa edildiğini söylenebilir.

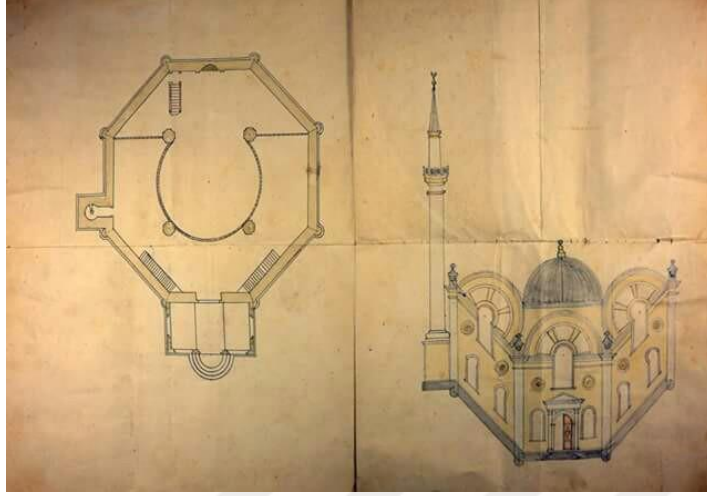
²²¹ Sarı, 25.

²²² Murat Kasap, "Batum Aziziye Camii Kafkaslarda Yitik Bir Sultan Camii", *Yedikuta Dergisi*, S.57, Ocak 2013, 56.

²²³ Murat Kasap, "Batum Aziziye Camii Kafkaslarda Yitik Bir Sultan Camii" 57.

(Konsolosluk tarafından gönderilen, uygulanmayan plan)

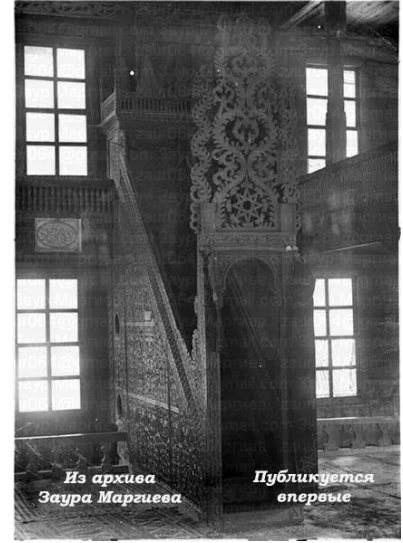
Fotoğraf 2.7. Batum Batum Aziziye Camii (Murat Kasap)

Fotoğraf 2.8. Batum Aziziye Camii (Murat Kasap)

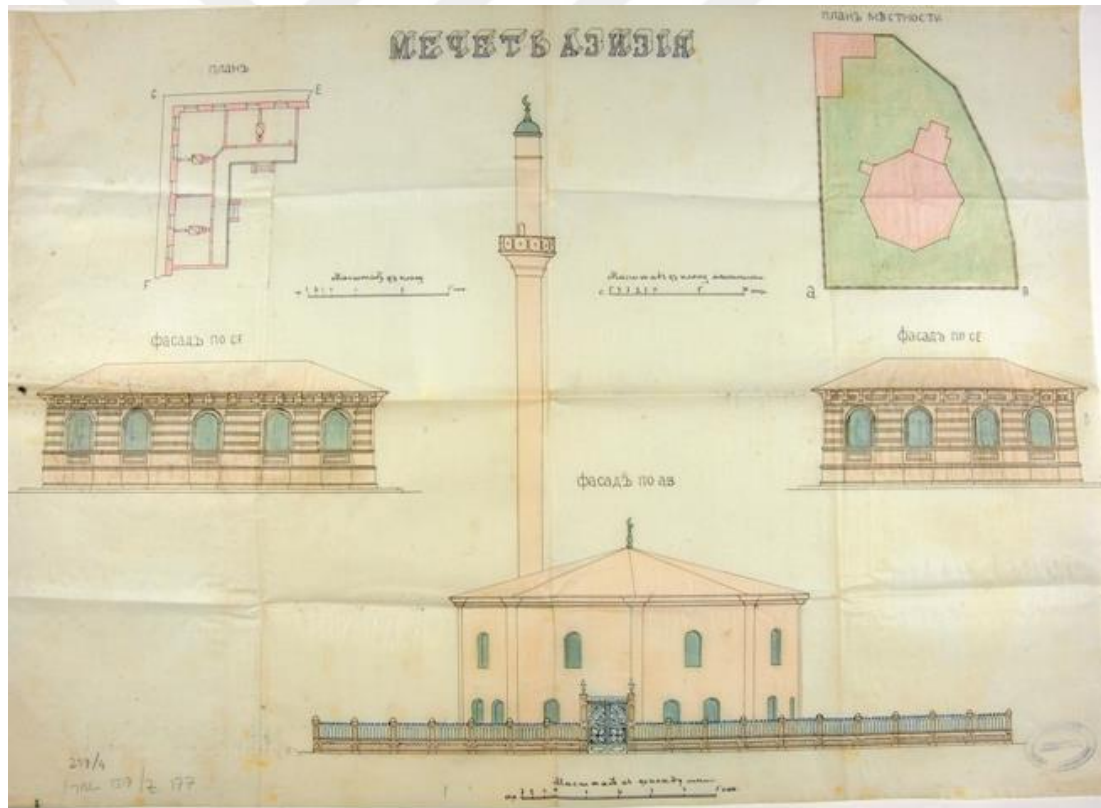

Fotoğraf 2.9. Batum Aziziye Camii (www.google.com.tr)

Fotoğraf 2.10. Batum Aziziye Cami Minberi (Zaur Margiev)

Fotoğraf 2.11. Minber (Zaur Margiev)

Fotoğraf 2.12. Batum Aziziye Camii (Murat Kasap)

Caminin kuzey kenarında son cemaat yerini anımsatan bir giriş bulunmaktadır. Bu bölüme giriş yuvarlak kemerli açıklıkla sağlanmaktadır. Her iki yanında birer pencere bulunmaktadır. Giriş cephesi hariç her kenarda iki sıra alt kısımda, biri üstte olmak

üzere iki sıra halinde pencere dizisi uygulanmıştır. Caminin üzeri sekizgen çatı ile örtülmüştür²²⁴. Taştan yapılmış tek şerefeli minareye sahiptir²²⁵. Yerleşimin cami etrafında gelişmeye başlamasıyla da kasaba gibi görünen Batum yavaş yavaş şehir görünümünü kazanmaya başlamıştır²²⁶. Günümüzde mevcut olmayan bu cami Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği zamanında yıktırılmıştır. Aziziye Camii'nin bulunduğu alan park haline getirilmiş olup tam karşısında Batum Parlamentosu bulunmaktadır. Bir vakıf eseri olan Aziziye Camii'nin tekrar hayata geçirilmesine dair, Kültür Bakanlığı'nın çalışmalar yapacağı duyurulmuştur²²⁷.

Fotoğraf 2.13. Batum Aziziye Camii (Batumi, 2013, 51)

1865 yılında Saint Nikoloz Kilisesi inşa edilmiştir. Kubbeli haç planında yapılan kilisenin kubbesi komünist rejim sırasında zarar görmüştür. Yapı büyük ölçüde restore edilerek Bizans kilise mimarisine benzetilmiştir. Yapıldığı dönemde Batum'un en görkemli yapılarında birini oluşturmaktaydı²²⁸.

²²⁴ Uzunatze, vd., 51.

²²⁵ Yunus Zeyrek, *Acaristan ve Acarlar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, 22.

²²⁶ Uzunatze vd., 163, Bay, 65.

²²⁷ Murat Kasap, "Batum Aziziye Camii", Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, İstanbul 2010.

²²⁸ Batum Gezi Rehberi.

Fotoğraf 2.14. Batum St. Nikoloz Kilisesi (<http://batumionline.net>)

Fotoğraf 2.15. Batum St. Nikoloz Kilisesi

Fotoğraf 2.16. Batum St. Nikoloz Kilisesi Freskolar

1866 yılında Aslan Khimshiashvili'nin annesinin bağışlarıyla Batum Orta Camii inşa edilmiştir. Diğer tapınaklar gibi bu cami de bir dönem ibadete kapatılmıştır. Sonra tekrar açılmıştır²²⁹.

Fotoğraf 2.17. Batum Orta Camii (www.google.com.tr)

²²⁹ Batum Gezi Rehberi.

Dikdörtgen planlı cami, medresesi ile kompleks bir yapı oluşturmaktadır. Ortada dört sütun üzerine oturan kubbesi kalem işi süslemenin en güzel örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Fotoğraf 2.18. Batum Orta Camii Avlusu

Alçından kenarları kalem işi süslemeli mihrabı ve minberi olan caminin sonradan eklenen iki şerefeli minaresi bulunmaktadır. Son cemaat yerine açılan kapı kanatları bitkisel süslemeye sahiptir.

Fotoğraf 2.19. Batum Orta Cami Mihrap

Fotoğraf 2.20. Batum Orta Cami Minber

Fotoğraf 2.21. Batum Orta Camii Minare

Fotoğraf 2.22. Batum Orta Camii Giriş Kapısı

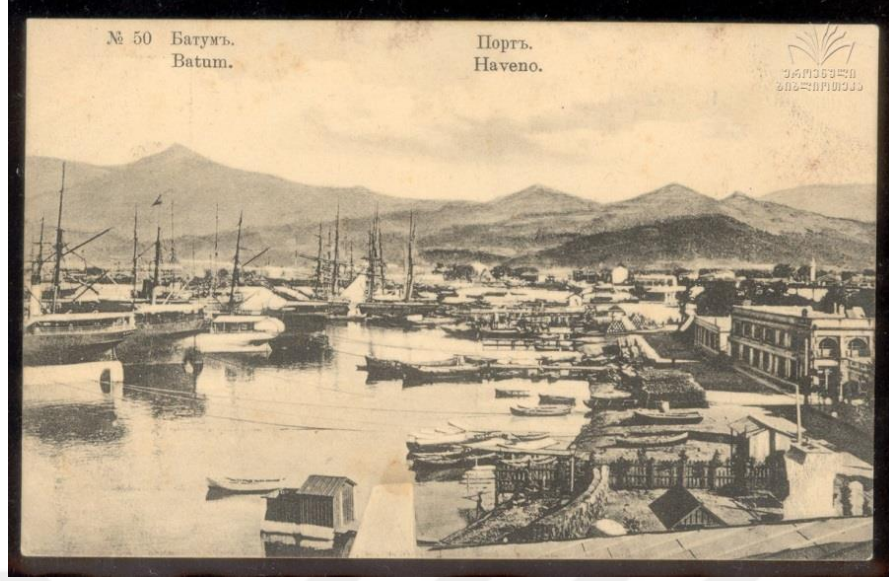
1870'lerden itibaren şehrin sınırları Nuri Gölü'ne ulaşmıştır, fakat en fazla yerleşim liman bölgesine olmuştur. Batum bu dönemde Aziziye, Ahmediye, Nuri, Müftü ve Sarısu bölgelerine ayrılmıştır. Şehir 20 sokaktan oluşuyordu. Evler çoğunlukla iki katlı ve ahşaptan olup ilk katı dükkânlara ayrılmıştır. Evlerin ikinci katı bazılarında otel olarak düzenlenmiştir. Evler çok konforlu ve kullanışlıdır. Hemen hemen tüm evlerde bahçeye yer verilmiştir. İki katlı yapılardan Batum Gümrük Evi kayda değer örnekler arasında yer almaktadır²³⁰.

Fotoğraf 2.23. Batum Nuri Gölü (Batumi,2013, 59)

²³⁰ Uzunatze vd., 164.

Fotoğraf 2.24. Batum Liman (Old Batumi)

Batum, Osmanlı egemenliğine girdikten sonra Müslümanlık bölgede hızla yayılmaya başlamıştır. Bu amaçla her bölgede cami, medrese ve mescit sayılarının artırılmasına çalışılmıştır. Bu dönemdeki yapıların sayısı bilinmemektedir. Ancak Batum'da 27 cami, 31 medrese, Çürüksu'da 17 cami, 26 medrese, Yukarı Acara'da 30 cami ve 1 medrese, Aşağı Acara'da 39 cami, 32 medrese, Macahel'de 29 cami, 32 medrese, Gonio'da 31 cami, 56 medrese yaptırıldığı hakkında bir bilgi verilmiştir²³¹.

1871 yılından sonra postane binası, gümrük binası, telgrafhane, karakol binası, fener ve hükümet konağı yapılarak kullanıma açılmıştır. Yine toplumsal amaçlara hizmet için rüştiye ve hastane yapılmıştır. Bunların yanında parklar ve bahçeler de tanzim edilerek çevre görüntüsüne de katkı yapılmıştır²³².

2.2.3. Rus İşgali Dönemi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Rusların Balkanlar ve özellikle Doğu Anadolu'da büyük toprak parçalarını işgal etmesiyle sonuçlanmıştır. Kırk yıl süren bu işgal döneminde Rusların eline geçen Kars, Ardahan, Sarıkamış, Batum gibi Osmanlı şehirlerinde sürdürdükleri yayılımcı siyasetin somut sonuçları ortaya çıkmıştır. Ruslar

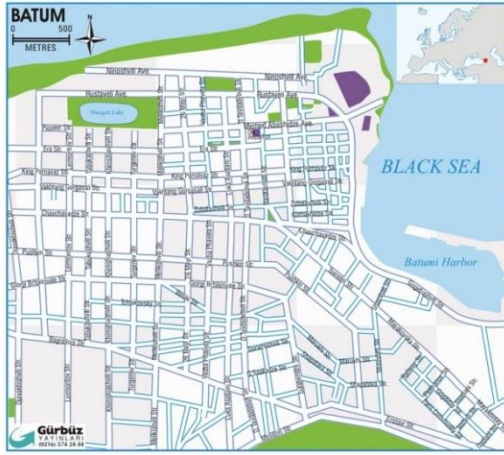
²³¹ Murat Kasap, "Batum Aziziye Camii Kafkaslarda Yitik Bir Sultan Camii", 57.

²³² Bay, 66..

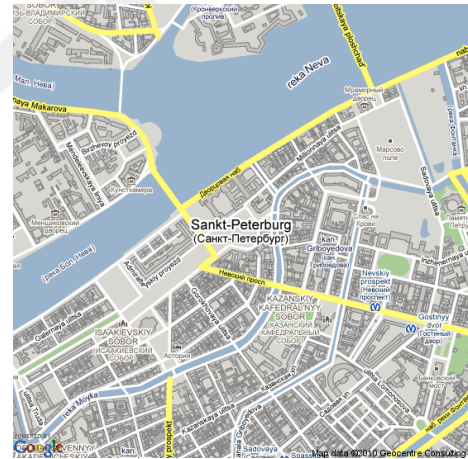

işgal ettikleri bu şehirlerde özellikle şehirleşme, tarım, ticaret alanındaki uygulamalarda bazı yeni yöntemler denemişlerdir²³³.

Osmanlıların elinden 1878’de çıkan şehir, 1918’de tekrardan Türklerin eline geçmiştir. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş ve 1921 Moskova Anlaşması ile tekrar Sovyetler Birliğine bırakılmıştır. Kırk yıl Rus Çarlığı elinde kalan Batum’da, Türk kimliği ortadan kaldırılmak için büyük çaba sarf edilmiştir. Camiler kapatılmış, farklı amaçlar için kullanılmış ya da yıktırılmıştır. Batum Rusların eline geçince tekrar planlanmıştır. Geniş cadde ve sokaklar açılmıştır. Görkemli kiliseler ve katedraller yapılmıştır²³⁴. Batum şehri, sokaklarının planlanması diğer şehirlerden farklılık göstermektedir. Kuzeypatıdan itibaren tüm sokaklar denize doğru uzanır, bu sokakları dik kesen diğer sokaklar uzanır. Böylece satranç blokları gibi şekiller oluşturulmuştur²³⁵. Bu yönüyle Batum I. Petro’nun mimari zevkini yansıtan ilk planlı Rus şehri olan Petersburg’a benzetilmiştir²³⁶.

Fotoğraf 2.25. Batum (www.google.com.tr)

Fotoğraf 2.26. Petersburg
(www.google.com.tr)

Binalar, kiliseler, evler, mağazalar, caddeler hatta kıyafetler bile Rus stilini yansıtmaktadır. Geniş kaldırımlı tertemiz sokaklar bu sokakların iki tarafında sıralanmış binalar bulunmaktadır. Bugün mevcut olmayan Vayeninniyasabur Kilisesi (Batum Rus Kilisesi) yine Rus mimarisinin en güzel örneğini sergilemekteydi²³⁷.

²³³ Dayı(Derinsu), 9-15.

²³⁴ Koday vd., 25.

²³⁵ Uzunatze vd.,171.

²³⁶ Zulfıya Şahin, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kültürel Gelişimi ve Batıya Uyum Çabaları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 2014, 183-184.

²³⁷ Ahmet Refik Altınay, *Kafkas Yollarında*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, 19-21.

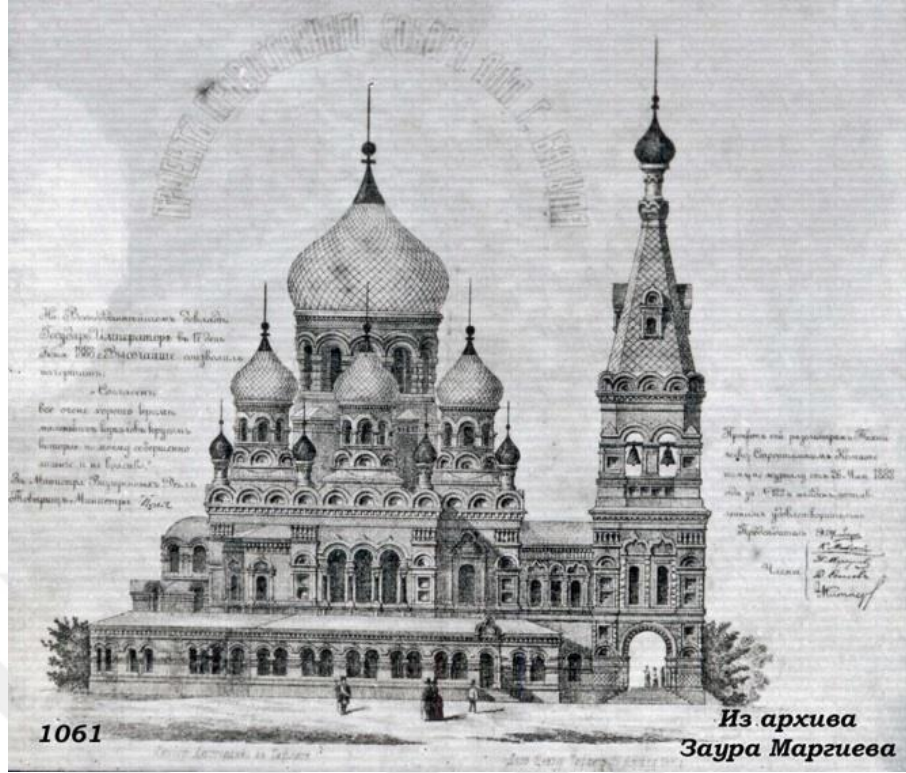
Fotoğraf 2.27. Batum Rus Kilisesi (Batumi, 2013, 71)

Fotoğraf 2.28. Batum Rus Kilisesi (Zaur Margiev)

Fotoğraf 2.29. Batum Rus Kilisesi (Zaur Margiev)

Fotoğraf 2.30. Batum Rus Kilisesi (Zaur Margiev)

Ruslar Batum ve çevresine hâkim olduktan sonra ilk iş olarak Batum'u; Acara, Artvin ve Batum olmak üzere bölümlere ayırmışlardır. Daha sonra kuruluşundan beri şehrin en önemli sıkıntısı olan bataklıkları kurutmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlar. Bu sebeple şehrin havasına ve iklimine etki eden çeltik tarımını yasaklamışlardır. Bölge genelindeki bataklıkları kurutmak amacıyla kanallar inşa edilmiştir²³⁸. Kentin stratejik yerlerine yeni tabya ve kışlalar inşa etmişlerdir. 1881-1886 yılları arasında 10 yeni kışla inşa edilmiştir. Bunların yanında Osmanlıların inşa ettiği Burun, Çoruh ve Sarısu tabyalarını da tekrar elden geçirmişlerdir²³⁹.

Askeri faaliyetlerin dışında Ruslar Batum' da Rus şehir mimarisi tarzında yeni bir şehir kurmak üzere çeşitli faaliyetler yapmışlardır. Özellikle mimaride klasik yapı üslubu bu dönemde kullanılmaya başlanmıştır. İlk dönemlerde kent merkezlerinde ve resmi binalarda kullanılan bu üslup zamanla ulusal geleneklerinde eklenmesiyle geliştirilmiştir²⁴⁰.

²³⁸ Sarı, 35.

²³⁹ Bay, 73.

²⁴⁰ Çiloğlu, 153.

Fotoğraf 2.31. Batum Postane Binası

Fotoğraf 2.32. Batum Postane Binası

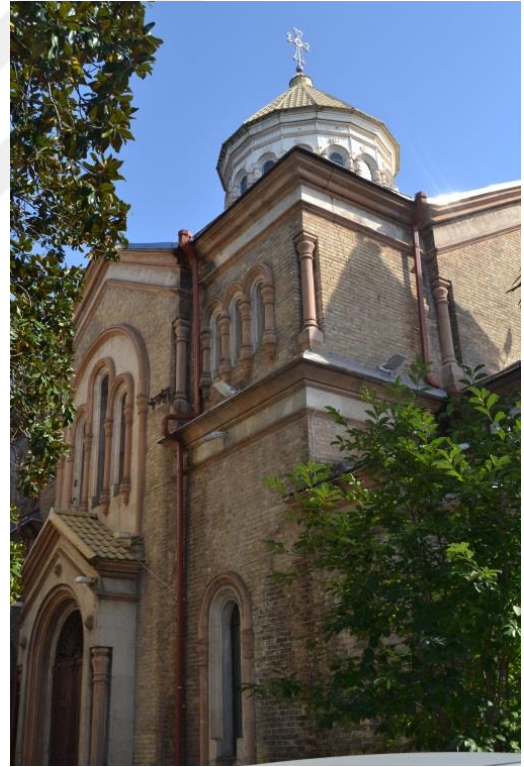
Batum'un merkezinde bulunan mezarlık farklı bir yere alınarak boşalan arazi üzerine de okul, ticaret mahkemesi, kilise ve hastane binaları inşa edilmiştir. Elektrik

ihtiyacını karşılamak için de santral yapılmıştır. Bunların dışında Avrupa tarzı parklar, bahçeler, oteller ve tiyatrolar inşa edilmiştir. Fransız, Amerikan, Alman mağazaları açılarak şehre farklı bir kimlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Elektriğin kullanılmaya başlamasıyla cadde ve sokaklar aydınlatılmış, böylece Batum'da gecede hayatın devamlılığı sağlanmıştır. 20. yüzyılda Batum düzenli ve temiz sokakları, bahçeleri, taşan evleri ve kamu binaları, sinemaları, kulüpleri ve kafeleri olan modern bir şehir statüsü kazanmaya başlamıştır²⁴¹.

1873 yılında Batum'da yaşayan Ermeni nüfusa hizmet etmesi amacıyla ahşaptan bir kilise inşa edilmiştir. 1885 yılında, Gamsakhurdia Caddesi üzerindeki eski kilisenin bulunduğu alanda Avusturyalı Mimar Marpheldi tarafından tasarlanan ve iş adamı Mantashev'in katkılarıyla günümüzde de faaliyetini sürdüren yeni kilise inşa edilmiştir.

Fotoğraf 2.33. Batum Ermeni Kilisesi

Fotoğraf 2.34. Batum Ermeni Kilisesi

1898 yılında ünlü petrol zengini Zubalashvilebi kardeşlerin maddi katkılarıyla bir katedral inşa edilmiştir. Anneleri Barbara Tumanishvili'ye itafen yapılan bu katedral

²⁴¹ Bay, 74.

Gotik-Roma tarzında inşa edilmiştir. Kutsal Bakire Anne'nin Doğum Katedrali olarak adlandırılan bu yapı bir dönem kapatılmıştır. Birkaç yıl önce yerel hükümet bu katedralin Gürcistan Ortodoks Kilisesine bağlanmasına karar vermiştir²⁴².

Fotoğraf 2.35. Batum Kutsal Bakire Anne'nin Doğum Katedrali (www.google.com.tr)

Fotoğraf 2.36. Batum Kutsal Bakire Anne'nin Doğum Katedrali

---

²⁴² Batum Gezi Rehberi.

1904 yılında ünlü Mimar Lev Volkovich tarafından tasarlanan bir Sinagog inşa edilmiştir. Sinagog yalnızca dini törenler için değil aynı zamanda Yahudilerin eğitim, kültür ve aydınlanma merkezi olarak faaliyetlerine devam etmektedir²⁴³.

Fotoğraf 2.37. Batum Sinagog

1952 yılında Sovyet Mimar Teplinski tarafından tasarlanan tiyatro binası inşa edilmiştir. 1959'da opera binası, 1985 yılında ise sinema binası yapılmıştır.

Fotoğraf 2.38. Batum Tiyatro Binası

---

²⁴³ Batum Gezi Rehberi.

Fotoğraf 2.39. Batum Tiyatro Binası

Fotoğraf 2.40. Batum Sinema Binası (Batumi, 2013, 104)

Rusların Batum'a hâkim olduğu dönemlerde mimarinin yanı sıra resim ve heykel sanatı da gelişmiştir. Özellikle büst, kabartma ve anıt heykeltçiliği ön plana çıkmıştır. Bu sanatın en güzel örneklerini de bu dönemde inşa edilen binaların üzerinde görmek mümkündür²⁴⁴.

²⁴⁴ Çiloğlu, 157.

2.2.4. Acara Özerk Cumhuriyeti Dönemi

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Acara, 1991'de bağımsız olan Gürcistan sınırlarında kalmıştır. Gürcistan'a bağlı Özerk Cumhuriyet statüsüne sahip olan Acaristan'da tüm sektörlerde bir değişim yaşanmıştır. Bunların başında da turizm sektörü gelmektedir. Sovyetler döneminde dışa kapalı olan ülke, birliğin dağılmasıyla bu durumdan kurtulmuştur. Var olan turizm potansiyelini dünyaya tanıtmaya çalışmıştır. Acara Bölgesinin en önemli yerleşim birimi olan Batum, 2004 yılından sonra gelişmeye başlamış ve bir turizm merkezi haline gelmiştir. Bu durum beraberinde işsizlik oranının azalması, eğitim seviyesinin yükselmesi, alt yapı ve ulaşım faaliyetlerinin geliştirilmesini getirmiştir²⁴⁵.

Şehrin tarihi zenginliğini vurgulamak için Sovyetler zamanından kalmış şehir merkezinde yer alan yerleşim yerlerindeki binaların ve konutların cepheleri boyanarak görsellikleri ön plana çıkarılmıştır. Birçok alana parklar, bahçeler, heykellerle süslü meydanlar yapılmıştır²⁴⁶.

Rusya İmparatoru III. Alexander Döneminde St. Panteleimon onuruna St. Barbara Kilisesi yapılmıştır. Sovyetler zamanında kilise kapatılmış ve askeri hastaneye tahsis edilmiştir. Şehrin en güzel yapılarından biri olan kilise, 1990'larda askeri hastanenin yıkılması sonucunda 1997'de tekrardan açılmıştır.

Fotoğraf 2.41. Batum St. Barbara Kilisesi

Fotoğraf 2.42. Batum St. Barbara Kilisesi

²⁴⁵ Gamze Tanıl, "Batum'da Turizmin Gelişmesi ve Bölge Gelişimine Katkısı", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16 (1), 2015, 91-107.

²⁴⁶ Burcu Terakye Ünsal, *Change of Urban Image with Demands of Contemporary Tourism: The Case of Batumi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2012, 84.

Batum Katolik Kilisesi 1990’larda Gürcü Mimar Oreg Pataridze ve Giorgi Baghoshvili tarafından inşa edilmiştir. 2000 yılında Giuseppe Pazoto tarafından kutsanmıştır²⁴⁷.

Fotoğraf 2.43. Batum Katolik Kilisesi

Fotoğraf 2.44. Batum Katolik Kilisesi

Batum’da en gösterişli binalardan biri de son yıllarda yapılan Piazza Meydanı’dır. 2011’in sonunda tamamlanan bu yapı, eski bina kalıntısının üzerine inşa edilmiştir. Tarihsel geçmişi olmayan bu yapı tamamen ihtiyaca yöneliktir ve estetik görünüşüyle ön plana çıkmaktadır. Şehrin merkezinde yer alan Piazza’da kafeler, bar ve restoranlar yer almaktadır. Kent çok nemli ve yağışlı bir iklime sahip olduğu için genellikle “İtalyan Tarzı” da denilen kapalı mekânlar tercih edilmiştir²⁴⁸.

Avrupa Meydanı denilen alan, Yunan mitolojisinde Kolhis Prensesine adanan Medea heykeli ile birlikte David Khmaladze tarafından tasarlanmış ve 2007 yılında inşa edilmiştir. Bu meydanın etrafındaki 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başından kalma binalarda restorasyon faaliyetleri yürütülmektedir²⁴⁹.

²⁴⁷ Batum Gezi Rehberi.

²⁴⁸ Terakye Ünsal, 70.

²⁴⁹ Terakye Ünsal, 86.

Fotoğraf 2.45. Batum Avrupa Meydanı

Bulut Kafe ve Heykel Binası St. Barbara Kilisesi'nin önündeki parkın ortasında yer almaktadır. Mimar J. MAYER tarafından 2009 yılında tasarlanmıştır. 2010 yılından beri şehrin sakinleri ve turistler tarafından yoğun uğrak yeri haline gelmiştir.²⁵⁰

Fotoğraf 2.46. Batum Bulut Kafe ve Heykel Binası

²⁵⁰ Terakye Ünsal, 69.

Ekonomik ve kültürel faaliyetlerin değişmesi, artan nüfus oranlarına bağlı olarak konutlara duyulan ihtiyacın artması, mevcut arazinin değerlendirilmek zorunda olması insanları önceden tasarlanmış kullanım amacı güden binaları tasarlamaya itmiştir. Giderek daha serbest daha ekonomik planlama yöntemlerine yöneltmiştir. Bu amaçla büyük blok grupları, adeta gökdelenler inşa edilmeye başlanmaktadır. Bu unsurları Batum'un çevresindeki konut bloklarında izlemek mümkündür. Batum'da turizmin gelişmesi, turist sayısındaki artış otel inşaatı çalışmalarını hızlandırmıştır. Sahil kesimindeki doğal güzelliklere sahip alanlara betonarme oteller inşa edilmekte ve doğal güzelliği bozulmaktadır. Batum şehir silüetinde egemen unsur yüksek katlı yerleşim birimleri olmaya başlamıştır²⁵¹.

---

²⁵¹ Tamıl, 92.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BALTİK MİMARİSİ VE ETKİLERİ

3.1. BALTİK MİMARİSİ

19. yüzyıl tarihi; siyasi, ekonomik ve sanatsal açıdan hızlı bir değişim geçirmiştir. Başta Avrupa ülkeleri arasında başlayan bu değişme sürecinin etkileri güzümüze kadar sürmüştür. Özellikle Paris merkezli sanat akımları, art arda varlık göstermişlerdir. Başta 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar etkisini sürdüren, Fransa'dan Avrupa'ya yayılan Gotik sanat anlayışı görülmektedir. Bu sanat anlayışının en belirgin özelliği olan dikey hatlar özellikle dini mimari eserlerinde kendini göstermiştir. Bu dönem insanların temel odağı dinsel yaşam olduğu için en görkemli yapılar da kilise tarafından yaptırılmıştır. Bu amaçla ileri teknoloji ve mimarlık ürünü olan her bir yapıda bir diğerini geçme, biraz daha göğe yükselme yani Tanrı'ya ulaşma amacı güdülen katedraller inşa edilmiştir. Vitray tekniği geliştirilmiş ve dini yapılarda mistik etki artırılmıştır. Özellikle de iç mekânda İncil'den sahneler sergilenmiştir. Böylece İncil, okuma yazma bilmeyenler için okunur hale getirilmiştir. Gotik sanat anlayışında inşa edilen en önemli Katedral Paris'teki Notre Dame Katedrali'dir²⁵².

15. yüzyılda İtalya Floransa'da Gotik anlayışa tepki olarak Rönesans mimarisi ortaya çıkmış ve etkileri günümüze kadar devam etmiştir. Rönesans temelde iki kaynaktan etkilenmiş olup bunların biri Yunan ve Roma sanatının unsurlarının kullanıldığı klasik sanat, diğeri de yeni bulunmuş olan perspektif tekniğidir. Böylece mimaride üç boyutlu, gerçek bir görüntü yansıtılmıştır²⁵³. İtalyanların, özünde Roma ve Yunan mimarisini ele aldığı bu üslupta belirli kurallar ve simetri hâkimdir. Bu bakımdan 15 ve 16. yüzyıl bir aydınlanma ve uyanış çağı olmuştur. Rönesans yapıların cephe düzeni Gotik yapılara göre daha sade ve gösterişsizdir. Gotik yapılarda hâkim olan sonsuzluk algısı yerine Rönesans yapılarında ölçü, simetri ve matematik hâkim olmuştur. Katlar kemer dizileriyle birbirinden ayrılmıştır. Gotik mimarideki dikey

²⁵² Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2010, 234-252; Nezihat Köşklük Kaya, "Avrupa'da Gotik, Rönesans ve Barok Mimarilerin Çatı ve Cephe Sistemleri Açısından Karşılaştırılması", 5. *Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu*, (15 -16 Nisan), İzmir 2010, 3.

²⁵³ Flavio Conti, *Rönesans Sanatını Tanıyalım*, (çev. Solmaz Turunç), Anka Ofset Basımevi, İstanbul 1997, 3.

hareketlilik Rönesans'ta yatay bir yapı şekli haline dönüşmüştür. Kilise baskısının azalmasıyla birlikte Ortaçağ mimarisinde kendi yapıtlarına imzasını atamayan birçok sanatçı, Rönesans döneminde yaratıcılık, bilgi, kişisel başarı gibi özelliklerin ön plana çıkmasıyla oluşan özgür ortamda rahatça eserlerinin altına imzalarını atabilmişlerdir²⁵⁴.

Barok üslubu 16. yüzyılın sonuyla 17. yüzyılın tamamında, bir de 18. yüzyılın bir döneminde etkili olmuştur. Bu üslup öncelikle İtalya'da başlayıp daha sonra başta Fransa olmak üzere İspanya, Portekiz, Avusturya, Güney Almanya, Belçika, Hollanda ve diğer Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Yayıldığı bölgelerdeki yöresel özellikler ve ekollerle de karşılaşarak bunlarla kaynaşmıştır. Böylece hepsinin ulusal nitelikleri olan birçok sanat şekli ortaya çıkmıştır. Mimari, resim ve farklı sanat dallarında sıklıkla kullanılmıştır²⁵⁵.

Rönesans'ın durağanlığına tepki olarak ortaya çıkan Barok'ta hareketlilik ön plandadır. Bu akım bütün kural ve prensipleri reddeder. Özünde eğri hatlar hâkim olan Barok sanatı, mekân ve süsleme anlayışına yenilik kazandırmıştır. Tanrı için görkemli kiliseler, Krallar için de abartılı süslemelerin hâkim olduğu saraylar inşa edilmiştir. Çünkü Tanrı ve Kral bu çağın mutlak hâkimidir. Başta kilise olmak üzere dini içerikli yapıların içerisindeki süslemelerle cennetin bir suretini tasvir etmek amaçlanmıştır. Resim, heykel ve diğer mimari bezemeler sonsuzluk ilkesi dâhilinde bu amaca hizmet etmek için yapılarda sıklıkla kullanılmıştır. Düzgün olmayan şekiller, ışık gölge oyunları, yüzeyden savrulan bitkisel motifler, cephelerde heykeller bu dönemde yaygın olarak kullanılmıştır. Yine bu dönemde mekân anlayışında, özellikle kiliselerde oval ve elipsler birbirini keser biçimde uygulanarak mekânlarda farklı algı yaratılmaya çalışılmıştır²⁵⁶. Bu üslubun son aşamasını yine Fransa'da gelişmeye başlayan ve adına Rokoko denilen üslup oluşturmaktadır²⁵⁷.

18. yüzyılın sonlarında Fransa'da Eski Yunan sanatına büyük bir ilgi ve hayranlık başlamıştır. Bunun beraberinde Yunan sanatı Batı sanatına uyarlanarak yeni bir üslup meydana getirilmiştir. Bu etkileşim o kadar güçlü olmuştur ki Fransız İhtilali yıllarında

²⁵⁴ Turani, 345-405.

²⁵⁵ Flavio Conti, *Barok Sanatını Tanıyalım*, (çev. Solmaz Turunç), Anka Ofset Basımevi, İstanbul 1997, 3.

²⁵⁶ Turani, 447-497; Köşklük Kaya, 5-6; Conti, 9.

²⁵⁷ Doğan Kuban, "Osmanlıda Barok ve Rokoko Üslupları", *Sabah Ülkesi Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi*, 44, Temmuz 2015, 56-59.

Paris'teki soylu ailelerin kadınları, Eski Yunan kadınlarının giyim tarzını kopya eder nitelikte bir moda dahi yaratmışlardır. Bu akımda Helenistik ve Roma geleneğinden ilham alınmış, mimaride ve sanatta yeni bir Neo-Klasik üslup ortaya çıkarılmıştır. Yunan sanatına duyulan bu ilgi ve hayranlık Napolyon döneminde de güçlenerek varlığını devam ettirmiş, Avrupa mimarisini de etkisi altına almıştır. “Empire (Ampir)” yani İmparatorluk üslubu olarak da bilinmektedir. Başta Rusya'ya yayılan bu üslup İngiltere'de “Victorian”, Kuzey Amerika'da “Georgian”, Napolyon yönetimi dışındaki ülkelerde ise “Neo- Renaissance” diğer bir ifadeyle Yeni Rönesans adıyla varlığını devam ettirmiştir²⁵⁸.

19. yüzyıl ortalarında dünyayı saran yeni bir akım ortaya çıkmıştır. Geçmişte kullanılmış mimari ve süsleme unsurlarından, seçilerek bir bütün oluşturma anlamında kullanılan eklektisizm; Uzak Doğu, Çin, Hint, İslam ve Batılı üslupların yeniden sentezini oluşturan derleme bir üsluptur. Helenistik, Roma, Romantik, Gotik, Rönesans, Barok, Rokoko, Ampir gibi Batılı üslupların Çin, Hint, Kuzey Afrika, Endülüs, Mağrip, Türk ve İslam sanatlarından alınmış mimari eleman ve öğelerin yeni bir yapıda bir arada kullanılması anlamına gelen eklektik üslupta karma bir anlayış benimsenmiştir. Bunlara İskandinav ülkelerince benimsenmiş ve adına Baltık üslubu denen bazı özellikler de katılarak karma üslubun daha farklı bir görünüme dönüştüğü mimari yansımalar ortaya çıkmıştır. İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya, Hollanda ve Kuzey Almanya'nın birçok şehrinde görülen bu üsluba, Rusların Moskova, Kiev, St. Petersburg şehirlerinde belirginleşen Orta Rusya'ya ait mimari özellikleri de katmak gerekir. Çarlık Rusya'nın giderek süper bir güç haline dönüşmesiyle oldukça geniş bir alana yayılan Rus İmparatorluğunda, farklı yörelerin de ele geçirilmesiyle bu üslubun yeni kurulan şehir ve mahallelerde uygulama imkânı ortaya çıkmıştır. Ya da eski şehirlerin yanında oluşturulan mahalle, semt, cadde, sokak, istasyon gibi birimlerde bu yeni anlayışı geleneksel doku ile birleştiren yeni uygulamalara yön verilmiştir²⁵⁹. Bu uygulamada evlerin giriş cepheleri ana caddeye bakar vaziyette inşa edilmiştir. Şehirlerin belirli

²⁵⁸ Semavi Eyice, “Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı”, Türkler, C.15, Ankara 2002, 288-307.

²⁵⁹ Gündoğdu, “XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması”, 82.

yerlerine meydanlar, heykellerle süslü çeşmeler inşa edilmiştir. Bunun için I. Petro Hollanda'dan mimarlar getirtmiştir²⁶⁰.

Petersburg, Rus mimarisin yerel özelliklerini taşıyan diğer şehirlerden farklı bir mimari tarzda inşa edilmiştir. Düz uzanan, geniş, ferah caddeleri olan şehir; çevre düzenlemeleriyle de dikkat çekmektedir. Şehir; içerisindeki parklar, caddelerle birleşen köprüler ve bu caddeleri aydınlatan fenerlerle donatılmış kaldırımlarla yepyeni bir kimlik kazanmıştır. Bu dönem mimarisine “Petro Tarzı Barok Mimari” de denilmektedir. Bu mimari tarzda çoğunlukla yapılarda simetri ve yapıların boyutlarında eşitlik tercih edilmiştir. Ancak bazı binalar kulelerle taçlandırılarak zengin bir görünüme kavuşturulmuştur. Önünde bahçesi olan iki katlı yapılara Petro döneminden beri sıklıkla rastlanılmaktadır²⁶¹.

Bu mimari üslubun şekillenmesinde İtalyan barokunun, erken dönem Fransız klasisizminin, Hollanda, Alman ve Rus mimarisinin etkileri de yer almaktadır. Bu etkiler tamamen kopyalanan bir Avrupa mimarisi değil temelini Avrupa mimarisinden alarak kendine özgü özelliklere kavuşan yeni bir stil olarak ortaya çıkmaktadır. Simetrik olarak birbirine paralel uzanan binalar şehrin merkezinde birleşmektedir. Bu şekilde inşa edilmiş binaları heykeller, revaklar, köşelerinden genişleyen pervazlar, kemerli pencereler süslemektedir. Ön cephelerde gömme sütunlar kullanılırken kenarlarda Rustik motifler yer almaktadır²⁶².

Petro Tarzı diye adlandırılan bu mimari stilin ortaya çıktığı dönemlerde dış cephe için kullanılacak olan tuğla malzeme yetersiz olduğunda yapıların dış yüzeylerinde sıva ve boya kullanılmıştır. Bu kullanım beraberinde çok renkliliği getirmiştir. Yapılarda çoğunlukta kırmızı renk kullanılmıştır. Bundan başka mavi ve yeşil tek renk olarak kullanılmıştır. Beyaz kullanılarak süslemeler yapılmıştır²⁶³.

Anadolu'da Elviye-i Selâse adı verilen Kars (Sarıkamış, Kağızman, Susuz), Ardahan ve Batum gibi Osmanlı şehirleri ile Tiflis, Gümrü ve Yunanistan'daki

²⁶⁰ Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, 288.

²⁶¹ Remziye Melike Çetin, “I. Petro'nun Şaheseri: Petersburg”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3(6), Ocak 2015, 35.

²⁶² Çetin, 35; A.V. Tarasov, “Still “Petrovskoye Barokko” Vtoroye Rozhdeniye V Zagorodnom Domostroyenii”, *Alfapan*, Sankt-Peterburg 2009; Erişim Tarihi: 29.11.2017.

²⁶³ Çetin, 35, Tarasov, Erişim Tarihi: 29.11.2017.

Dedeğaç gibi sınırlarımız dışındaki şehirlerde de Baltık mimarisinin etkileri görülmektedir²⁶⁴.

3.2. BALTİK MİMARİSİNİN KARS'IN ŞEHİR DOKUSUNA ETKİLERİ

Kars'ta Baltık mimari örneklerine geçmeden önce, Kars'ın kimlik değerleri içerisinde önemli bir yer tutan Türk sivil mimarisiyle inşa edilmiş evlerden bahsetmek gerekmektedir. Türk ev mimarisinin şekillenmesinde Anadolu'nun iklim özellikleri, yapı malzemeleri, inanç ve gelenekleri önemli derecede etkili olmuştur²⁶⁵. Günümüze gelebilen örnekler incelendiğinde evlerin dar ve düzensiz sokaklar boyunca sıralandığı görülmektedir. Osmanlı Döneminde evlerin sokağa bakan avluları vardı. Bu avlulara büyük bir kapıdan girilirdi, çoğunlukta da avluda çardak bulunmaktaydı. Evler genelde iki katlı, bazen de üç katlı olarak inşa edilmekteydi. Evlerin zemin katları ahır, depo, kiler olarak kullanılırdı²⁶⁶. Evler yığma taş ve kerpiçten inşa edilmiş, taş duvarların dış yüzeylerindeki derzler çamur harç ile sıvanmıştır. Duvarlarda belli aralıklarla ahşap hatıllar kullanılmıştır. Genel olarak çıkmalı, sofalı geleneksel Osmanlı konutları formunda olan Kars evlerinin farklılaşan tarafları da bulunmaktadır. İklimin sertliği sebebiyle avlu (taşlık) kapalı hale getirilmiş, zemin kattaki kışık mekânlar küçülen sofaya göre daha çok önem kazanmıştır. Evler oda, mutfak, tandır, kapalı avlu ile evlere bitişik samanlık, tezeklik ve ahır bölümlerinden oluşmaktadır²⁶⁷.

İki katlı evlerde genelde olarak üst düzey devlet görevlileri, zenginler ve şehrin ileri gelenler otururdu. Geri kalan ahalinin kullandığı evler ise genelde tek katlı, büyük çoğunluğunun “hayat” adı verilen küçük bahçeleri bulunmaktaydı. Bu evlerin çoğunluğunda koridor bulunmamaktadır. Kapı ve pencerelerin önemli bir kısmı çift kanatlı yapılmıştır²⁶⁸.

²⁶⁴ Gündoğdu, “XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması”, 85.

²⁶⁵ Haldun Özkan, “Geleneksel Erzurum Evlerinde Kırlangıç Örtünün Kuruluşu ve Son Kırlangıç Örtü Ustası Sırrı Alacakanat”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 28, 2012, 19; Zerrin Köşklü, Şerife Tali, “Geleneksel Erzurum Evlerinde Tandirevi (Mutfak) ve Mimarisi”, *Sanat Dergisi*, 11, 2010, 97.

²⁶⁶ Haşim Karpuz, *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, 4.

²⁶⁷ Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Bablonia*, British Library, Historical Print Editions, London 1822, 2, 646–651.

²⁶⁸ Mustafa Gönen, “Kars'taki Osmanlı Mimarisinin Yeniden Canlandırılması”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006, 287.

Tiflis, Gümrü, Kars ve Ardahan'ın da içerisinde bulunduğu Güney Kafkasya bölgesi tarih boyunca Ruslar ve Osmanlılar arasında birkaç kez el değiştirmiştir. Ruslar Kars'a kırk yıl hâkim olmuşlardır. Bu sürede Ruslar ilk olarak bölgenin iç kesimlerine doğru ilerleyen şoseler ve bunlara bağlı köprüler yapmıştır. Ardından demir yolu ve bu yollara bağlı sanat yapıları inşa etmiştir²⁶⁹. Kars'a getirilen bu demiryolu etrafında istasyon binası, revizörlük, su kulesi, gümrük binası, ambarlar, depolar ve birkaç lojman binası da yapılmıştır²⁷⁰.

Kars'ın 1878'den sonraki mimari gelişimini askeri unsurlar şekillendirmiştir. Garnizon kenti olarak ilan edilen şehirde kalenin eteğinde kurulmuş eski Kars şehri geleneksel dokusuyla olduğu gibi bırakılmıştır. Kars Çayı'nın kuzeyinde dik kesişen caddeler ve bu caddelerin sağında solunda inşa edilen modern binalarla yepyeni bir garnizon şehri kurulmuştur²⁷¹.

1882 yılında Hollanda'dan gelen mimarlar tarafından ızgara plan şeklinde tasarlanan şehirde kuzey-güney istikametinde 4 cadde, doğu-batı istikametinde de 4 cadde bulunmaktadır. Bu 8 caddenin kesişiminden de 16 dikdörtgen ve kare biçimli imar adaları topluluğu oluşturulmuştur. 1890 yılından itibaren merkezini Yusufpaşa, Ortakapı ve Cumhuriyet Mahallelerinin oluşturduğu bu yeni yerleşim alanına Baltık mimarisine göre binalar inşa edilmiştir²⁷².

Orta Rusya ve Avrupa mimarisinin etkilerini taşıyan yapılarda Ermeni taş işçiliğinin izlerini görmek de mümkündür. Eski kentin geleneksel dokusuyla bırakılıp yeni kentin ayrı bir yerde kurulması garnizon kentlerde çağın bir özelliği idi. Bu dönemdeki konutlar, devlet görevlilerinden birkaçı için yapılmış özel konutlar dışında genellikle tek katlı ve blok taşlardan yapılmıştır. İki katlı, nadiren de olsa üç katlı örnekler de mevcuttur²⁷³. Bu binalar caddeye göre konumlandırılmıştır.

²⁶⁹ Mehmet Yavuz, Ali Yalçın Tavukçu, Tekin Doğan, "Doğukapı-Akyaka-Kars-Sarıkamış-Erzurum-Tercan Eski Rus Demiryolu Hattı ve Mimari Yapılanması", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2014, 570.

²⁷⁰ Yavuz, vd., 572-579; Gündoğdu, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", 84.

²⁷¹ Kars Kale içi Osmanlı Mirasını Canlandırma Projesi, Revitalization of Kars Historic Ottoman District and the Living Cultures of the Caucuses, , Global Haritage Fund, 27.

²⁷² Bozkuş, 44; Kars Kale içi Osmanlı Mirasını Canlandırma Projesi, 27.

²⁷³ İhsan Aslan, "İğdir Sivil Mimari Yapıları (Rus Dönemi)", *I. Uluslararası İğdir Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı* (19-21 Nisan), İğdir 2012, 220; Necmettin Alp, Kaptan Zeynel Abidin Yaşlı,

Rus hâkimiyeti yıllarında Kars halkı; zadedân, ruhban, kentliler, köylüler olmak üzere dört ana gruba ayrılmıştır²⁷⁴. Devlete ve zadedânlara ait önemli binalar caddelerin kesiştiği yerlerde, sıradan binalar ise caddeye paralel bitişik nizamda inşa edilmiştir. Binaların caddeye bakan cephelerinin orta kısımlarında at veya arabanın girebileceği genişlikte kemerli açıklıklar inşa edilmiştir²⁷⁵.

Ön cepheleri doğrudan caddeye bakan konutların arka cephelerinin baktığı, hayat denen açık alanlar bulunmaktadır ve bu alanların etrafı duvarlarla çevrilidir²⁷⁶. Birçok konutta evden hayata doğrudan çıkılmaz. Hayat ile yapı arasında geçiş mekânı olarak avlu veya kapalı veranda bulunur. Verandalar iki katlı konutlarda hayattan ikinci kata çıkışta geçiş elemanı olarak da kullanılır. Hayatta tuvalet, kümes, yakacak deposu ve fırın bulunabilir. Mekânlardan birbirine çift kanatlı yüksek kapılardan geçilir. Evlerde tavan yüksekliği 3,5 – 4 m. dir. Bu konutlarda iç mekân iki sıralı dizilmiştir. Evlerin caddeye bakan kısımlarında misafir odaları, avluya bakan arka tarafta ise günlük yaşamın sürdürüldüğü bölümler yer almaktadır. Soğuk iklim sebebiyle pencereler dar olup birbirini tekrarlayan şekilde uygulanmıştır. Çatılar genel olarak saçla kaplı, kırma veya beşik çatı şeklinde yapılmıştır²⁷⁷.

Konutların özellikle sokağa bakan ön cephelerinde taş işçiliği dikkat çekmektedir. Bu binaların giriş cepheleri yalancı sütunlar, bordür kabartma taşlarla süslenmiş, iç kısımlarda ahşap kullanılmıştır. Binaların iç mekânlarında dikkati çeken bir başka özellik şömine biçiminde “peç” adı verilen ısıtma sistemidir²⁷⁸.

Kent içerisinde yer alan ticari yapılar da tek veya iki katlı olarak inşa edilmiştir. İkinci katları genellikle konut olarak kullanılmıştır. Bu yapılarda vitrin kullanımı için kapı ve pencereler, konutlardakine göre daha geniş tutulmuştur. Cepheleri süsleyen geometrik ve bitkisel motifli ağır taş işçiliğine ticari yapılarda da rastlanmaktadır²⁷⁹.

Hatice Özdemir, *Kars İli Kültür Envanteri*, Aydoğdu Ofset Matbaacılık, Ankara 2009, 1; Kars Ticaret ve Sanayi Odası Faaliyet Raporu, 2015, 32.

²⁷⁴ Kars Kale içi Osmanlı Mirasını Canlandırma Projesi, 15.

²⁷⁵ Gündoğdu, “XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması”, 85.

²⁷⁶ Kars Kale içi Osmanlı Mirasını Canlandırma Projesi, 27.

²⁷⁷ Kars Kale içi Osmanlı Mirasını Canlandırma Projesi, 27.

²⁷⁸ Kars Ticaret ve Sanayi Odası Faaliyet Raporu, 2015, 32; Kars Kale İçi Osmanlı Mirasını Canlandırma Projesi, 28; Alp vd., 1;

²⁷⁹ Kars Kale içi Osmanlı Mirasını Canlandırma Projesi, 54.

Caddelerle paralel sıralanan yapıların çoğu aynı yüksekliktedir. Bu sıradanlık cephelerde süslü bezemelerle giderilmiştir. Resmi yapılarda süslemenin yanında ortak olarak kullanılan balkonlar vardır. Bu balkonlar bitkisel motiflerle işlenmiş demir payandalarla ya da ray profillerle taşınmaktadır. Balkonlar ağır taş cepheler üzerinde hafiflikleri ile dikkati çeken cephe elemanlarıdır²⁸⁰.

Yapıların sokakla bağlantısı ilk olarak giriş kapısının üzerinde yer alan ve girişten sokağa uzanan doğru saçaklarla sağlamaktadır. Giriş kapısı özellikle vurgulanmak istenmiştir. Kapıların üzerlerinde üstü tonoz veya iki yana eğimli, demir veya ahşaptan yapılmış, dikme veya payanda ile sabitlenmiş giriş saçakları bulunmaktadır. Bu saçak iskeletinin üzerinde sac levha veya çinko kaplama kullanımı yaygındır. Ayrıca saçakların kenarları çoğunlukla bitki motifli metal işlemlerle süslenmiştir²⁸¹.

Ana malzemesi taş olan bu binalarda paye, korniş, konsol, silme, kapı ve pencere çevrelerinde, alınlıklarda, saçak ve saçak altlarında, subasman, baca, çatı şekillerinde tamamen yepyeni bir anlayışın etkisi görülmektedir²⁸².

Kars'ta inşa edilmiş olan kilise, şapel ve katedraller de yine geç Baltık stili ve Avrupa mimari tarzının Rus geleneklerine göre sadeleştirilmiş özellikleri görülmektedir. Yapılar etrafı açık alanlara inşa edilmiştir. Binalar yüksek olup bulunduğu alana hâkim konumda inşa edilmiştir²⁸³.

²⁸⁰ Kars Kale İçi Osmanlı Mirasını Canlandırma Projesi, 54.

²⁸¹ Durak ve Türkan, 69.

²⁸² Gündoğdu, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", 79.

²⁸³ Kars Kale İçi Osmanlı Mirasını Canlandırma Projesi, 53; Gündoğdu, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", 8.

3.2.1. Sivil Mimari Örnekleri

3.2.1.1. Tek Katlı Yapılar

3.2.1.1.1. Kars Tuncer Güvensoy Evi

Yeri: Yusufpaşa Mahallesi, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Caddesi'nde bulunmaktadır²⁸⁴.

Tarihçesi: Batı cephe üzerinde yer alan kitabeden 1890 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra bina, ticaret borsası olarak hizmet vermeye devam etmiştir²⁸⁵. Satın alma yoluyla şahıs mülkiyetine geçen yapı, Mühendis Tuncer Güvensoy tarafından 1999 yılında iç ve dış mimari özellikleri korunarak restore edilmiştir²⁸⁶. Restorasyondan sonra kışlık konak olarak kullanılmaya başlanmıştır. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır²⁸⁷.

Plan ve Mimari Özellikleri: Yapı kuzeybatı-güneydoğu yönünde dikdörtgen planlı, tek katlı inşa edilmiştir. Giriş kapısı dikdörtgen bir hole açılmaktadır. Holden geçilen salon yapının merkezini oluşturmakta ve bu bölümden diğer birimlere geçiş sağlanmaktadır. Yapı üzerinde iki giriş biri de bahçeye açılan toplam üç kapı mevcuttur (Plan 3.1).

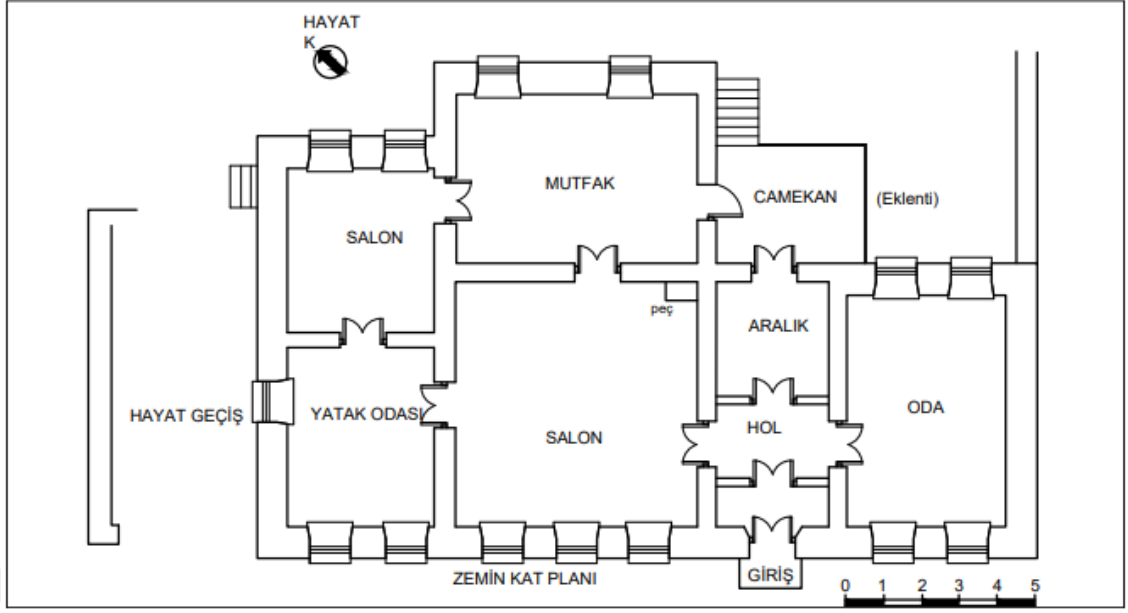
Fotoğraf 3.1. Kars Tuncer Güvensoy Evi Batı Cephe

²⁸⁴ Ö. Özkan, 27.

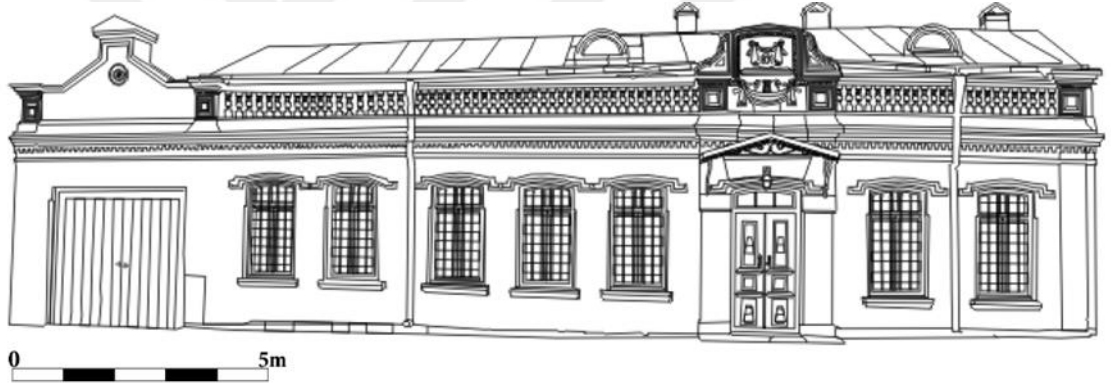
²⁸⁵ Çiftçi, 125; Alp vd., 90; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 9; Tüysüz vd., 77.

²⁸⁶ <http://tuncerguvensoyevi.com> Erişim Tarihi: 09.03.2018

²⁸⁷ Alp vd., 90.

Plan 3.1. Kars Tuncer Güvensoy Evi Planı (A. Çiftçi)

Çizim 3.1. Tuncer Güvensoy Evi Batı Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi)

Yapıya giriş güneybatı tarafına bakan ahşap, iki kanatlı dikdörtgen bir kapı ile sağlanmaktadır (Çizim 3.1, Foto. 3.1). Kapının üzerinde oyma tekniğiyle yapılmış bitkisel süslemeler yer almaktadır (Foto. 3.3). Kapı kanatlarının üzerindeki bölümde aydınlık penceresine yer verilmiştir. Üst kısımda metal konsollara oturan iki yana meyilli sundurma yer almaktadır (Foto. 3.2). Kapının sağ tarafında iki, sol tarafında beş demir parmaklıklı, basık kemerli, dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Pencerelelerinden kenarları kıvrımlı basık kemer formunda taş süslemeler geçmektedir. Ön cephenin sol kısmında, bahçeye açılan ahşap, iki kanatlı, dikdörtgen kapıya yer verilmiştir (Foto. 3.4). Yapıldığı dönem düşünüldüğünde atın ve kızak arabalarının girebileceği genişlikte inşa edilmiştir. Ön cephenin çatıya yakın kısmında iki sıra halinde korniş geçmektedir. Bu korniş sırasını orta kısımdan geçen silmeler ikiye

bölmektedir. Alt sırada dış sırası şeklinde kabartma şeridi cepheyi boydan boya kaplamaktadır. Üst sırada çatı hizasında üst üste kadeh şeklinde kabartma sırası yer almaktadır. Bahçe kapısının üzeri çatı hizasından yukarı taşırılarak üçgen alınlık şeklinde son bulmuştur. Sade bir çerçeve şeklindeki alınlığın içerisi bir çiçek motifi ile tamamlanmıştır.

Fotoğraf 3.2. Giriş Kapısı

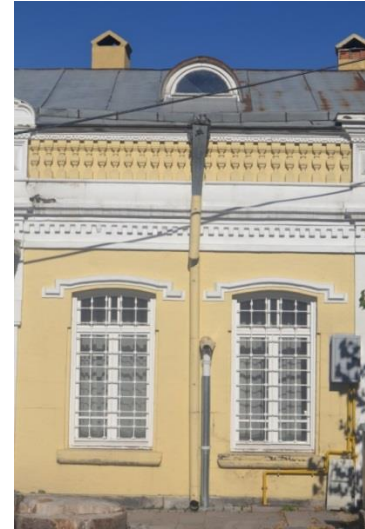

Fotoğraf 3.3. Kapı Süslemeleri

Giriş cephesi üzerinde duvara sabitlenen iki çinko çörtene yer verilmiştir. Çörtten uygulamalarında genellikle kare kesitli ağız kısımlarında ve çörttenin üç kenarında aynı malzemeden yapılmış çiçek motifleri ile süslemeler yapılmaktadır (Foto. 3.5).

Fotoğraf 3.4. Bahçe Kapısı

Fotoğraf 3.5. Çörtten

Giriş cephesindeki en hareketli bölüm, kapının üzerinde yer alan Barok ve Ampir süslemelerin yer aldığı bölümdür. Bu kısım çatı hizasında yukarı alınlık şeklinde taçlandırılmıştır. Bu bölümde ortada kıvrımlı Barok tarzı taş süsleme içerisinde 1890 tarihi yazan kitabe bulunmaktadır. Alt kısmında yine Barok tarzı kıvrımlı taş süsleme kullanılmıştır. Ortasında Ampir tarzında volüt süsleme detayına yer verilmiştir. Yanlarında birer kare pano işlenmiştir (Foto. 3.6).

Fotoğraf 3.6. Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan Alınlık

Yapıda dikkat çekici bölümlerden biri de bahçe kısmına açılan sundurmadır. Sundurma ahşap direkli, ahşap süslemelidir (Foto. 3.7).

Fotoğraf 3.7. Doğu Cephe Sundurma

Malzeme: Yapı, düzgün kesme bazalt taştan inşa edilmiştir.

3.2.1.1.2. Kars Yılmaz Kazak Evi

Yeri: Ortakapı Mahallesi, Atatürk Caddesi üzerinde yer almaktadır²⁸⁸.

Tarihçesi: Tapu kayıtlarında Yılmaz Kazak adına kayıtlı olan yapı mimari üslup özelliklerinden dolayı 19. yüzyıla tarihlenmesi uygun düşmektedir. Günümüzde konut olarak kullanılmaktadır. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır²⁸⁹.

Plan ve Mimari Özellikleri: Bina, kuzey-güney doğrultusunda uzanan, dikdörtgen planda ve tek katlı inşa edilmiştir (Foto. 3.8).

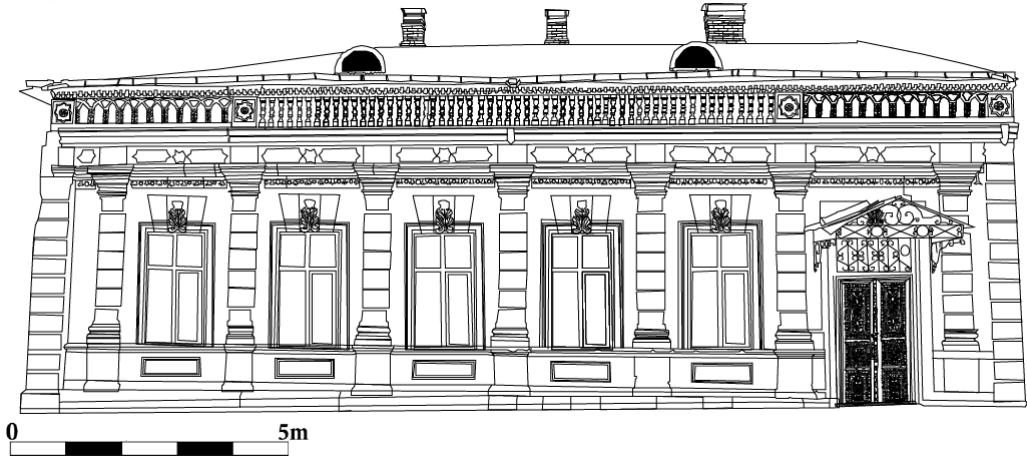
Fotoğraf 3.8. Kars Yılmaz Kazak Evi Doğu Cephe

Giriş doğu cephede yer alan kapıdan sağlanmaktadır. Cephenin sol tarafına yerleştirilen kapı; ahşap, çift kanatlı, dikdörtgen şeklinde ele alınmıştır. Kapı üzerinde oyma tekniğinde ahşap süslemeler yer almaktadır (Çiz. 3.2). Kapı kanatlarında yer alan süslemeler üç bölüm halinde işlenmiştir. Üstte dikdörtgen panolar, ortada kare en alt kısımda da yine dikdörtgen pano şeklinde son bulmaktadır. Dikdörtgen panoların ortalarında rozetler, kıvrık dal ve yaprak motifleri kullanılmıştır. Her üç bölümde

²⁸⁸ Alp vd., 127; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 17.

²⁸⁹ Alp vd., 127. Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 17.

panoların etrafını tesbih tanesi motifi dolanmaktadır. Son olarak lale motifi panoların etrafını kuşatmaktadır. Ahşap kanatların üzerinde aydınlık penceresine yer verilmiştir. Üst kısmına demir şebekeli iki yana meyilli sundurma yerleştirilmiştir (Foto. 3.9) Giriş sol tarafında bir sıra halinde beş dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Pencerelelerin etrafı silmelerle çerçeveslendirilmiştir. Düz lentoya sahip pencerelerin bitkisel formulu kilit taşları dışa taşkın şekilde uygulanmıştır (Foto. 3.13). Her pencerenin alt kısmına içleri boş dikdörtgen panolar yerleştirilmiştir (Foto. 3.10). Pencere aralarına denk gelen bölümlerde düzgün kesilmiş blok taşların üst üste dizilmesiyle oluşturulmuş payeler kullanılmıştır. Bu payelerin altlık ve başlık kısımları silmelerle hareketlendirilmiştir (Foto. 3.11).

Çizim 3.2. Yılmaz Kazak Evi Doğu Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi)

Fotoğraf 3.9. Giriş Kapısı

Fotoğraf 3.10. Doğu Cephe Pencereleri

Pencerelerin üst kısımlarında yumurta dizisi ve ok ucu motiflerin art arda dizilmesi ile oluşturulmuş ince bir süsleme kuşağı geçmektedir (Foto. 3.13). Onun üzerinde kademeli genişleyen silmeler yer almaktadır. Silmelerin üzerinde altıgen ve sekizgen şekillerin yer aldığı kartuş süsleme kuşağı geçmektedir. Bu kuşağında üzerinde meander motifi cephe boyunca uzanmaktadır (Foto. 3.12). Saçak bölümü üç parça şeklinde ele alınmıştır. Orta bölümde üst üste yerleştirilmiş kadeh motifleri yer almaktadır. Yan bölümlerde bitkisel ve geometrik motifler bir arada kullanılmıştır. Bu üç bölümü birbirinden kare içine yerleştirilmiş sekiz kollu yıldız motifi ayırmaktadır. Cephenin en üst kısmında dış sırası şeklinde taş kabartma motifi tüm cephe boyunca kullanılmıştır.

Fotoğraf 3.11. Süsleme Detayı

Fotoğraf 3.12. Süsleme Detayı

Fotoğraf 3.13. Süsleme Detayı

Fotoğraf 3.14. Süsleme Detayı

Malzeme: Binanın ön cephesi kesme bazalt taş, diğer cepheler moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir.

3.2.1.1.3. Kars Yaşar Demiral Evi

Yeri: Ortakapı Mahallesi, Atatürk Caddesi'nde bulunmaktadır²⁹⁰.

Tarihçesi: İnşa kitabesi yoktur. Mimari ve üslup özellikleri bakımından 19. yüzyıla tarihlenir²⁹¹. Tescillendiği tarihlerde tapu kayıtlarında Yaşar Demiral adına kayıtlı olan bina, 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır²⁹².

Plan ve Mimari Özellikleri: Yapı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.15).

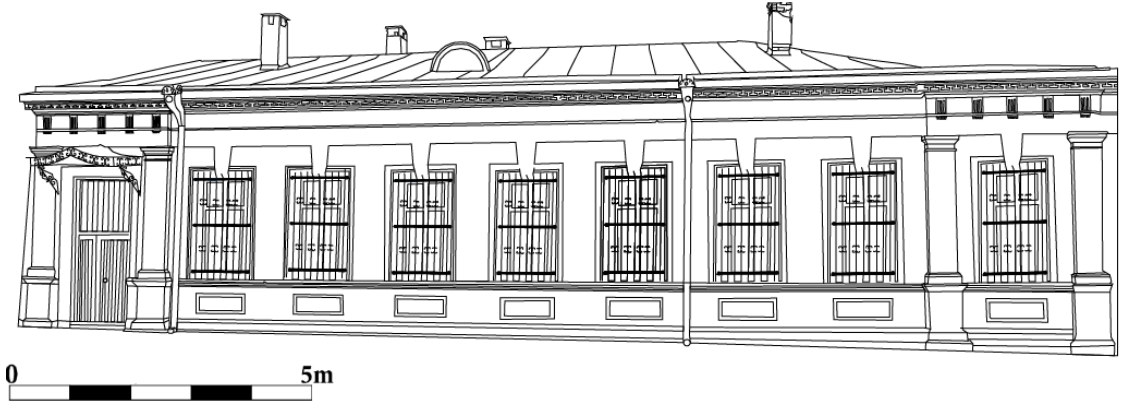

Fotoğraf 3.15. Kars Yaşar Demiral Evi Batı Cephe

²⁹⁰ Ö. Özkan, 122; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 12.

²⁹¹ Ö. Özkan, 122; Alp vd., 106; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 12.

²⁹² Alp vd., 106.

Çizim 3.3. Yaşar Demiral Evi Batı Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi)

Giriş, batı cephenin sol tarafına yerleştirilen dikdörtgen formlu kapıdan sağlanmaktadır. Kapının üzerinde demir şebekeli, iki yana meyilli sundurma yer almaktadır (Foto. 3.16). Her iki tarafında altlık ve başlık kısımları kademeli silmelerle hareketlendirilen payeler hem kapıyı sınırlandırmış hem de vurgulamıştır. Girişin sağ tarafında sekiz pencere sıralanmaktadır (Çiz. 3.3). İç içe silmelerle çerçeveslendirilen pencereler dikdörtgen formludur (Foto. 3.17). Pencerelerin dışa taşıntı yapan kilit taşları bir şerit bordürle birbirine bağlanmıştır. Pencerelerin alt kısımlarında içleri boş kartuşlara yer verilmiştir (Foto. 3.19). Cephenin sonunda kullanılan pencerenin her iki yanında kullanılan payelerle pencere vurgulanmıştır. Cephede saçak hizasında kullanılan meander motifi cepheyi baştan sona dolanmaktadır. Kapı ve son pencere üzerinde üzeri oyulmuş gömme taşlara yer verilmiştir.

Fotoğraf 3.16. Giriş Kapısı

Fotoğraf 3.17. Batı Cephe Pencere

Batı cephenin sağ tarafında bahçeye geçişi sağlayan yuvarlak kemerli kapı açıklığına yer verilmiştir (Foto. 3.18). Bu bölüm bitişikteki bina ile ortak kullanılmaktadır.

Fotoğraf 3.18. Bahçe Girişi

Fotoğraf 3.19. Batı Cephe Pencereleri

Malzeme: Yapı düzgün kesme bazalt taştan inşa edilmiştir. Arka cephesi yağma moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir.

3.2.1.1.4. Kars Milli Emlak Lojmanı

Yeri: Ortakapı Mahallesi, Ordu Caddesi üzerinde bulunmaktadır²⁹³.

Tarihçesi: İnşa kitabesi yoktur. Mimari ve üslup özellikleri bakımından 19. yüzyıla tarihlenmektedir²⁹⁴. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır²⁹⁵. Günümüzde Kars Ardahan Baro Binası olarak kullanılmaktadır²⁹⁶.

Plan ve Mimari Özellikleri: Yapı doğu-batı doğrultusunda tek katlı, dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir.

Fotoğraf 3.20. Kars Milli Emlak Lojmanı Güney Cephe

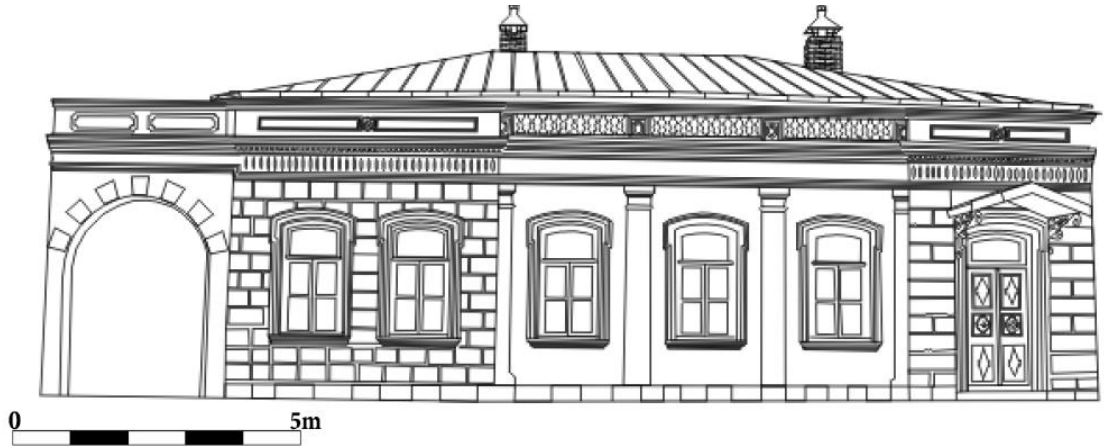
²⁹³ Alp vd., 100.

²⁹⁴ Ö. Özkan, 101.

²⁹⁵ Alp vd., 100.

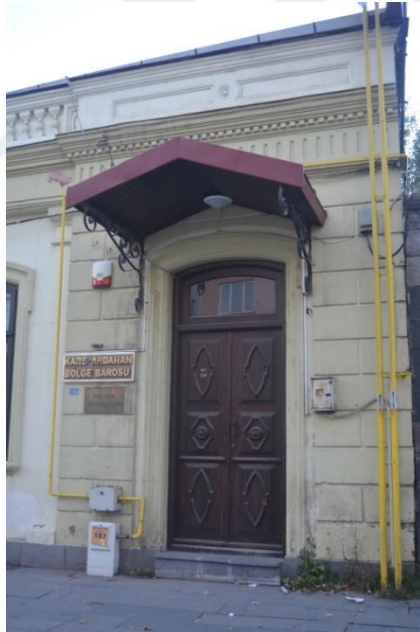
²⁹⁶ Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 32.

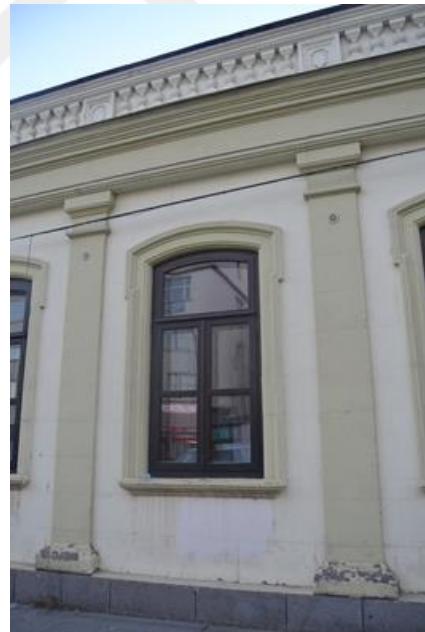

Çizim 3.4. Milli Emlak Lojmanı Güney Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi)

Giriş batı cephenin sağında yer alan ahşap, çift kanatlı kapı ile sağlanmaktadır. Ahşap kapı kanatlarının üzerinde aydınlık penceresine yer verilmiştir. Kapının etrafını kademeli olarak genişleyen iç içe silmeler dolanmaktadır. Üst kısım demir şebekeli konsollara oturan iki yana meyilli sundurma ile kapatılmıştır (Foto. 3.20, 3.21).

Fotoğraf 3.21. Giriş Kapısı

Fotoğraf 3.22. Güney Cephe Pencere

Giriş kapısının sağında toplam 5 dikdörtgen pencere kullanılmıştır (Çiz. 3.4). Ana caddeye bakan ön cephe üç bölüm halinde düzenlenmiştir. İlk bölüm, giriş kapısının yer aldığı bölümdür. Kapının sol tarafındaki ikinci bölümde üzeri basık kemerli, etrafını iç içe silmelerin dolandığı üç dikdörtgen pencereye yer verilmiştir. Pencerele birbirinden payelerle ayrılmıştır (Foto. 3.22). Üçüncü bölümde de aynı formlara sahip iki

dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Bu bölümler duvar şekilleri bakımından da birbirinden ayrılmaktadır. Cephenin en solunda yuvarlak kemerli, bahçeye girişi sağlayan kapı açıklığına yer verilmiştir. (Foto. 3.25). Ana cephede çatı hizasına doğru süsleme kuşakları yer almaktadır. Birinci ve üçüncü bölümlerin üzerinde aynı, orta bölümün üzerinde farklı süsleme detaylarına yer verilmiştir. Kapının ve iki pencerenin yer aldığı bölümün üzerinde bir sıra halinde yivlerin yer aldığı kuşak geçmektedir (Foto. 3.23). Onun üzerinde yatay silme kuşağı yer almaktadır. En üst bölümde içleri boş kartuşlar kullanılmıştır (Foto. 3.21, 3.25). Orta bölümün üzerinde üst üste yerleştirilmiş kadeh motifli kabartma süslemelere yer verilmiştir (Foto. 3.24).

Fotoğraf 3.23. Süsleme Detayı

Fotoğraf 3.24. Süsleme Detayı

Fotoğraf 3.25. Bahçe Girişi

Malzeme: Yapı düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Arka ve yan cepheler moloz taş malzemedен inşa edilmiştir.

3.2.1.1.5. Kars Tek Katlı Konut

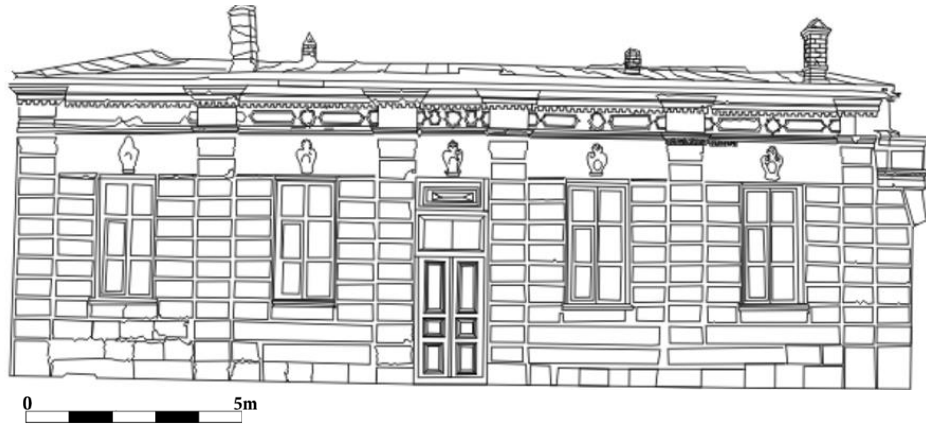
Yeri: Yusufpaşa Mahallesi Atatürk Caddesi'nde bulunmaktadır²⁹⁷.

Tarihçesi: İnşa kitabesi yoktur. Mimari ve üslup özellikleri bakımından 19. yüzyıla tarihlenir. Yapı 09.11.2002/1307 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır²⁹⁸.

Plan ve Mimari Özellikleri: Konut kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek katlı olarak inşa edilmiştir.

Fotoğraf 3.26. Kars Tek Katlı Konut Örneği Doğu Cephe

Çizim 3.5. Tek Katlı Konut Doğu Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi)

²⁹⁷ Ö. Özkan, 29.

²⁹⁸ Alp vd., 124.

Giriş doğu cephenin ortasına yerleştirilen ahşap, çift kanatlı kapıdan sağlanmaktadır. Kapı kanatlarının hemen üzerinde aydınlık penceresine yer verilmiştir. Kapının her iki tarafında sade tutulmuş ikişer dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Kapı ve pencerelerin üzerinde vazo şeklinde taş kabartma süslemeler yer almaktadır. Çatı hizasına doğru yatay şekilde düzenlenen süsleme kuşakları yer almaktadır. İlk olarak damla ve ok başı motiflerinin ardışık dizildiği süsleme kuşağı ve onun üzerinde kademeli olarak genişleyen silmeler yer almaktadır. Ortada yer alan süsleme kuşağında kartuşlar ve bu kuşağın hemen üzerinde diş sırası motifi cepheyi baştan sona dolanmaktadır (Foto. 3.27, 3.28).

Fotoğraf 3.27. Süsleme Detayı

Fotoğraf 3.28. Süsleme Detayı

Malzeme: Yapının doğuya bakan ön cephesi düzgün kesme tuf taşından diğer cepheler yığma taş malzemededen inşa edilmiştir.

3.2.1.2. İki Katlı Yapılar

3.2.1.2.1. Kars Kemal Aksu Evi

Yeri: Ortakapı Mahallesi, Gazi Ahmet Muhtarpaşa Caddesi üzerinde bulunmaktadır²⁹⁹.

Tarihçesi: Kesin yapım tarihi olmamakla birlikte mimari ve üslup özellikleri bakımından 19. yüzyıl sonlarına tarihlenmektedir³⁰⁰. Günümüzde konut olarak kullanılan bina 23.06.1988 / 88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³⁰¹. Tescillendiği tarihte tapu kayıtlarında Kemal Aksu adına kayıtlıdır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Konut kuzey-güney istikametinde “L” planlı, iki katlı olarak inşa edilmiştir. Baltık mimari tarzda inşa edilen ve günümüze gelebilen en iyi örneklerden biridir. İçerisinde uzun bir koridor etrafında şekillenen odalar mevcuttur.

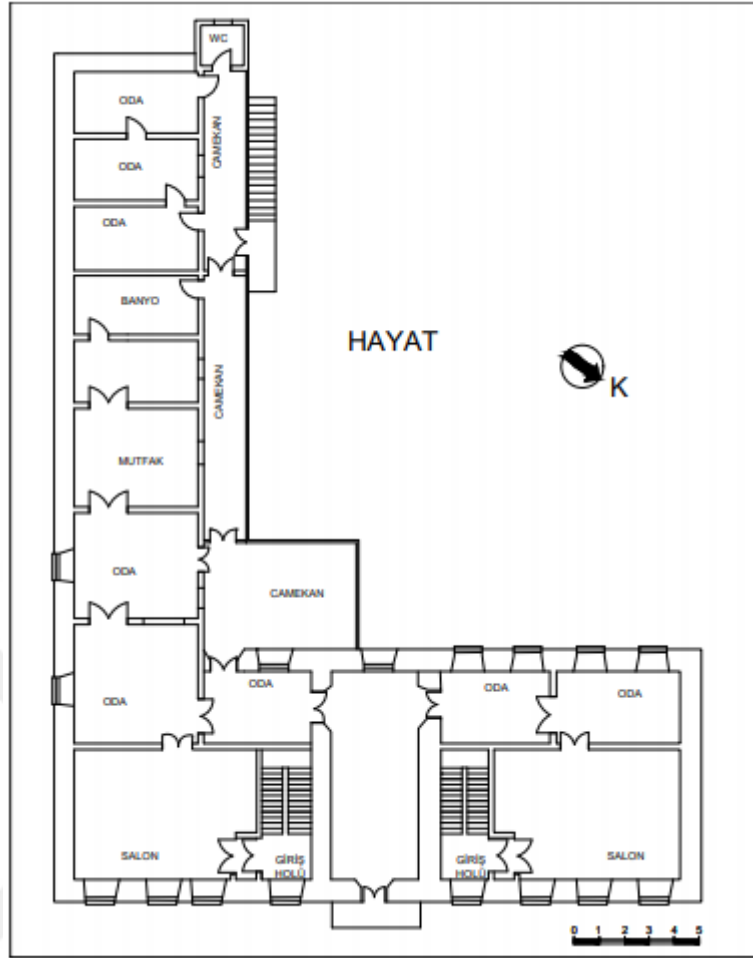

Fotoğraf 3.29. Kars Kemal Aksu Evi Doğu Cephe

²⁹⁹Aarand Roos, Hamza Gündoğdu, *Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari*, Milli Reasürans Sanat Galerisi, İstanbul 2009, 51; Alp vd., 120; Çiftçi, 169-173.

³⁰⁰ Roos ve Gündoğdu, 51; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 35.

³⁰¹ Alp vd., 120.

Plan 3.2. Kars Kemal Aksu Evi Planı (A. Çiftçi)

Doğu cephe üzerinde yer alan uzun dikdörtgen söveli bir kapı ile içeriye giriş sağlanmaktadır. Giriş kapısının üzerinde yer alan kilit taşı dışa taşırılmıştır. Birinci kat seviyesinde dikdörtgen söveli, kilit taşları dışarı taşırılmış üç pencereye yer verilmiştir. Pencere aralarında Baltık mimarisinde yaygın olarak kullanılan üzeri yivli plasterler kullanılmıştır. Girişin hemen yanında avluya açılan, at arabası ve kızak gibi araçlarında girebileceği genişlikte kemerli bahçe girişine yer verilmiştir (Foto. 3.29).

İkinci kat seviyesinde bahçe girişinin hemen üzerinde demir konsollara oturan, demir şebekeli korkuluklara sahip balkon kullanılmıştır. Balkonun üzeri çatı hizasından taşırılarak taç şeklinde sonlandırılmıştır. Bu bölümün üzerinde Art Nouveau tarzında büyük bir rozete yer verilmiştir (Foto. 3.30, 3.31).

Fotoğraf 3.30. Balkon

Fotoğraf 3.31. Süsleme Detayı

İkinci katta, birinci katın tekrarı niteliğinde dört dikdörtgen pencereye yer verilmiştir. Birinci katın pencerelerinden farklı olarak kilit taşı kullanılmamıştır. Pencere aralarında yivli plasterlere yer verilmiştir. Kat arasında ve çatı hizasında kademeli olarak genişleyen yatay silmeler yer almaktadır (Foto. 3.32).

Fotoğraf 3.32. Doğu Cephe Pencereler

Yapının içerisinde birinci katın tavanında yer alan alçı süslemeler dikkat çekmektedir. Bitkisel süslemeli alçı tavan göbeğinin etrafını bitkisel yaprak ve dal motifleri çevrelemektedir. İkinci bir süsleme kuşağında ise yeşil, sarı, pembe renklerle

boyanmış çiçek dal ve yapraklar arasında altı kanatlı melek figürü işlenmiştir (Foto. 3.33, 3.34, 3.35). Tavanın etrafını iç içe iki bordür içerisine yerleştirilmiş bitkisel alçı süsleme kuşağı dolanmaktadır.

Fotoğraf 3.33. Tavan Süslemeleri (Kars Müzesi Arşivi)

Fotoğraf 3.34. Süsleme Detay (Kars Müzesi Arşivi)

Fotoğraf 3.35. Melek Figürü (Kars Müzesi Arşivi)

Malzeme: Binanın ön cephesi düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir.

3.2.1.2.2. Kars Haşim Arıkan Evi

Yeri: Yusufpaşa Mahallesi, Küçük Kâzım Bey Caddesi üzerinde bulunmaktadır³⁰².

Tarihçesi: Kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Mimari ve üslup özellikleri bakımından 19. yüzyıla tarihlenmektedir³⁰³. 1970 yılına kadar Rus Konsolosluk Binası olarak kullanılmıştır. Sonradan şahıs mülkiyetine geçmiş, günümüzde konut olarak kullanılmaktadır. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³⁰⁴. Tescillendiği tarihte tapu kayıtlarında Haşim Arıkan adına kayıtlıdır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Yapı kuzey-güney istikametinde yerleştirilmiş dikdörtgen planlı, iki katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.36). Meyilli bir arazi üzerinde yer aldığı için kuzeyi ile güneyi arasında kot farkı vardır.

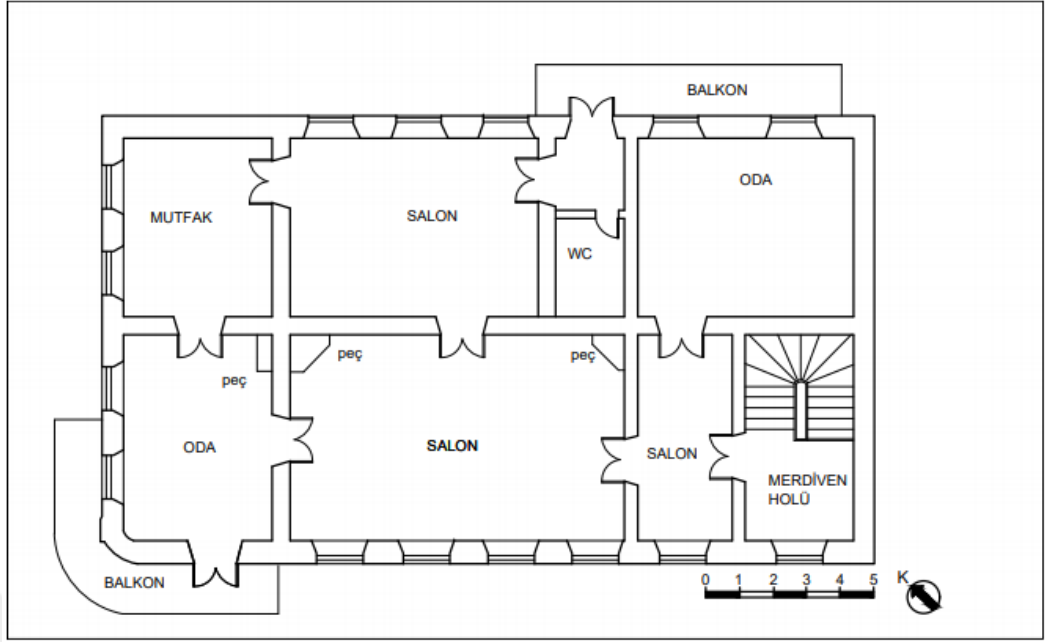

Fotoğraf 3.36. Kars Haşim Arıkan Evi Kuzeybatı Cephe

³⁰² Tüysüz vd., 72; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 10.

³⁰³ Çiftçi, 163; Tüysüz vd., 72.

³⁰⁴ Alp vd., 92; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 10.

Plan 3.3. Kars Haşim Arıkan Evi Planı (A. Çiftçi)

Giriş batı cephenin kenarına açılan ahşaptan yapılmış uzun dikdörtgen kapıdan sağlanmaktadır. Yuvarlak kemerli alınlığa sahip kapının üç parça şeklinde düzenlenen kemer kilit taşı yüzeyden dışa taşıntı yapmıştır. Kapının üzerinde metal ayaklara oturan, metal şebekeli sundurma yer almaktadır. Sundurmanın üzeri çinko malzeme ile kaplanmıştır (Foto. 3.37, 3.38). Girişin hemen solundan yuvarlak kemerli pencere dizisi başlamaktadır (Foto. 3.39).

Fotoğraf 3.37. Giriş Kapısı

Fotoğraf 3.38. Giriş Kapısı

İç içe silmelerin oluşturduğu yuvarlak kemerli alınlıklara sahip pencerelerin üçlü düzenlenen kemer kilit taşları dışa taşırılmıştır (Foto. 3.40). Açık renk taşlarla düzenlenen bu kemerler cepheye hareketlilik katmıştır. Birinci katın batı ve kuzey cephesinde toplam on pencereye yer verilmiştir.

İkinci kattaki pencereler de birinci kat pencereleriyle aynı özelliklere sahiptir. Bu katta da batı ve güney cephede toplam on pencereye yer verilmiştir. Binanın kuzeybatı köşesi pahlanarak köşenin keskinliği yumuşatılmıştır. İkinci katta bu bölüme denk gelen yerde üç cepheye hâkim vaziyette demir şebekeli balkona yer verilmiştir (Foto. 3.42). Balkonda yer alan demir şebekeli korkuluklarda kullanılan bitkisel motifler birbirine geçmeli olarak uygulanmış ve iç bükey bir form oluşturmuştur (Foto. 3.41). Bu köşe çatı seviyesinde yükseltilmiş, kulelerle desteklenmiştir (Foto. 3.43). Giriş kapısının üzerine denk gelen bölüm de çatı hizasından aynı şekilde yükseltilmiştir. Arada kullanılan demir şebekeli korkuluklar ile teras mekânı oluşturulmuştur (Foto. 3.44).

Fotoğraf 3.39. Pencere Dizisi

Fotoğraf 3.40. Pencere Detay

Fotoğraf 3.41. Balkon

Fotoğraf 3.42. Pahlanan Köşe

Fotoğraf 3.43. Çatı Kuleleri

Fotoğraf 3.44. Teras

Malzeme: Bina iki renkli düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir.

3.2.1.2.3. Kars Butik Otel Binası

Yeri: Yusufpaşa Mahallesi, Halit Paşa Caddesi üzerinde bulunmaktadır³⁰⁵.

Tarihçesi: Yapım kitabesi yoktur. Mimari ve üslup özellikleri bakımından 19. yüzyıla tarihlenmektedir³⁰⁶. 2005 yılına kadar konut olarak kullanılan bina, Karılı iş adamı Gültekin Güvensoy tarafından satın alınmıştır. 1,5 yıl süren restorasyon çalışmaları Mimar Belgin Koz tarafından gerçekleştirilmiştir³⁰⁷. Günümüzde turistik amaçlı otel olarak kullanılmaktadır³⁰⁸. Yapı, 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³⁰⁹.

Plan ve Mimari Özellikleri: Yapı L planlı, iki katlı olarak inşa edilmiştir (Plan 3.4, Çiz. 3.6).

Fotoğraf 3.45. Kars Butik Otel Binası Güneybatı Cephe

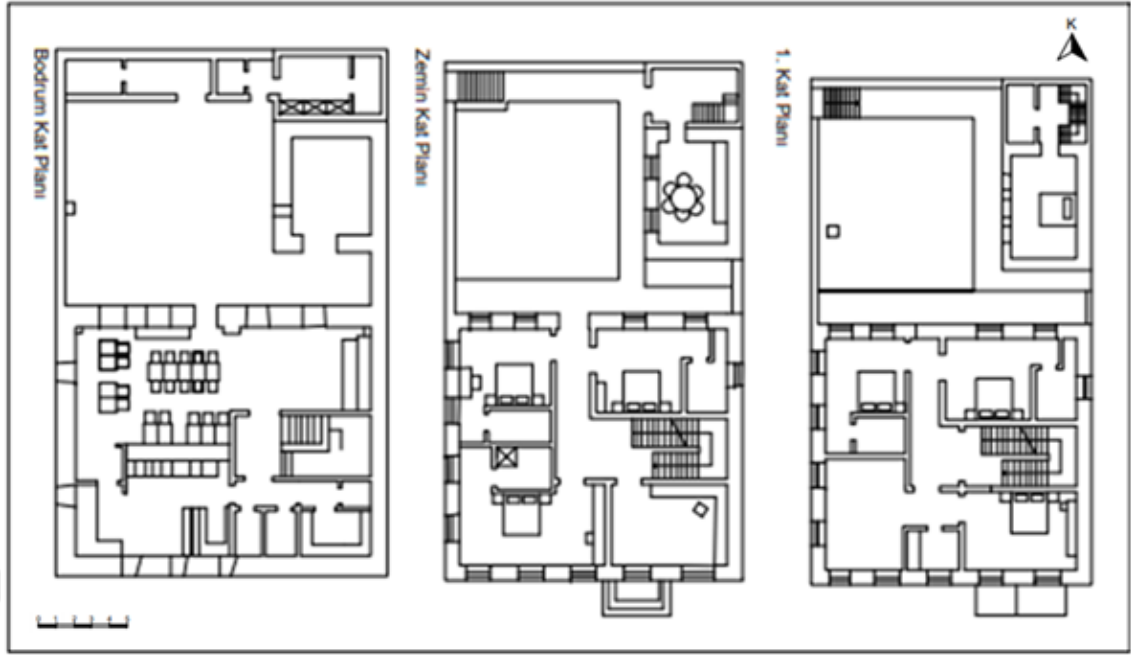
³⁰⁵ Tüysüz vd., 68.

³⁰⁶ Alp vd., 107.

³⁰⁷ Roos ve Gündoğdu, 49; www.belginkoz.com Erişim Tarihi: 16.03.2018

³⁰⁸ Tüysüz vd., 68; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 12.

³⁰⁹ Alp vd., 107.

Plan 3.4. Kars Butik Otel Planı (Roos, vd., 2009, 48)

Çizim 3.6. Kars Butik Otel Batı Cephe Çizimi (Tunç Suerdaş)

Giriş ahşaptan yapılmış çift kanatlı dikdörtgen bir kapı ile sağlanmaktadır. Düz lentolu kapının etrafı kesme taş ile çevrelenmiştir. Kapının üzerinde yer alan kilit taşı dışa taşınmış yapılmıştır (Foto. 3.47). Kapının sağında sonradan yapılan onarımlar sırasında açılan dikdörtgen camlı bölüm yer almaktadır. Kapının solundan itibaren cephe boyunca üç dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Pencerelemlerin etrafını taşların biri kısa biri uzun tutularak oluşturulan kuşak dolanmaktadır. Pencerelemlerin alınlık kemerleri verev kesilmiş beş parça taştan oluşmaktadır. Kemer kilit taşı dışa taşınmış olup üzerlerinde stilize

edilmiş bitkisel motifler yer almaktadır (Foto. 3.46). İki sıra halinde kademeli olarak genişleyen silmeler katları birbirinden ayırmaktadır. Bordür şeklinde kullanılan bu şeritler iki cephe boyunca uzanmaktadır (Foto. 3.46).

Fotoğraf 3.46. Butik Otel Güneybatı Cephe

İkinci katta dikkat çeken en önemli unsur balkondur. Giriş kapısının hemen üzerine yerleştirilen balkon madeni şebekeli korkuluğa sahiptir. Bu katta kullanılan dikdörtgen pencereler birinci kattaki pencerelere göre daha sade tutulmuştur. Verev kesilmiş üç parça taşın oluşturduğu alınlık kısmında kilit taşı dışa taşıntı yapar şekilde yerleştirilmiştir. Üzerinde stilize edilmiş bitkisel süslemeler yer almaktadır. Kenarlara denk gelen bölümlere dor tarzı başlıklara sahip üzerleri yivli payeler yerleştirilmiştir. Cephe üzerindeki hareketlilik çatı hizasındaki kornişle son bulmaktadır.

Yapının en önemli cephesi kuzey cephedir. Bu cephede iki katta ahşap direklere oturan ahşap balkonlar yer almaktadır (Foto. 3.45). Ajurlu süslemenin en güzel örneklerini sergileyen bu balkonlar L şeklindeki planın kısa kenarında da iki kat halinde kullanılmıştır. Orijinalinde var olan bu süslemeler restorasyonda beyaza boyanmıştır. (Foto. 3.48). Yapıda çatıdaki suyun zemine inmesini sağlayan çok sayıda çörten kullanılmıştır (Foto. 3.49).

Fotoğraf 3.48. Ahşap Süslemeli Balkon

Fotoğraf 3.47. Giriş Kapısı

Fotoğraf 3.49. Çörten Örnekleri

Malzeme: Otelin tamamı düzgün kesme bazalt taştan inşa edilmiştir. Kapı pencere ve balkonlarda ahşap malzeme kullanılmıştır.

3.2.1.2.4. Kars Resul Yıldız Evi

Yeri: Yusufpaşa Mahallesi, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Caddesi'nde bulunmaktadır³¹⁰.

Tarihçesi: Baltık mimari tarzını yansıtan konut, mimari ve üslup özellikleri bakımından 19. yüzyıla tarihlenir. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile de koruma altına alınmıştır³¹¹. Tescillendiği tarihlerde tapu kayıtlarında Resul Yıldız adına kayıtlıdır.

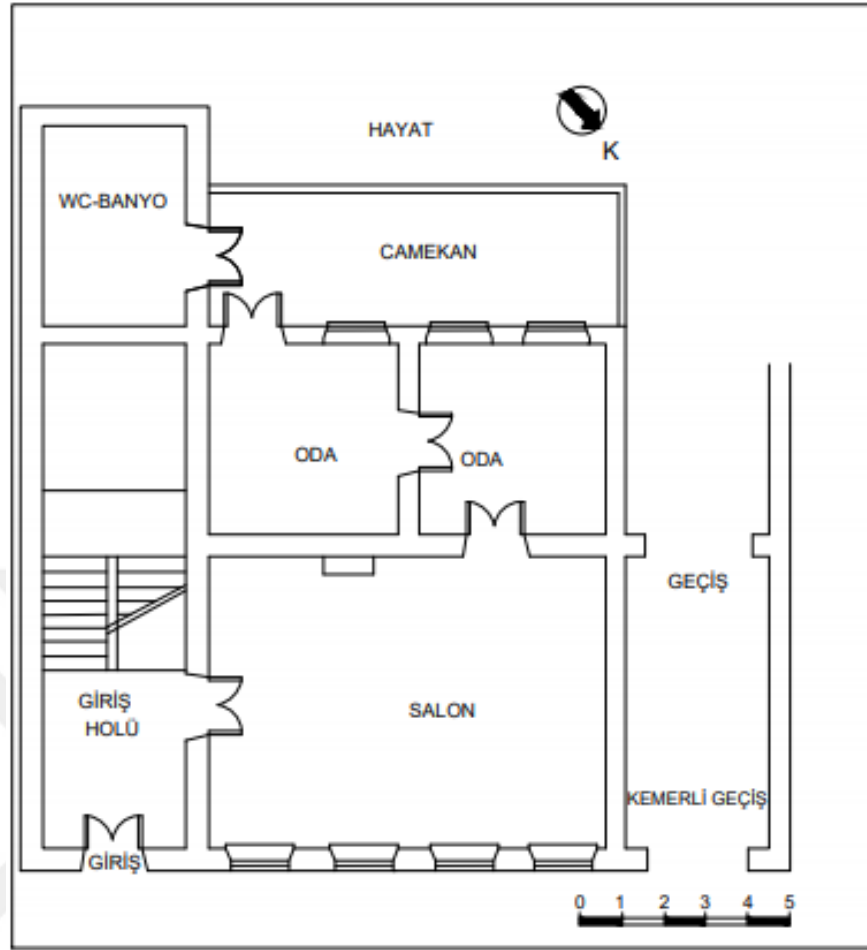
Plan ve Mimari Özellikleri: Kuzey-güney istikametinde dikdörtgen alan üzerinde kurulmuş olan Resul Yıldız Evi, meyilli arazi üzerinde iki katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.50, Plan 3.5).

Fotoğraf 3.50. Kars Resul Yıldız Evi Doğu Cephe

³¹⁰ Ö. Özkan, 51.

³¹¹ Alp vd., 137; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 19.

Plan 3.5. Kars Resul Yıldız Evi Planı (A. Çiftçi)

Giriş iki kanatlı, dikdörtgen bir kapı ile sağlanmaktadır. Kabartma şeklinde panolara sahip kapının üzerinde aydınlık penceresine yer verilmiştir. Kapı üzerinde yer alan kilit taşı üzerinde akant yaprağı motifi kullanılmış, dışa taşacak şekilde yerleştirilmiştir. Her iki yanında ters L şeklinde kesilen taşlar yerleştirilmiştir. Bu kabartmaların yanından başlayıp kapı çerçevesi boyunca aşağıya doğru devam eden süsleme kuşağının üzeri verev şeritler halinde kesilmiştir. Kapının üzerinde demir konsollara oturan beşik çatılı sundurma kullanılmıştır. Kapının her iki yanını korint başlıklı üzeri yivli sütunceler sınırlandırmıştır (Foto. 3.51).

Fotoğraf 3.51. Giriş Kapısı

Girişin sağ tarafında dört dikdörtgen pencere yer almaktadır. Pencereilerin üzerinde yer alan kilit taşı akant yaprağı formunda olup kabartma şeklinde dışa taşırılmıştır. Kilit taşının her iki yanında ters L şeklinde kesilmiş taşlar yerleştirilmiştir. Bu taşların yanından başlayıp aşağıya doğru devam eden süsleme kuşağının üzeri verev şeritler halinde şekilde kesilmiştir (Foto. 3.52). Bu uygulama birinci katta yer alan bütün pencerelerde aynı şekilde uygulanmıştır. Pencere aralarında düz bir kaideye oturan korint başlıklı üzeri yivli sütunceler kullanılmıştır. Pencereilerin alt kısmına denk gelen bölümlerde kartuş süslemeler kullanılmıştır.

Fotoğraf 3.52. Pencere Detayı

Girişin sağında yuvarlak kemerli bahçeye giriş sağlayan kapıya yer verilmiştir. Kemer kısmında kabartma yivler kullanılmış olup bitkisel süslemeye sahip kemer kilit taşı dışa taşırılmış şekilde işlenmiştir. Kemerin üzerinde yer alan bölümde birinci katta kullanılan sütunların devamı olan ve bahçeye açılan girişten dolayı sadece korint sütun başlığına yer verilmiştir (Foto. 3.53, 3.54).

Fotoğraf 3.53. Bahçe Girişi

Fotoğraf 3.54. Bahçe Girişi Detay

İki kat birbirinden yatay yerleştirilmiş silmelerle ayrılmaktadır. Kademeli olarak genişleyen bu silmeler bir şerit bordür oluşturmuştur. Bu bordür içerisinde her pencerenin altına denk gelen bölümlerde iç içe altıgenlerin oluşturduğu kartuş süslemelere yer verilmiştir. Dört köşede de çiçek motifleri kullanılmıştır (Foto. 3.55).

Fotoğraf 3.55. Kartuş Süslemeler

İkinci katta yedi dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Pencereilerin üzerinde yer alan yivli kilit taşları S şeklinde dışa taşıntı yapmıştır. Birinci kat pencerelerinden farklı olarak ikinci kat pencerelerinin kilit taşlarının yanlarında yatay yerleştirilmiş dikdörtgen panolar kullanılmıştır. Her pencere arasında üzeri yivli iyon başlıklı yarım sütunceler yer almaktadır. İkinci kat seviyesinde dördüncü ve beşinci pencerenin önüne denk gelen bölümde demir şebekeli korkuluğa sahip balkona yer verilmiştir (Foto. 3.56).

Fotoğraf 3.56. Balkon

Saçak kısmında kat arasında kullanıldığı gibi iki sıra halinde kademeli olarak genişleyen silmelere yer verilmiştir. Arada oluşan boşluğa dikey yivli taşlar yerleştirilmiştir. Doğu cephe üzerinde kullanılan sütunceler, kilit taşları, kabartma şeklinde işlenen geometrik panolar yapıda derinlik etkisi yaratmıştır. Baltık mimari tarzı yapılarından günümüze gelebilen en iyi örneklerden birini teşkil etmektedir.

Malzeme: Bina düzgün kesme bazalt taştan inşa edilmiştir.

3.2.1.3. Konak ve Köşkler

3.2.1.3.1. Kars Eski Vali Konağı

Yeri: Ortakapı Mahallesi'nde, Ordu Caddesi üzerinde bulunmaktadır³¹².

Tarihçesi: 1883 tarihinde inşa edilmiştir³¹³. 1919 yılında Cenub-i Garb-i Kafkas Hükümeti'nin Şura Binası olarak kullanılmıştır. Kâzım Karabekir Paşa'nın Karargâhı olarak da kullanılan binada 1921 yılında Kars Antlaşması imzalanmıştır³¹⁴. Cumhuriyetin ilanından sonra Vali Konağı olarak kullanılmıştır. 2005 yılında başlatılan restorasyon çalışmaları 2010 yılında tamamlanmıştır³¹⁵. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³¹⁶.

Plan ve Mimari Özellikleri: Konak şeklinde yapılan bina U planlı ve tek katlıdır (Foto. 3.57, Plan 3.6).

Fotoğraf 3.57. Kars Eski Vali Konağı Doğu Cephe

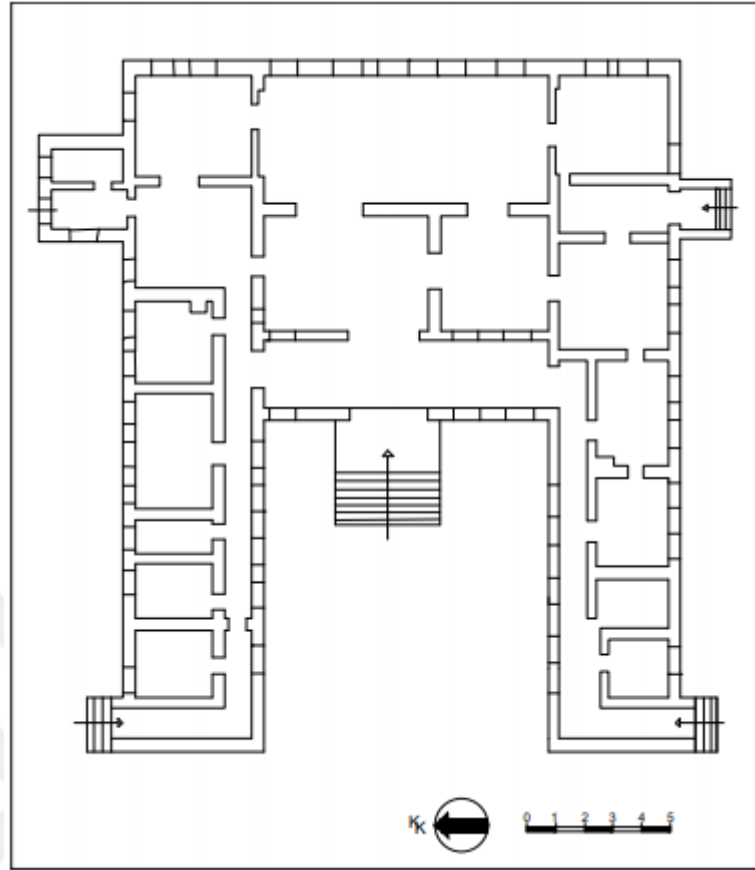
³¹² Alp vd., 93.

³¹³ Alp vd., 93. *Komisyön, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 30.

³¹⁴ *Komisyön, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 30; <https://www.cekulvakfi.org.tr> Erişim Tarihi: 16.03.2018

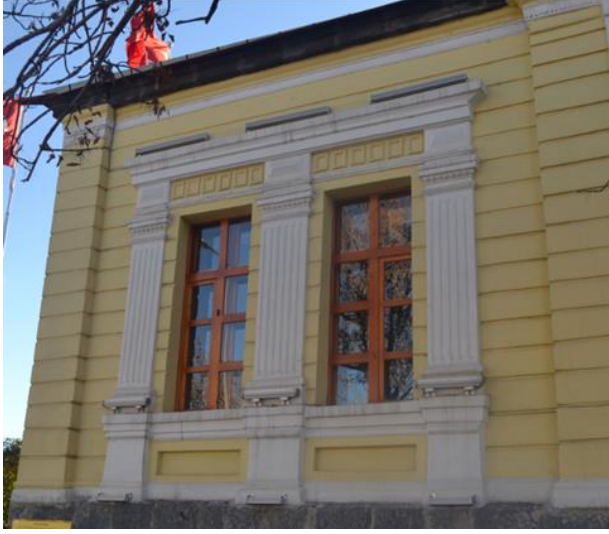
³¹⁵ Alp vd., 93.

³¹⁶ Alp vd., 93.

Plan 3.6. Kars Eski Vali Konağı Planı (Kars Müzesi Arşivi)

Doğu, batı ve güney cepheleri sade bir düzenlemeye sahiptir. En dikkat çekici cephe kuzey cephe. Kuzey cephe mimari kompozisyon açısından üç bölüme ayrılmıştır. Cephenin orta kısmı doğu ve batı kısımlara göre cepheden yukarı taşıntı yaparak vurgulanmıştır. Doğu ve batı kenarlarda uzun dikdörtgen pencereler kullanılmıştır. Düz lentolu bu pencereler yivli plasterlerle çerçeve içerisine alınmıştır. Pencerelerin alınlık kısımlarında, pano içerisinde geometrik süslemeye yer verilmiştir. Alt kısımlarda ise içleri boş dikdörtgen panolar kullanılmıştır. Kenarlara denk gelen taş payeler yüzeyden dışa taşıntı yapmıştır (Foto. 3.58, 3.59).

Fotoğraf 3.58. Doğu Cephe Pencereleer

Fotoğraf 3.59. Doğu Cephe Pencereleer

Kuzey cephenin ortasına denk gelen bölümde beş yuvarlak kemerli pencere kullanılmıştır (Foto. 3.60). Pencereleer üzerinde yer alan kaval silmelerden oluşan alınlık kemeri payeler üzerine oturmaktadır. Kemer kilit taşları üzerinde yer alan yaprak motifleri S kıvrımı şeklinde taşıntı yapmıştır. Kemerli pencere dizisini ortalarda kullanılan iyon başlıklı payeler bölmektedir (Foto. 3.61). Bu payeler yüzeyden hafif dışa taşıntı yapmıştır. Kemer ve payelerin köşelerine denk gelen bölümlerde üçgen kartuşlar kullanılmıştır (Foto. 3.61, 3.62). Pencere dizisinin alt kısımlarında içleri boş dikdörtgen panolar yer almaktadır. Pencereleer üst kısmından yatay bir kuşak geçmektedir. Kuşağın hemen üzerinde iç içe silmelerle oluşturulmuş içlerinde geometrik motiflerin kullanıldığı kartuş süslemeler yer almaktadır. Kartuşların üzerinden bir sıra halinde dış sırası geçmektedir. Orta bölümdeki yuvarlak kemerli pencere dizisinin birinci ve beşinci pencereleerinin üzeri çatı hizasında basık yuvarlak kemerli bir alınlık şeklinde yuvarlak kemerli taçla sonlanmaktadır (Foto. 3.62, 3.63).

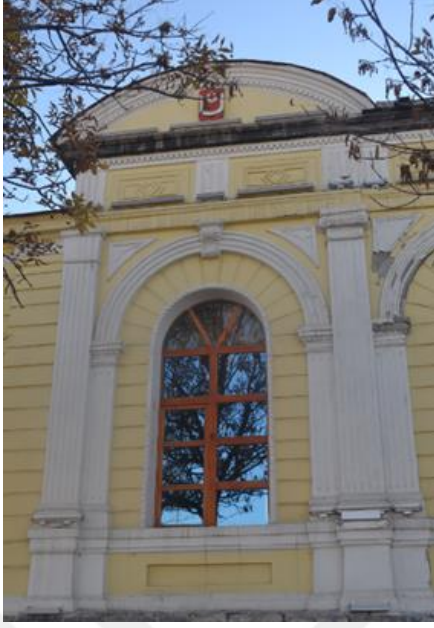

Fotoğraf 3.60. Doğu Cephe Pencere Dizisi

Fotoğraf 3.61. Pencere Detay

Fotoğraf 3.62. Pencere Detay

Fotoğraf 3.63. Pencere Detay

Konak içerisinde kurulan peç ısıtma sistemi ile ısınma sorunu giderilmiştir. Dikdörtgen şeklinde inşa edilen peçin tepe kısmı bitkisel formda alçı süslemelerle taç şeklinde son bulmaktadır(Foto. 3.64).

Fotoğraf 3.64. Peç (Kars Müzesi Arşivi)

Malzeme: Yapı düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir.

3.2.1.3.2. Kars Paşa Konağı

Yeri: Kaleiçi Mahallesi, Kars Çayı yolu üzerinde bulunmaktadır³¹⁷.

Tarihçesi: Yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Mimari ve üslup özellikleri bakımından 19. yüzyıla tarihlenir³¹⁸. 1960'lı yıllardan sonra konak olarak kullanılmıştır. Kafkas Üniversitesi bünyesinde bulunan yapı 2011 yılında Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Binası olarak hizmet vermiştir³¹⁹. Günümüzde kullanılmamaktadır 17.09.1989 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³²⁰.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen alan üzerine kurulan Paşa Konağı dikdörtgen planlı, tek katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.65, Çiz. 3.7, Plan 3.7).

Fotoğraf 3.65. Kars Paşa Konağı Kuzey Cephe

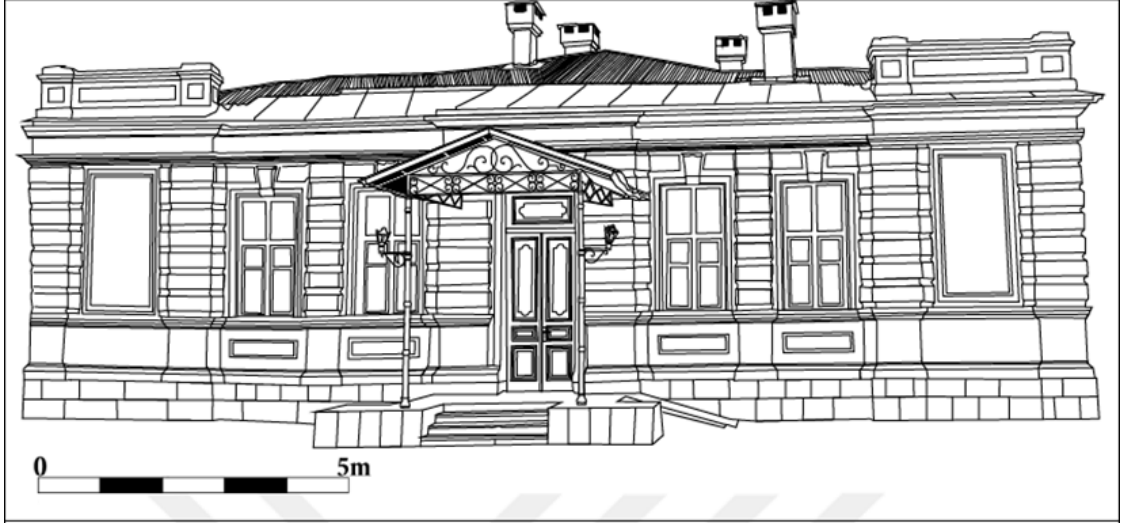
³¹⁷Ö. Özkan, 136.

³¹⁸ Alp vd., 136; N.T. Gündoğdu, 111.

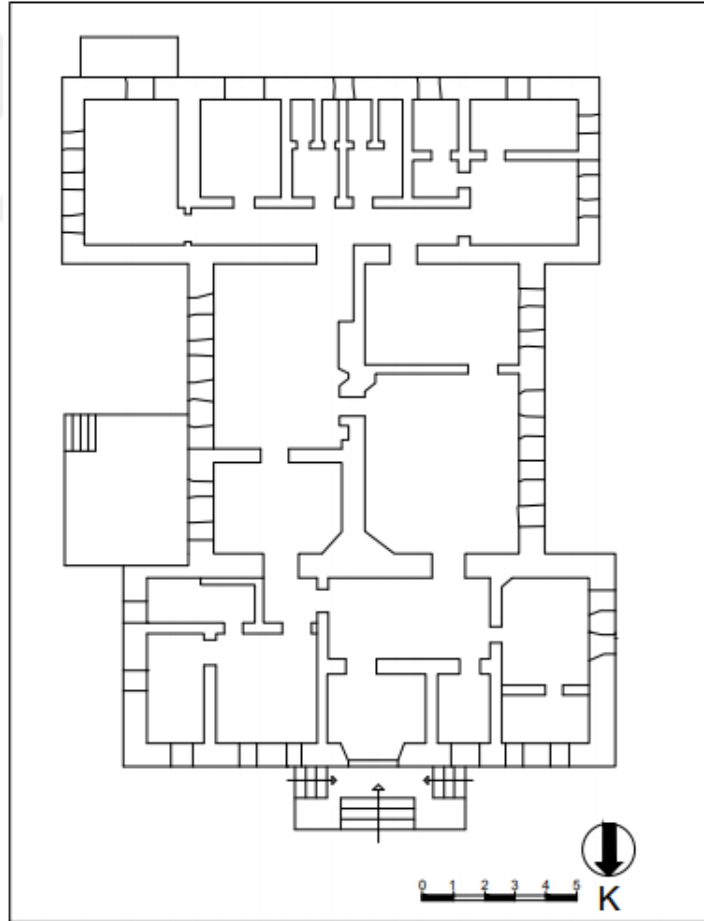
³¹⁹ Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 46.

³²⁰ Alp vd., 136.

Çizim 3.7. Kars Paşa Konağı Kuzey Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi)

Plan 3.7. Kars Paşa Konağı Planı (Kars Müzesi Arşivi)

Kuzey cephenin orta bölümünde giriş kapısına yer verilmiştir. Giriş kapısı ahşap kapı kanatlarına sahip olup dikdörtgen formludur. Kapı üzerinde aydınlık penceresi kullanılmıştır. Girişin üzerinde metal ayaklara oturan, metal şebekeli, iki yana meyilli sundurmaya yer verilmiştir (Foto. 3.66). Girişin iki yanında ikişer pencere kullanılmıştır. Pencere dikdörtgen formludur ve kilit taşları S şeklinde kıvrım yaparak dışa taşırılmıştır. Pencere alt kısımlarında dikdörtgen panolar kullanılmıştır. Cephenin sağında ve solunda kenarlara denk gelen bölümde dikdörtgen içleri boş panolara yer verilmiştir. Bu bölümlerde pencere açıklığı kullanılmamıştır (Foto. 3.67). Bu uygulama diğer cephelerde aynı şekilde görülmektedir. Boş bırakılan dikdörtgen panoların üzerine denk gelen bölümler çatıdan yukarı taşıntı yapar şeklinde düzenlenmiştir. Bu bölümler dikdörtgen alınlık şeklinde taçlandırılmıştır (Foto. 3.67).

Fotoğraf 3.66. Giriş Kapısı

Fotoğraf 3.67. Alınlık

Konağın batı cephesi, kuzey cephe ile aynı özellikleri göstermektedir. Batı cephenin kuzey ve güney cepheye yakın olan bölümleri ileri taşıntı yapmıştır. Bu bölümlerde ortada boş bırakılan dikdörtgen pano, panonun sağında ve solunda birer dikdörtgen pencere uygulaması görülmektedir.

Cephenin orta bölümünde altı adet dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Batı cephe üzerinde kullanılan pencerelerin altına kuzey cephede olduğu gibi birer dikdörtgen pano yerleştirilmiştir (Foto. 3.68). Doğu ve güney cephe sade tutulmuş olup yalnızca pencere açıklıklarına yer verilmiştir.

Fotoğraf 3.68. Batı Cephe Pencereler

Malzeme: Yapı düzgün kesme bazalt taştan inşa edilmiştir.

3.2.1.3.3. Kars Aynalı Köşk (Yazıcıların Evi)

Yeri: İstasyon Mahallesi, Şehit Jandarma Er Abdülbaki Kurcak Sokak'ta bulunmaktadır³²¹.

Tarihçesi: Kuzey cephe üzerinde yer alan kitabede 1893 yılında inşa edildiği yazmaktadır. Kışlık konak olarak inşa edilen bina Aynalı Köşk olarak da bilinmektedir. 2008-2009 yılları arasında Kars Belediyesi tarafından yapılan restorasyon çalışmaları 2010 yılında tamamlanmıştır³²². Restorasyonu tamamlanan Aynalı Köşk, bir dönem Kafkas Üniversitesi Konservatuar Ek Binası olarak kullanılmıştır³²³. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³²⁴.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen planlı, tek katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.69, Çiz. 3.8).

Fotoğraf 3.69. Kars Aynalı Köşk (Yazıcıların Evi) Batı Cephe

³²¹ Ö. Özkan, 96.

³²² Ö. Özkan, 97; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 49.

³²³ Ö. Özkan, 97; Kafkas Üniversitesi, *2013 Yılı Performans Programı*, Kars 2012, 6.

³²⁴ Alp vd., 146.

Çizim 3.8. Kars Aynalı Köşk Kuzey Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi)

Girişi kuzey cephe üzerine yerleştirilen ahşap, çift kanatlı dikdörtgen bir kapı ile sağlanmaktadır. Kapı üzerinde demir şebekeli, bitkisel süslemeli tutmalıklar bulunmaktadır. Kapının alınlığına denk gelen bölümde bir rozet işlenmiştir. Onun da üst kısmına dikdörtgen pano içerisinde 1893 tarihli kitabe yerleştirilmiştir (Foto. 3.70). Girişin her iki yanında korint tarzı başlıklara sahip sütunceler yer almaktadır. Aynı cephe üzerinde dikdörtgen formlu, kilit taşları dışa taşırılan pencereler bulunmaktadır. Pencerelerin alt kısımlarında dikdörtgen panolar kullanılmıştır. Köşelere denk gelen kısımda korint başlıklı üzeri yivli çift payelere yer verilmiştir (Foto. 3.72).

Fotoğraf 3.70. Giriş Kapısı

Kuzey cephe üzerinde yer alan sütun başlıklarının hizasından cephe boyunca uzanan yatay silmeler ve bir sıra halinde dış sırası motifi geçmektedir. Bu motif yüzeyden kabartma şeklinde dışa taşırılmıştır. Biri alçak biri yüksek şekilde birbirinin tekrarı olan bu motif kuzey ve batı cephe boyunca devam etmektedir. Onun da üzerinden aynı formda ikinci dış sırası kuşağı geçmektedir. Çatı hizasının hemen altında yer alan süsleme kuşağında iç içe yerleştirilmiş damla motifi kullanılmıştır (Foto. 3.71). Köşelerdeki payelerin üzerinde çatı hizasındaki bölümde dalgalı oyma süsleme motiflerine yer verilmiştir (Foto. 3.73). Kuzey cephede görülen bu uygulamanın aynısı batı cephede de tekrar etmiştir. Bunun yanında batı cephe üzerinde yapıya girişi sağlayan iki adet kapıya ve kuzey cephedeki pencerelerle aynı özelliklere sahip on bir dikdörtgen pencereye yer verilmiştir (Foto. 3.71).

Fotoğraf 3.71. Batı Cephe Pencereleri

Yapı içerisinde alçı süslemelere yer verilmiştir. Tavanda alçıdan yapılmış süslemeli tavan göbeği kullanılmıştır. Merkeze yerleştirilen çiçek motifinin etrafını bir sıra halinde balık motifi dolanmaktadır. Balık motifinden sonra çeşitli yaprak motiflerinin kullanıldığı bitkisel süsleme halkasına yer verilmiştir. En sonuncu halkada yine yaprak motifleri kullanılmış olup aralarında aynalar kullanılmıştır (Foto. 3.74, 3.75). Tavanın dört köşesinde alçı süslemelere yer verilmiştir. Bu süslemelerde ortada

yer alan aynaların etrafını yaprak ve dallardan oluşan süslemeler çevrelemektedir (Foto. 3.76). Kenar kısımlarında da bordür halinde alçı süslemeler kullanılmıştır.

Fotoğraf 3.72. Korint Sütun Başlıkları

Fotoğraf 3.73. Süsleme Detayları

Fotoğraf 3.74. Tavan Süslemesi
(www.google.com. tr)

Fotoğraf 3.75. Tavan Göbeği
(www.google.com.tr)

Fotoğraf 3.76. Tavan Süsleme Detay (www.google.com.tr)

Malzeme: Aynalı Köşk'ün tamamı düzgün keme bazalt taştan inşa edilmiştir.

3.2.1.3.4. Sarıkamış Katerina Av Köşkü

Yeri: Sarıkamış ilçesi, Kâzım Karabekir Mahallesi, Yukarı Sarıkamış Bölgesi'nde yer almaktadır³²⁵.

Tarihçesi: İnşa kitabesi yoktur. Genel olarak 19. yüzyıla tarihlenmektedir. Köşk olarak tasarlanan yapıyı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, Rus Çarı II. Nikola tarafından eşi Katerina için yaptırdığı bilinmektedir³²⁶.1994 yılına kadar Sarıkamış Tugay Komutanlığına bağlı kalmıştır. Daha sonra hazineye devredilmiştir. Günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığı'na tahsisli alan içerisinde yer almaktadır. Köşk 09.11.1989/189 tarihli karar ile koruma altına alınmıştır³²⁷.

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen alan üzerine kurulu olan köşk üç bölüm halinde inşa edilmiştir³²⁸ (Foto. 3.77, Çiz. 3.9, Plan 3.8).

Fotoğraf 3.77. Sarıkamış Katerina Av Köşkü Kuzey Cephe

³²⁵ Ö.Özkan, 144.

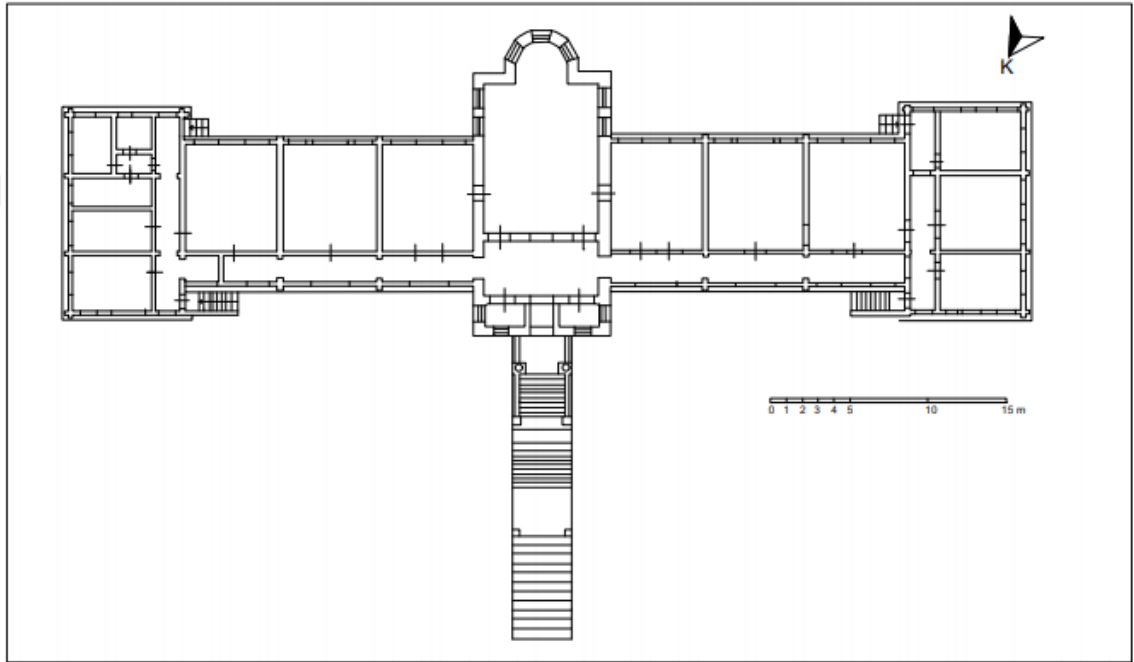
³²⁶ Gündoğdu vd., *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, 33-34.

³²⁷ <https://www.kulturportali.gov.tr> Erişim Tarihi: 06.01.2018

³²⁸ <https://www.kulturportali.gov.tr> Erişim Tarihi: 06.01.2018

Çizim 3.9. Sarıkamış Katerina Av Köşkü Kuzey Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi)

Plan 3.8. Sarıkamış Katerina Av Köşkü Planı (Gündoğdu vd., 1999, 34)

Giriş kuzey cephede yer alan merdivenlerle çıkılan sütunlu kapı ile sağlanmaktadır (Foto. 3.78). Binanın merkezini oluşturan ana bölümün kuzeye ve güneye bakan girişleri yarım oval şekilde düzenlenmiştir. Bu ana bölüm kesme taş malzemeden oval bölümler ise ahşap malzemeden inşa edilmiştir. Ana binanın sağında ve solunda simetrik yerleştirilmiş bölümler yer almaktadır. Bu bölümler bodrum katı ile birlikte iki katlı olarak düzenlenmiştir. Giriş kapıları kuzeyden yapılan bu iki bölüm temel seviyesine kadar taş malzemeden inşa edilmiştir. Üst bölümler ahşaptan yapılmıştır. Cephe duvarları tamamen simetrik “çantı” denilen çam ağacı kütüklerinin birbirine geçme tekniği ile oluşturulmuştur³²⁹. Ahşap hatılların çapı hemen hemen aynı olup, üst üste ve yan yana geçme tekniği ile birleştirilmiştir (Foto. 3.79). Köşk’ün kuzey

³²⁹ Gündoğdu vd., *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, 33-34.

ve güney cephelerinde üçgen alınlıklı sekiz büyük dört küçük pencereye yer verilmiştir. Yan cephelerde de üç pencere kullanılmıştır. Kuzey cephe de yer alan ve merdivenlerle ulaşılan sütunlu ana giriş kapısının yanlarında birer tane sütuna yer verilmiştir. Sütunların etrafını kuşak halinde üçgen motifi dolanmaktadır. İki sütun birbirine yuvarlak kemerle bağlanmış olup bu bölümün üzeri sundurma ile kapatılmıştır. Yine girişin sağında ve solunda dışa taşıntı yapan yuvarlak kemerli birer küçük pencereye yer verilmiştir. Yapının üzeri kırma çatı ile örtülmüştür³³⁰ (Foto. 3.78). Çatı üzerinde aydınlatma amaçlı yuvarlak kemerli pencereler yer almaktadır.

Fotoğraf 3.78. Giriş Kapısı

Fotoğraf 3.79. Güney Cephe

³³⁰ <https://www.kulturportali.gov.tr> Erişim Tarihi: 06.01.2018

Fotoğraf 3.80. Güney Cephe

Fotoğraf 3.81. Kuzey Cephe

Malzeme: Yapıda temel seviyesinde taş malzeme, beden duvarlarında ahşap malzeme kullanılmıştır (Foto. 3.81).

3.2.2. Resmi Binalar

3.2.2.1. Kars Hekim Evi (Cheltikov Otel)

Yeri: Yusufpaşa Mahallesi, Şehit Hulusi Aytekin Caddesi'nde bulunmaktadır³³¹.

Tarihçesi: İnşa kitabesi bulunmayan yapı, mimari ve üslup özellikleri bakımından 19. yüzyıla tarihlenmektedir³³². Bina Kars'ın ilk Konservatuar Binası olarak bilinmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonra Kars Doğum Evi olarak kullanılmıştır. Ayrıca Yatılı İlköğretim Okulu, Veteriner Müdürlüğü Lojmanı, Ziraî Donatım Kurumu Müdürlüğü olarak da faaliyet göstermiştir³³³. Hekim Evi olarak bilinen yapı 29.04.1988/196 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³³⁴. Günümüzde Cheltikov Otel olarak hizmet vermektedir³³⁵.

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen olan planı kuzeydoğu köşesinden yaptığı çıkıntı ile L şekline dönüşmüştür. İki katlı olarak inşa edilen yapı, çatı katının da eklenmesiyle üç katlı görünmektedir (Foto. 3.82, Plan 3.9).

Fotoğraf 3.82. Kars Hekim Evi (Cheltikov Otel) Güney Cephe

³³¹ Tüysüz vd., 83.

³³² Roos ve Gündoğdu, 29-31; Alp vd., 79.

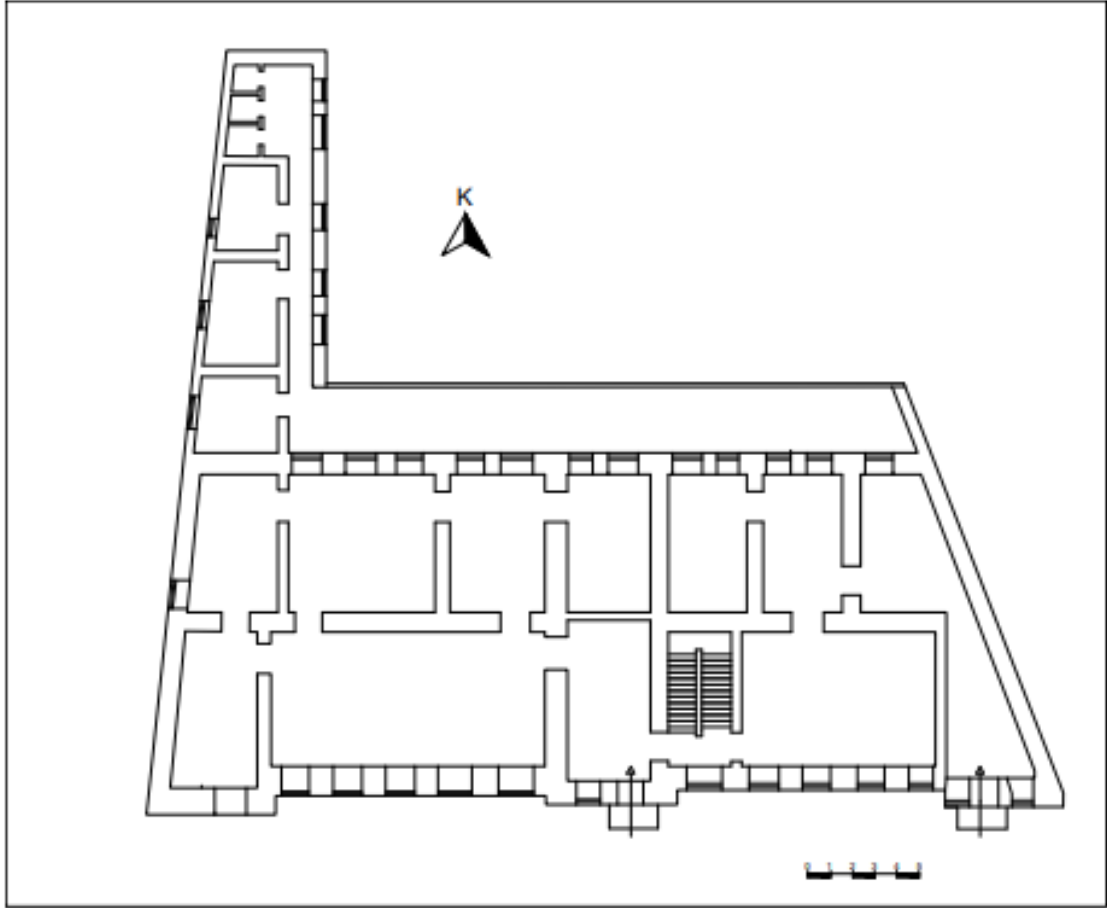
³³³ Roos ve Gündoğdu, 29-31; Alp vd., 79; N.T. Gündoğdu, 90; Tüysüz vd., 83.

³³⁴ Alp vd., 79.

³³⁵ Tüysüz vd., 83.

Zemin katın ortasında ana giriş, ana girişin sağ tarafında da tali giriş mevcuttur. Kuzey cephede yer alan bu girişler 50 cm. dışa taşırılmıştır. İçeriye girdikten sonra holün güneyinde ikinci kata çıkışı sağlayan merdivenler bulunmaktadır. Doğuda ve batıda simetrik olarak düzenlenmiş dikdörtgen planlı odalar mevcuttur. Birinci kat planı zemin kat planı ile benzerdir ve doğu-batı duvarları içe doğru verevdir.

Plan 3.9. Kars Hekim Evi Planı (Kars Müzesi Arşivi)

Kuzey cephenin ortasında ileri taşıntı yapan bölüm üzerinde ana giriş kapısına yer verilmiştir. Kapı, kesme taşların biri içe biri dışa yerleştirilmesiyle oluşturulmuş yuvarlak kemere sahiptir. Kapının doğusunda ve batısında yuvarlak kemerli alınlığa sahip 14 pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerden cephenin başında ve sonunda yer alan ikişer tanesinin alınlıkları iç içe silmelerden oluşmaktadır (Foto. 3.86). Batıda yer alanlardan biri tali kapı olarak düzenlenmiştir. Aralarda yer alan pencerelerin alınlıklarında istiridye kabuğu motifi yer almaktadır.

Alınlık kemerinde yaprak motifi kullanılmıştır. Kemerin üzerine de dekoratif amaçlı volütler yerleştirilmiştir (Foto. 3.85). Pencere aralarında payeler kullanılmıştır. İki kat arasında içerisinde bitkisel süslemeler kullanılan kartuşlar yer almaktadır. İkinci kat seviyesinde balkon kısmında yer alan 2 pencere ile birlikte 16 pencere bulunmaktadır. Kuzey cephe üzerinde yüzeyden ileri taşıntı yapan bölümlerde yer alan ikişerli pencerelerin alınlık kısımları farklı kesilen taşların yan yana dizilmesiyle oluşturulmuştur (Foto. 3.89). Ana girişin üzerinde demir şebekeli balkona yer verilmiştir. Balkona geçiş sağlayan girişin ve yanında yer alan pencerelerin alınlık kısımları iç içe silmelerden oluşmaktadır (Foto. 3.88). Cephe üzerinde ileri taşıntı yapmayan bölümlerde dikdörtgen pencereler kullanılmıştır. Bu pencerelerin alınlık kısımları yan yana dizilmiş dikdörtgen taşlardan oluşturulmuştur. Taç kısmında çatı hizasında iki dikdörtgen pencereye daha yer verilmiştir. Pencereler arasında bitkisel formlu başlığa sahip payelere yer verilmiştir (Foto. 3.84). Girişin üzeri çatı seviyesinden yukarı taşıntı yaparak kule şeklinde son bulmuştur. Bu bölüm üzerinde, burnunda halka bulunan soyut bir boğa başı figürü³³⁶ (Foto. 3.83) yer almaktadır. Kenarlarda iç içe silmelerin oluşturduğu panolar ve yaprak motifleri kullanılmıştır (Foto. 3.83).

Fotoğraf 3.83. Alınlık

Fotoğraf 3.84. İkinci kat Pencereler

³³⁶ Roos ve Gündoğdu, 31.

Fotoğraf 3.85. Birinci kat Pencereler

Fotoğraf 3.86. Birinci Kat Pencereler

Yapıda çatı hizasında bir sıra dış sırası motifi kullanılmıştır. Üzerinde yaprak ve dallardan oluşan süsleme kuşağı yer almaktadır. Cephe son olarak çatı hizasında kullanılan istiridye kabuğu motifli parapetlerle son bulmaktadır (Foto. 3.87).

Fotoğraf 3.87. Taş Süsleme

Fotoğraf 3.88. Balkon

Malzeme : Binanın arka ve yan kısımları yığma taştan, ön cephe kesme bazalt taştan inşa edilmiştir.

3.2.2.2. Kars Defterdarlık Binası

Yeri: Ortakapı Mahallesi'nde Ordu Caddesi ile Karadağ Caddesi'nin birleştiği köşede yer almaktadır³³⁷.

Tarihçesi: Mimari ve üslup özellikleri bakımından 19. yüzyıla tarihlenmektedir³³⁸. Cumhuriyetin ilanından sonra 1980 yılına kadar Valilik Binası olarak kullanılmıştır. 1985 yılında restore edilmiştir. Restorasyondan sonra Defterdarlık Binası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde halen Defterdarlık Binası olarak kullanılmaktadır³³⁹. Yapı 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³⁴⁰.

Plan ve Mimari Özellikleri: Bina; kuzey-güney istikametinde bodrum kat, zemin kat ve birinci kat olmak üzere üç katlı olarak inşa edilmiştir. "U" şeklinde bir plana sahiptir. Katlara geçişler merdivenlerle sağlanmaktadır (Foto. 3.89, Plan 3.10).

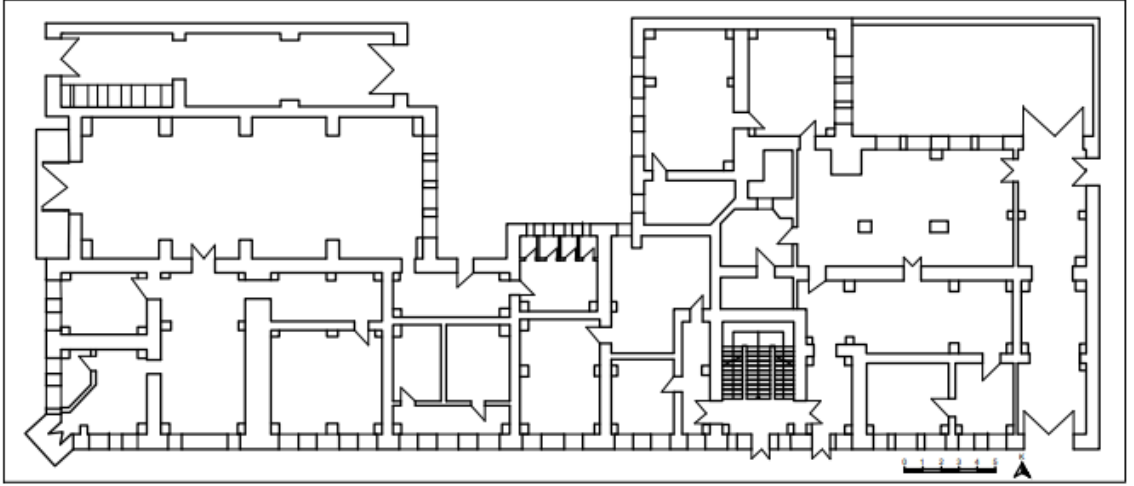
Fotoğraf 3.89. Kars Defterdarlık Binası Kuzeybatı Cephe

³³⁷ Roos ve Gündoğdu, 17.

³³⁸ Roos ve Gündoğdu, 17; Alp vd., 83;

³³⁹ Alp vd., 83; Roos ve Gündoğdu, 17; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 30; N.T. Gündoğdu, 116.

³⁴⁰ Alp vd., 83.

Plan 3.10. Kars Deftardarlık Binası Planı (Kars Müzesi Arşivi)

Deftardarlık Binası olarak faaliyetini sürdüren yapının batı, güney ve kuzey cepheleri dışarı ile bağlantısı olup doğu cephesi kapalıdır. Kuzeybatı ve güneybatı olmak üzere iki giriş kapısı mevcuttur. Dikdörtgen formlu bu kapılardan güneybatıda yer alan kapı kullanılmamaktadır. Kuzeybatıdaki kapının üzeri demir şebekeli üst örtüyle kapatılmıştır (Foto. 3.90). Onun üzerinde de yine madeni konsollara oturan bitkisel formlu demirleri olan balkona yer verilmiştir (Foto. 3.91).

Fotoğraf 3.90. Giriş Kapısı

Fotoğraf 3.91. Batı Cephe Balkon

Bina eğimli arazide yer aldığı için kuzeyi ve güneyi arasında kot farkı vardır. Kot farkından dolayı bodrum katta yer alan 23 dikdörtgen pencerenin bazıları zemine gömülmüş vaziyettedir. Bodrum kat birinci kattan kademeli olarak genişleyen silmelerle ayrılmıştır. Yapıda birinci katta 28 dikdörtgen formlu pencereye yer verilmiştir. Bu pencerelerin kemer kilit taşları bitkisel süslemeli ve dışa taşkın şekilde düzenlenmiştir. Kilit taşının her iki yanına ters L şeklinde kesilmiş taşlar yerleştirilmiştir. Taşların hemen bitişiğinden başlayıp aşağıya doğru devam eden süsleme kuşağında taşların verrev kesilmesiyle şeritler oluşturulmuştur (Foto. 3.92) . Pencere aralarında üzeri yivli gömme sütunceler kullanılmıştır (Foto. 3.92). Her pencerenin altında dikdörtgen panoya yer verilmiştir.

Yapının ikinci katında aynı özelliklere sahip 22 pencereye yer verilmiştir. Dikdörtgen şeklinde düzenlenen bu pencerelerin kilit taşlarının üzeri yivli olup S kıvrımı şeklinde düzenlenmiştir. Her pencere arasında üzeri yivli iyon başlıklı gömme sütuncelere kullanılmıştır. Her iki katta pencere aralarında yivli gömme sütunlar kullanılmıştır (Foto. 3.93). Çatı hizasında kullanılan dış sırası motifi yapının üç cephesi boyunca uygulanmıştır.

Fotoğraf 3.92. Birinci Kat Pencereler

Fotoğraf 3.93. İkinci Kat Sütunceler

Birinci ve ikinci kat birbirinde iki sıra halinde uzanan kademeli olarak genişleyen silmelerle ayrılmıştır. İkinci katta pencerelerin altına denk gelen bölümlerde kartuşlar kullanılmıştır (Foto. 3. 94, 3.95).

Fotoğraf 3.94. Birinci Kat Görünüşü

Fotoğraf 3.95. Kartuş ve Silmeler

Yapının kuzeybatı köşesinin pahlı oluşu aynı dönemde yapılan binalardan farklılığını ortaya koymaktadır. Bu bölüm, ikinci kat seviyesinde kullanılan madeni konsollara oturan bitkisel desenli demir şebekeli korkuluklara sahip balkonla dikkat çekmektedir (Foto. 3.96). En üst kısım çatı seviyesinden yukarı taşıntı yaparak alınlık şeklinde son bulmaktadır. En üst kısmı dalgalı silmelerle hareketlendirilen alınlığın ortasına yerleştirilen pencere detayı ile aynı dönem yapılarından farklılık göstermektedir (Foto. 3.97).

Fotoğraf 3.96. Kuzeybatı Cephe Balkon

Fotoğraf 3.97. Kuzeybatı Cephe Alınlık

Malzeme: Batı, güney ve kuzey cephelerde düzgün kesme taş, doğu cephede moloz taş kullanılmıştır.

3.2.2.3. Kars Defterdarlık Misafirhanesi (Eski Adliye Binası)

Yeri: Ortakapı Mahallesi, Ordu Caddesi üzerindedir³⁴¹.

Tarihçesi: Güney cephe üzerinde yer alan kitabesine göre 1897 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır³⁴². 1980 yılına kadar Adliye Binası olarak faaliyet göstermiştir³⁴³. 1987 yılında restore edilerek Defterdarlık Misafirhanesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde hala misafirhane olarak işlevini sürdürmektedir³⁴⁴. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³⁴⁵.

Plan ve Mimari Özellikleri: Misafirhane doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, iki katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.98).

Fotoğraf 3.98. Kars Defterdarlık Misafirhanesi

Giriş, dikdörtgen ahşap kanatları olan bir kapı ile sağlanmaktadır. Kat ayrımları siltmelerle belirginleştirilmiştir (Foto. 3.99). Birinci katta 13, ikinci katta 14 dikdörtgen pencereye yer verilmiştir. Birinci katta yer alan pencerelerin üzerinde bitkisel süsleme detayları bulunmaktadır (Foto. 3.99).

³⁴¹ Tüysüz vd., 70; Alp vd., 87;

³⁴² Roos ve Gündoğdu, 19;

³⁴³ Roos ve Gündoğdu, 19; N.T. Gündoğdu, 118.

³⁴⁴ Alp vd., 87.

³⁴⁵ Alp vd., 87.

Bu pencere aralarında duvar payeleri kullanılmıştır. İkinci katta pencere aralarında dikey yerleştirilmiş kartuşlar kullanılmıştır (Foto. 3.100).

Batı cephede ahşaptan yapılmış balkon göze çarpmaktadır. Ahşap üzerine çizilen desenlerin aralarının kesilmesiyle oluşturulmuş ajur tekniğinde süslemelere sahip olan balkon restorasyon sırasında kapatılmıştır³⁴⁶. Balkon detayında ahşap sütunlar üzerine oturan üçgen şeklinde kesilmiş panoların köşelerde yer alanların içerisinde yıldız motifi, aralarda yer alan üçgen panolarda da bitkisel yaprak ve dal motifleri işlenmiştir. Bu süslemelerin üzerinde içleri boş daireler kullanılmıştır (Foto. 3.101, 3.102).

Fotoğraf 3.99. Silmeler

Fotoğraf 3.100. Dikey Kartuşlar

Fotoğraf 3.101. Balkon

Fotoğraf 3.102. Balkon

Malzeme: Yapının beden duvarlarında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Ahşap malzeme ile de süsleme yapılmıştır.

³⁴⁶ Tüysüz vd., 70.

3.2.2.4. Kars Kafkas Üniversitesi Konservatuvar Binası

Yeri: Yusufpaşa Mahallesi, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Caddesi ile Halit Paşa Caddesi'nin kesiştiği köşede bulunmaktadır³⁴⁷.

Tarihçesi: 19. yüzyıl sonlarında Kars ve çevresinde görülen Kafkas ve Baltık mimari üslubunda inşa edilmiştir. Ziraat Bankası Hizmet Binası olarak da faaliyet gösteren bina, 1985'te yapılan restorasyon sonrasında Öğretmenevi olarak kullanılmaya başlandı. 2014 yılına kadar Kafkas Üniversitesi Devlet Konservatuvar binası olarak kullanıldı³⁴⁸. Karslı iş adamı İsmail Aytemiz tarafından restorasyonu yaptırıldıktan sonra Kafkas Üniversitesine tahsis edilmiştir. Bir süre İlim Yayma Cemiyeti tarafından kullanılmıştır³⁴⁹. Günümüzde farklı bir amaçla kullanılmaktadır. 06.23.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³⁵⁰.

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Eğimli arazi üzerinde yer aldığı için bodrum üzerine iki kat daha eklenerek üç katlı olarak yapılmıştır (Foto. 3.103, Plan 3.11).

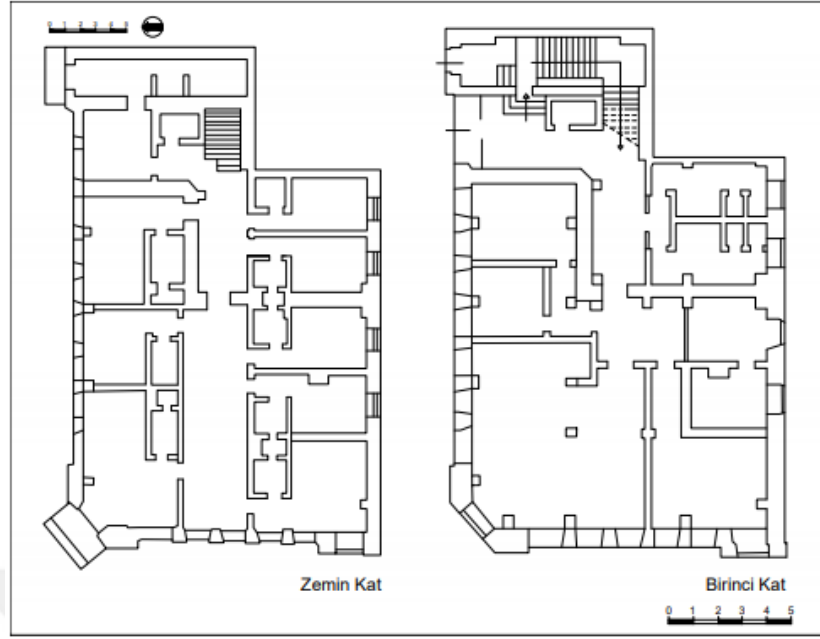
Fotoğraf 3.103. Kars Konservatuvar Binası

³⁴⁷ N.T. Gündoğdu, 127; Roos ve Gündoğdu, 19.

³⁴⁸ Roos ve Gündoğdu, 19.

³⁴⁹ <http://www.serhattv.com.tr> Erişim Tarihi: 23.03.2018.

³⁵⁰ *Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Tescil Fişi.*

Plan 3.11. Kars Konservatuvar Binası Planı (Roos vd., 2009,19)

Kuzeybatı köşesi 45°'lik açı yapacak şekilde pahlanarak dışa taşırılmıştır. Bu bölümde bodruma inen bir giriş kapısı kullanılmıştır. Girişin üstüne denk gelen bölümde balkona yer verilmiştir. Kuzey cephede ikinci bir girişe yer verilmiş olup girişin üzerine dikdörtgen balkon inşa edilmiştir. Üçüncü balkon uygulaması da batı cephede pencere üzerine denk gelen bölümde yapılmıştır. Kuzeydoğudan dikdörtgen formlu bir kapı ile binanın zemin katına ulaşılmaktadır. Bu kısımda dikdörtgen bir hol mevcuttur. Buradan merdivenler vasıtasıyla üst kata çıkılmaktadır. Katlarda hol etrafında simetrik düzende yapılmış odalar bulunmaktadır.

Fotoğraf 3.104. Baca

Fotoğraf 3.105. Kuzey ve Kuzeybatı Cephe

Kuzey ve batı cephe iç içe yatay silmelerle katlara bölünmüştür. Birinci ve ikinci katta dikdörtgen formlu pencereler kullanılmıştır (Foto. 3.105). Bunlardan birinci kat seviyesinde kuzey ve batı cephede yer alan 12 pencerenin alınlık kısımlarında taşların farklı dizilmesiyle oluşturulmuş sade bir detay yer almaktadır. İkinci katta yer alan 14 pencerenin alınlık kısımlarında ise kabartma şeklinde işlenen bitkisel formlu panolar bulunmaktadır. Her pencerenin altında dikdörtgen pano içerisinde dışa taşkın taş bloklar kullanılmıştır (Foto. 3.107). Çatı hizasında iki pencere genişliğinde kartuşlara yer verilmiştir (Foto. 3.106).

Fotoğraf 3.106. Kuzey Cephe

Fotoğraf 3.107. Kuzey Cephe Pencereler

Kuzey cephede yer alan giriş kapısı kullanılmamaktadır. Hemen sol tarafında yer alan iki pencerenin sökülmesiyle eklenen yeni kapıdan girişler sağlanmaktadır. Eski girişin üzerinde demir korkulukları olan balkon bulunmaktadır. Bu balkona iç içe silmelerden oluşan yuvarlak kemerli bir kapı ile giriş sağlanmaktadır (Foto. 3.108). Kuzeybatı köşedeki balkona yine yuvarlak kemerli bir kapı ile girilmektedir. Kenar kısımlarda taşların değişik dizilmesiyle oluşturulmuş ileri taşıntı yapan süsleme cepheye hareketlilik kazandırmıştır. Bu bölüm, Baltık mimarisinde yaygın olarak kullanılan baca uygulaması ile son bulmaktadır (Foto. 3.104, 3.109).

Fotoğraf 3.108. Kuzey Cephe Girişler

Fotoğraf 3.109. Kuzeybatı Cephe Balkon

Malzeme: Yapının tamamı düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir.

3.2.2.5. Kars İl Sağlık Müdürlüğü Binası (Eski Hastane)

Yeri: Yusufpaşa Mahallesi, Ordu Caddesi'nde bulunmaktadır³⁵¹.

Tarihçesi: 1907 yılında inşa edilen bina cumhuriyetin ilanından sonra Devlet Hastanesi olarak kullanılmıştır³⁵². 1980 yılında geçirdiği restorasyon sonrası İl Sağlık Müdürlüğü Binası olarak hizmet vermeye devam etmiştir³⁵³. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararıyla koruma altına alınmıştır³⁵⁴.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kuzey güney doğrultusunda L planlı, bodrum üzerine iki katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.110, 3.12).

Fotoğraf 3.110. Kars İl Sağlık Müdürlüğü Binası

Binaya giriş sağlayan iki kapısı mevcuttur. Bu kapılar doğu cephenin kuzey ve güney kenarlarında bulunmaktadır. Bu kapılardan biri zemin seviyesinde yapılmış olup bodruma giriş için kullanılmaktadır. Binanın ana giriş kapısı doğu cephenin kuzeyinde yer almaktadır. Bu girişten L şekilli koridora ulaşılmaktadır. Koridorun her iki tarafında

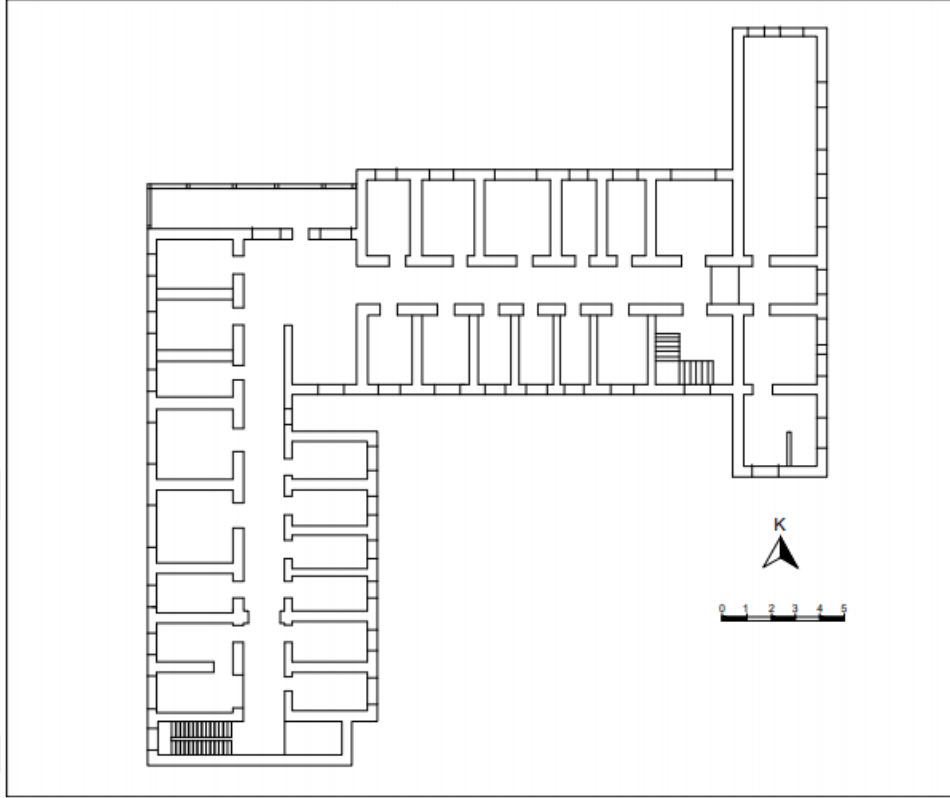
³⁵¹ Roos ve Gündoğdu, 21; N.T. Gündoğdu, 124.

³⁵² Roos ve Gündoğdu, 21; N.T. Gündoğdu, 124; Alp vd., 85; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 31.

³⁵³ Alp vd., 85.

³⁵⁴ Alp vd., 85.

simetrik yerleştirilmiş odalar bulunmaktadır. Doğu cephe üzerinde her iki katta dikdörtgen formlu pencereler kullanılmıştır.

Plan 3.12. Kars İl Sağlık Müdürlüğü Binası Planı (Kars Müzesi Arşivi)

İl Sağlık Müdürlüğü binasının mimari bakımdan en önemli bölümü dikdörtgen kuruluşlu doğudaki ana bölümdür. Bu bölüm Baltık mimari üslup özellikleri göstermektedir.

Giriş doğu cephe üzerine yerleştirilen iki kanatlı, ahşap dikdörtgen kapıyla sağlanmaktadır. Kapının üzeri iki yana meyilli demir şebekeli sundurma ile kapatılmıştır. Birinci katta yer alan kapının her iki tarafında üzerleri yivli, korint tarzda başlığa sahip ikişer gömme sütunce yer almaktadır (Foto. 3.113). Yine aynı katta girişin sağında 6 dikdörtgen formlu pencereye yer verilmiştir. Pencerelerin etrafı iç içe silmelerle çerçevesi yapılmıştır. Bu pencerelerin kilit taşları oyma tekniğiyle yapılmış bitkisel süslemelere sahiptir. Pencerelerin alınlık kısmından başlayıp kenarlara devam eder vaziyette oyma şeklinde bitkisel süsleme kuşağı uygulanmıştır (Foto.3.111, 3.112). Pencerelerin alt kısmında içerisi boş bırakılmış dikdörtgen panolara yer verilmiştir. Her

pencere arasında korint başlıklı, yivli gömme sütunce kullanılmıştır. Kat araları yatay silmelerle belirginleştirilmiştir. Girişin yanlarında kullanılan ikişerli sütunceler son pencere kenarlarında da tekrar etmiştir. Son dikdörtgen pencere üzerinde rozet kullanılmıştır (Foto. 3.114). Aynı rozet giriş kapısı üzerinde de uygulanmıştır.

Fotoğraf 3.111. Bitkisel Süsleme

Fotoğraf 3.112. Bitkisel Süsleme

Fotoğraf 3.113. Giriş Kapı

Fotoğraf 3.114. Rozet Süsleme

İkinci katta girişin üst kısmına denk gelen bölümde ortada dikdörtgen pencere kenarlarda yivli, alt kısımları volütlü üst kısımları korint başlıklı ikişer duvar payesine yer verilmiştir. Kat bitimi iç içe silmelerle çatıyla birleşmektedir. Bununda üzerinde kule şeklinde dışarı taşırılmış bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm içerisinde kıvrımlı hatlar içerisine yerleştirilmiş istiridye kabuğu ve yaprak motifleri kullanılmıştır. Aynı kullanım katın sonunda da uygulanmıştır (Foto. 3.115, 3.116).

Fotoğraf 3.115. Alınlık

Fotoğraf 3.116. Alınlık

İkinci katta ortada bulunan 5 pencere dikdörtgen formlu olup iç içe silmelerden oluşan yuvarlak kemerli alınlığa sahiptir. Kilit taşları kabartma şeklinde dışa yansıtılmış olup üzerine yaprak motifleri işlenmiştir. Pencere aralarında alt kısmı volütlü üstünde korint başlıkla son bulan payelere yer verilmiştir (Foto. 3.117). Payelerin üzerinde bir sıra halinde kullanılan dış sırası motifi cephe boyunca uzanmaktadır. Çatı kısmında taş parapetler arasına yerleştirilen bitkisel formlu demir korkuluklarla teras oluşturulmuştur. Korkuluklar arasına yerleştirilen taş parapetler üzerinde kabartma rozetlere yer verilmiştir.

Fotoğraf 3.117. İkinci Kat Pencere

Malzeme: Sağlık Müdürlüğü binası düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir.

3.2.2.6. Kars Eski Belediye Binası (Eski Kız Lisesi)

Yeri: Yusufpaşa Mahallesi'nde Atatürk Caddesi ile Karadağ Caddesi'nin kesiştiği köşede bulunmaktadır³⁵⁵.

Tarihçesi: 1883 yılında Kars Kız Lisesi adı altında bodrum üzerine tek katlı olarak inşa edilmiştir³⁵⁶. 1903 yılında yapıya ikinci kat eklenerek 1910 yılına kadar Rus Karargâh Binası olarak kullanılmıştır³⁵⁷ (Foto 3.127, 3.128). Cumhuriyetin ilanına kadar da Kız Lisesi olarak hizmet vermeye devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra 2005 yılına kadar Belediye Binası olarak hizmet vermiştir. Bina 2005 yılında boşaltılarak restorasyonuna başlanmıştır³⁵⁸. Günümüzde yine belediyeye bağlı farklı birimler tarafından kullanılmaktadır. Yapı 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³⁵⁹.

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda L planlı olup bodrum üzerine iki kat daha yapılarak toplamda üç katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.118, Çiz. 3.9)

Fotoğraf 3.118. Kars Eski Belediye Binası

³⁵⁵ Roos ve Gündoğdu, 23.

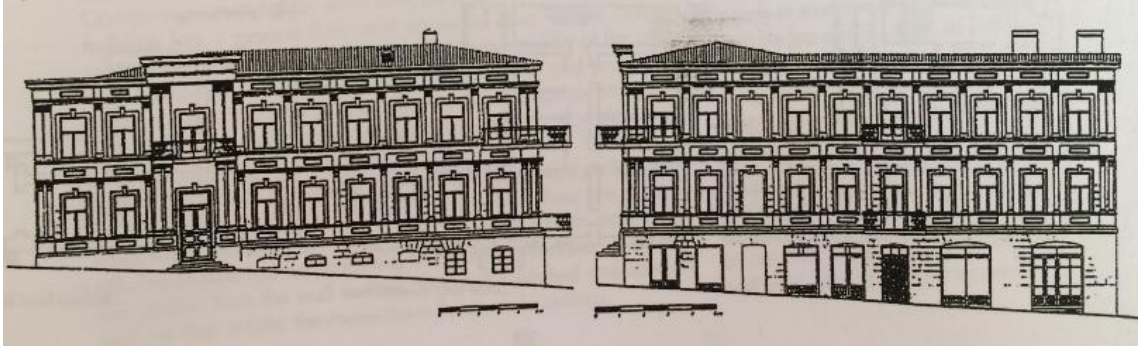
³⁵⁶ Vedat Akçayöz ve Yıldırım Öztürkkan, *Eski ve Yeni Fotoğraflarla Kars*, Kars Kültür ve Sanat Derneği, Kars 2013, 48.

³⁵⁷ Akçayöz ve Öztürkkan, 48.

³⁵⁸ Alp vd., 103; Akçayöz ve Öztürkkan, 49; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 11.

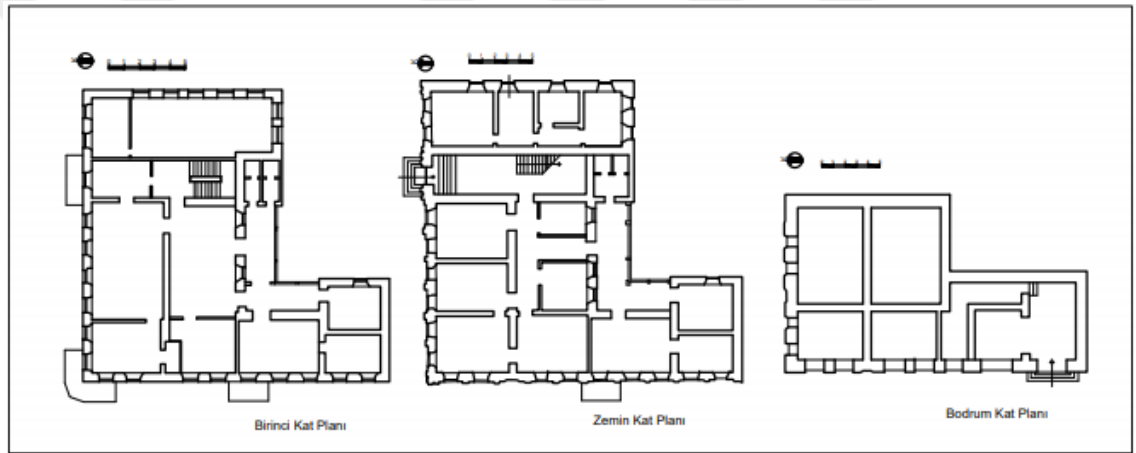
³⁵⁹ Alp vd., 103.

Çizim 3.10. Kars Eski Belediye Binası Kuzey ve Doğu Cephe Çizimi (Roos vd., 2009, 22)

Binanın iç planı yapılan tadilatlarla orjinalliğini kaybetmiştir. İçeride L şekilli koridorun etrafına dizilmiş odalar bulunmaktadır (Plan 3.13).

Plan 3.13. Kars Eski Belediye Binası Planı (Roos vd., 2009, 23)

Yapının biri güneyde diğeri doğuda bodrum kat seviyesinde olmak üzere iki girişi bulunmaktadır. Güneydeki dikdörtgen formlu ana girişin sağında ve solunda ikişer iyon başlıklı sütuna yer verilmiştir. Bu bölümün üzerinde ikinci kat seviyesine balkon uygulamasına gidilmiştir. En üst kısım çatı hizasında kalkan duvar formunda yükseltilmiştir (Foto. 3.119). Bodrum katın bir bölümü arazi eğiminden dolayı kullanılmamaktadır. Yapının doğu cephesi üzerinde ikinci bir giriş kapısı mevcuttur. Dikdörtgen formlu bu girişin hemen üzerinde birinci kat seviyesinde demir konsollara oturan demir şebekeli korkulukları bulunan balkona yer verilmiştir. İkinci kat seviyesinde de aynı tarzda ikinci balkona yer verilmiştir (Foto. 3.121, 3.122).

Fotograf 3.119.Güney Cephe Giriş

Fotograf 3.120. Güney Cephe Balkon

Fotograf 3.121. Doğu Cephe Balkon

Fotograf 3.122. Doğu Cephe

Birinci katta etrafı iç içe silmelerle çerçeveslenmiş 8 dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Duvar köşelerine denk gelen kısımlarda ikişer, pencere aralarına denk gelen bölümlerde birer iyon başlıklı yivli sütüncelere yer verilmiştir. Pencereilerin alınlık kısımlarında volüt biçimli süsleme detayları kullanılmıştır.Yine bu pencereilerin

alt kısımlarında içleri boş dikdörtgen panolar yer almaktadır. Kat araları silmelerle belirginleştirilmiş olup aralarda dikdörtgen panolar uygulanmıştır (Foto.3.123, 3.124).

Fotoğraf 3.123. Pencere Detay

Fotoğraf 3.124. Pencere Dizisi

İkinci katta etrafı silmelerle çevrili 9 dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Bunlardan balkon kısmına denk gelen açıklık, kapı olarak düzenlenmiştir. Pencere alınlıklarında dışa taşıntı yapan yaprak şeklinde kabartmalar kullanılmıştır. Duvar köşelerinde, balkon uygulamasının sağında ve solunda ikişer, pencere aralarında birer iyon başlıklı duvar payelerine yer verilmiştir. Çatılarda Baltık mimarisi yapılarında sıkça karşımıza çıkan çörten uygulaması da yenilenecek kullanılmaya devam etmiştir (Foto. 3.125). Yine ikinci katta her iki sokağa da bakar şekilde demir şebekeli korlulukları olan balkon yer almaktadır (Foto. 3.126).

Fotoğraf 3.125. Çörten

Fotoğraf 3.126. Köşe Balkon

Fotoğraf 3.127. 1910 Tarihli Eski Belediye Binası (Akçayöz vd. 2013, 48)

Fotoğraf 3.128. 1910 Tarihli Eski Belediye Binası (Akçayöz vd., 2013, 50)

Malzeme: Eski Belediye Binası düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir.

3.2.2.7. Kars Eski Rus Gümrük Binası (Kent Konseyi Binası)

Yer: İstasyon Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi üzerinde bulunmaktadır³⁶⁰.

Tarihçesi: Gümrük Binası Kars'taki diğer Baltık mimari tarzdaki yapılara benzerliğinden dolayı 19. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir³⁶¹. Yapıldığı dönemde Rus Gümrük Binası olarak kullanılmış, Cumhuriyetin ilanından sonra da Gümrük Binası olarak kullanılmaya devam etmiştir. 2001 yılında Çekül Vakfı tarafından restore edilerek Kent Konseyi Binası olarak hizmete açılmıştır³⁶². Yapı 23.06.1988/88 tarihli tescil kararıyla koruma altına alınmıştır³⁶³.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kent Konseyi Binası doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, iki katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.129, Çiz. 3.10, Plan 3.14)

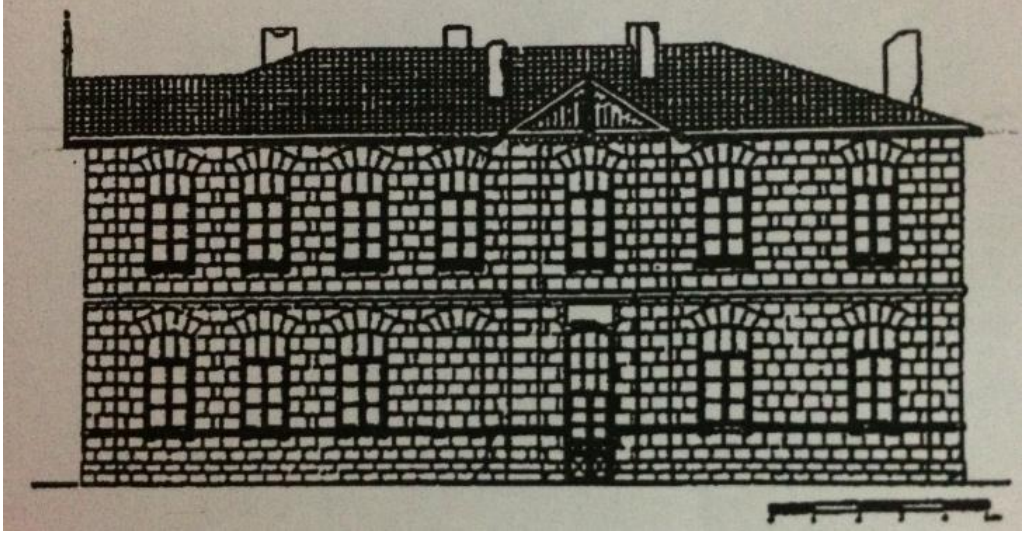
Fotoğraf 3.129. Kars Eski Rus Gümrük Binası (İl Özel İdare Arşivi)

³⁶⁰ Roos ve Gündoğdu, 24.

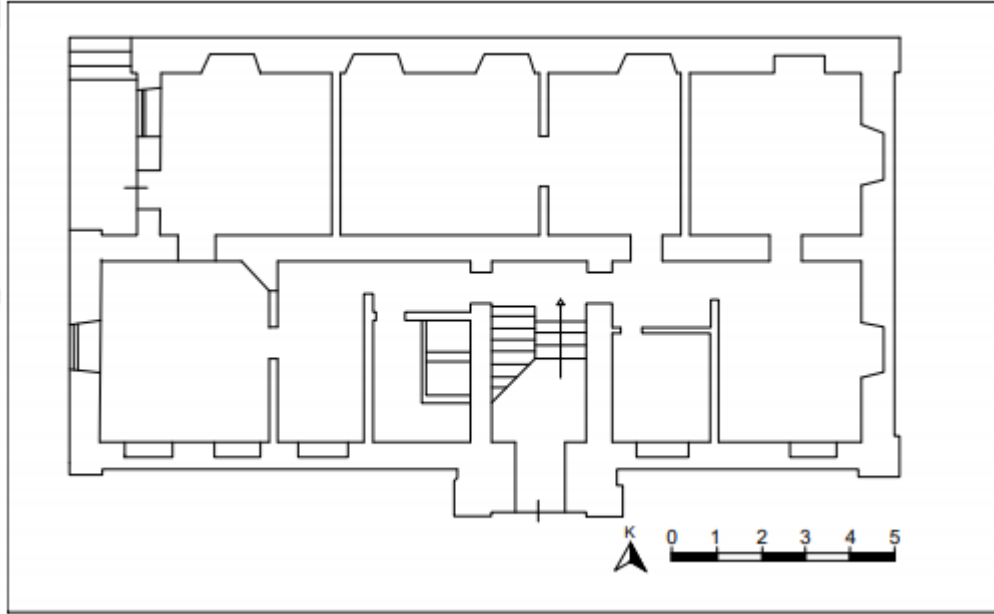
³⁶¹ Roos ve Gündoğdu, 24; Alp vd., 97; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 46.

³⁶² Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 46; Roos ve Gündoğdu, 24.

³⁶³ Alp vd., 97.

Çizim 3.11. Eski Rus Gümrük Binası Kuzey Cephe Çizimi (Kars Müzesi Arşivi)

Plan 3.14. Eski Rus Gümrük Binası Planı (Kars Müzesi Arşivi)

Giriş bölümü kuzey cephede olup cepheden 1.00 m. öne taşını yapmıştır (Foto. 3.130). Buradaki girişten koridor bölümüne geçilmektedir. Koridorun sağında üst kata çıkışı sağlayan merdivenler bulunmaktadır. Alt katta oturma birimleri, mutfak, tuvalet ve uzun bir salon yer almaktadır. Üsta katta ise sağda ve solda birer oda, güney cepheye bakan uzun bir salon bölümü yer verilmiştir (Plan 3.14). Binaya kuzeyden uzun dikdörtgen formlu, basık yay kemerli metal bir kapı ile girilmektedir. Bu bölüm üstte

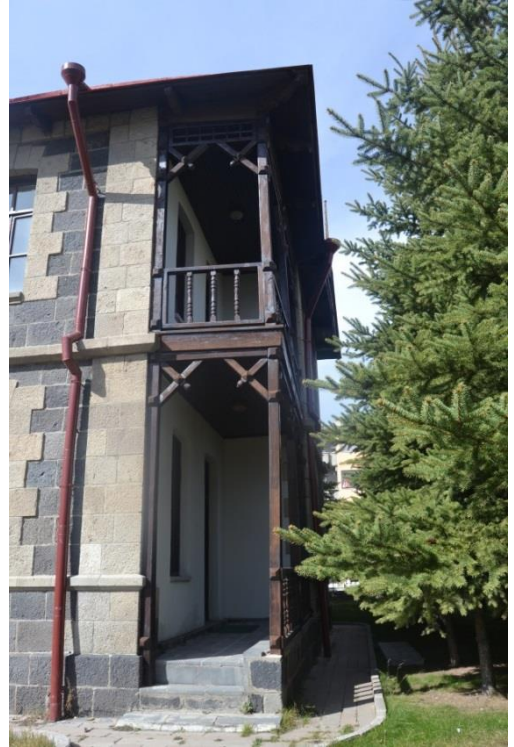

yine basık yay kemerli bir pencere açıklığı ile devam ettirilmiştir. Girişin üzeri çatı hizasında iki yana meyilli kırma çatı ile kapatılmıştır (Foto. 3.129).

Cephe yüzeyinden yatay geçen taş profillerle cephe üç parçaya ayrılmıştır. Birinci katta 13 dikdörtgen formlu pencereye yer verilmiştir. Girişin sağ tarafında yer alan pencere açıklığı kapatılmıştır. İkinci katta 15 pencere kullanılmıştır. Pencerelerin kemer kilit taşı, düzgün kesilen taşların yan yana dizilmesiyle oluşturulmuş ve bu taşlar dışa taşkın şekilde yerleştirilmiştir. Bu pencerelerin çerçeve kısımlarında taşlar bir içe bir dışa olmak üzere alternatif şekilde dizilmiş ve yüzeyden dışarıya taşırılmıştır. Böylece cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Yine cephelerde kullanılan iki renkli taş uygulaması da bu hareketliliğe katkı yapmıştır. Cephelerin köşe kısımlarında açık renkli taşlar hafif dışa taşıntı yapar şekilde uygulanmıştır (Foto. 3.132). Doğu cephede her iki katta da balkona yer verilmiştir. Bu balkonlar ahşap sütunlara oturur vaziyette olup ahşap korkuluklara sahiptir (Foto. 3.131). İç kısımlar değiştirilerek orjinallliğini kaybetmiştir. Yine yapının beden duvarlarının kalın iç duvarlarının ince olması dikkat çekici bir özelliktir.

Fotoğraf 3.130. Giriş Kapısı

Fotoğraf 3.131. Ahşap Balkon

Fotoğraf 3.132. Batı ve Güney Cephe Pencereleer

Malzeme: Düzgün kesme taş ile inşa edilen yapıda siyah ve açık renkli tuf taşı kullanılmıştır.

3.2.2.8. Kars Gazi Kars Anadolu Lisesi Binası

Yeri: Ortakapı Mahallesi, Haydar Aliyev Caddesi'nde bulunmaktadır³⁶⁴.

Tarihçesi: 19. yüzyılın son çeyreğinde Baltık mimari tarzda inşa edilmiştir³⁶⁵. Kız Sanat Okulu olarak kullanılan bina, 1975-80 yılları arasında Cumhuriyet Lisesi olarak hizmet vermeye devam etmiştir. 1980 yılından sonra Gazi Kars İlköğretim Okulu'na dönüştürülmüştür³⁶⁶. Günümüzde Gazi Kars Anadolu Lisesi olarak kullanılmaktadır³⁶⁷. 1985 yılında geçirdiği restorasyon ile iç kısmı plan ve mimari bakımdan orijinallliğini kaybetmiştir³⁶⁸. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³⁶⁹.

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda L planlı, iki katlı olarak inşa edilmiştir. Eğimli bir arazi üzerinde inşa edildiği için doğu ve batısı arasında kot farkı vardır. Yapıya doğudan bir kapı ile girilmektedir. İç mekânı iki uzun koridor ve bu koridorlara açılan odalardan meydana gelmektedir.

Fotoğraf 3.133. Kars Gazi Kars Anadolu Lisesi Binası

³⁶⁴ <http://gazikarsanadolulisesi.meb.k12.tr/> Erişim Tarihi: 30.03.2018

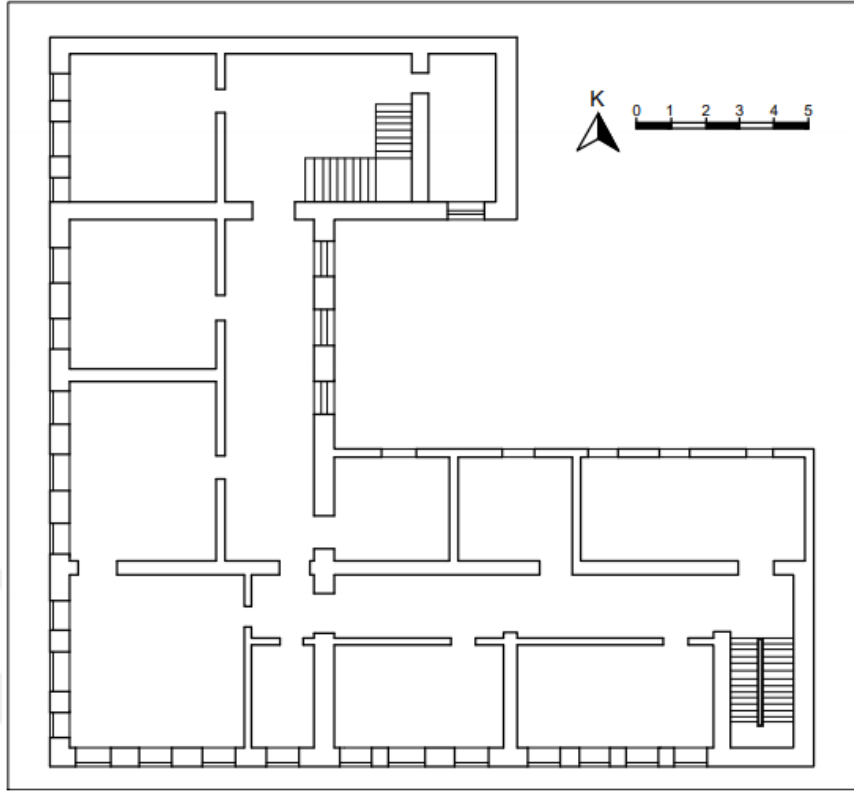
³⁶⁵ Roos ve Gündoğdu, 27; Alp vd., 81; Nadire Gündoğdu, 93.

³⁶⁶ Roos ve Gündoğdu, 27; Alp vd., 81; Nadire Gündoğdu, 93.

³⁶⁷ Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 30.

³⁶⁸ Nadire Gündoğdu, 93.

³⁶⁹ Alp vd., 81.

Plan 3.15. Kars Gazi Kars Anadolu Lisesi Binası Planı (Kars Müzesi Arşivi)

Batı, güney ve kuzey cephelerde ince uzun dikdörtgen pencereler ve yatay kuşaklar kullanılmıştır. Kat arasında ve çatı hizasında kullanılan silmelerin dışında bir hareketlilik yoktur. En dikkat çekici cephesi doğu cephedir. Baltık mimari özelliklerini yansıtan doğu cephenin ortası düz, yanları yüzeyden hafif ileri taşırılmıştır. Binaya giriş doğu cephenin solunda açılan kapıyla sağlanmaktadır. Kapı demirden yapılmış uzun dikdörtgen forma sahiptir. Girişin lento kısmı ortada dışa taşkın kilit taşı yanlarda ters L şeklinde kesilerek yerleştirilen taşlardan oluşmaktadır. Üzeri sonradan eklenen iki yana meyilli demir sundurma ile kapatılmıştır (Foto. 3.134).

Doğu cephe üzerinde birinci kat seviyesinde 10 uzun dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Pencerelerin kilit taşları yüzeyden ileri taşıntı yapar vaziyette yerleştirilmiştir. Kilit taşının hemen yanlarında ters L şeklinde kesilmiş taşlar bulunmaktadır. Pencerelerin lentolarında yatay şekilde yerleştirilmiş şeritler ve onların üzerine birer atlamalı yerleştirilmiş daire motiflerinden oluşan süsleme kuşağı kullanılmıştır. Cephenin her iki yanında dışa taşıntı yapan bölümlerde üçlü pencere dizisine yer verilmiştir. Bunlardan ortadaki pencere daha geniş yanlardaki pencereler

daha dar tutulmuştur. Yanlardaki pencerelerin üzerinde sadece kilit taşları konulmuştur. Kilit taşının sağ ve solundan başlayarak pencere sövesi boyunca devam eden taşların verev kesilmesiyle oluşturulmuş süsleme kuşağı yer almaktadır. Ortada yer alan pencerenin üzerinde kilit taşının yanlarında ters L şekilli taş süslemeye yer verilmiştir. Yine taşların verev kesilmesiyle oluşturulmuş süsleme kuşağı kullanılmıştır (Foto. 3.135). Bu uygulama birinci kattaki diğer pencerelerin üzerinde de görülmektedir. Katlar birbirinden iki sıra halinde uygulanan ve kademeli olarak genişleyen silmelerle ayrılmaktadır.

Fotoğraf 3.134. Doğu Cephe Pencereler

Fotoğraf 3.135. Pencere Alınlıkları

Kat aralarında her pencerenin altına içi boş dikdörtgen panolar yerleştirilmiştir. İkinci katta çerçevesi iç içe silmelerden oluşan yuvarlak kemerli 11 pencere yer almaktadır. Bu pencerelerin kemer kilit taşları dışa taşırılmıştır. Yanlarda yine birinci katın tekrarı niteliğinde üçlü pencere uygulaması kullanılmıştır. Burada uygulanan form alt kattan farklılıklar göstermektedir. Pencere aralarında iyon başlıklı plasterlar yerleştirilmiştir. Yanlardaki pencerelerin alınlık kısımlarında istiridye kabuğu motifi uygulanmıştır (Foto. 3.136). Çatı hizasında kullanılan dış sırası motifine tüm cephe boyunca yer verilmiştir. Dışa taşkın bölümler çatı hizasından kule şeklinde taşırılmıştır. Bu bölümün üzeri korkuluk şeklinde düzenlenmiştir. Yapıda dikkat çeken bir özellik de kapı, pencere ve plasterların koyu renk taşlarla, duvarların açık renk taşlarla örülü olmasıdır. Renklerin yarattığı bu zıtlık cepheye hareketlilik kazandırmıştır.

Fotoğraf 3.136. İkinci Kat Pencereler

Malzeme: Baltık mimari tarzda inşa edilen yapılarda sıklıkla kullanılan düzgün kesme bazalt taş ile inşa edilmiştir.

3.2.2.9. Kars İl Özel İdare Binası

Yeri: Yusufpaşa Mahallesi Vali Hüseyin Atak Bulvarı'nda dört yol ağzında yer almaktadır³⁷⁰.

Tarihçesi: 19. yüzyıl sonlarında Baltık mimari tarzda inşa edilen yapı kilise binası olarak kullanılmıştır³⁷¹. Cumhuriyetin ilanından sonra Ziraat Bankası olarak kullanılan bina, 1984 yılında restorasyon geçirmiştir. Restorasyondan sonra Anadolu Lisesi olarak hizmet vermeye devam etmiştir³⁷². Günümüzde bir bölümü Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kars Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Binası, diğer bölümü de İl Özel İdare Binası olarak kullanılmaktadır. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³⁷³.

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, iki katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.137). 1984 yılında geçirdiği restorasyondan sonra iç mekândaki plan ve mimari orijinalliyini kaybetmiştir.

Fotoğraf 3.137. Kars İl Özel İdare Binası

³⁷⁰ Roos ve Gündoğdu, 27.

³⁷¹ Roos ve Gündoğdu, 27; Alp vd., 96; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 5.

³⁷² Alp vd., 96; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 45.

³⁷³ Alp vd., 96.

Güney cephe mimari açıdan en dikkat çekici cephedir. Bu cephe ortası düz, kenar kısımları yüzeyden ileri taşırılarak üç bölümlü bir görüntü sergilemektedir. Cephe üzerinde, biri güneybatı köşede diğeri güneydoğu köşeye yakın iki kapı ile yapıya giriş sağlanmaktadır. Bu kapılar dikdörtgen formlu, düz lentolu, kilit taşları dışa taşırılmış şekilde tasarlanmıştır (Foto. 3.139, 3.140).

Birinci kat pencereleri, zeminden yaklaşık 1 m. yükseklikteki bosajlı duvar tekniği ile yapılan subasman üzerinde uygulanmıştır. Bu pencereler dikdörtgen formlu, düz lentolu, kilit taşları dışa taşıntı yapar şekilde düzenlenmiştir. Birinci katta, orta kısımda 6, dışa taşıntı yapan kısımlarda birer olmak üzere toplam 8 pencere bulunmaktadır.

Fotoğraf 3.138. Güney Cephe Orta Bölüm

İkinci katta orta kısımda 6 dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Bu pencerelerin lentoları açık renk taşların yanyana dizilmesiyle oluşturulmuş kuşakla birbirine bağlanmaktadır. Bu orta bölüm yine açık renk taşların oluşturduğu dikey hatlarla üç bölüme ayrılmıştır. Pencere kenarlarında kullanılan bu açık renk uygulaması sade görümlü cepheye hareketlilik katmıştır (Foto. 3.138).

Binanın dışa taşıntı yapan kısımlarında farklı bir uygulama görülmektedir. Bu bölümlerde yuvarlak kemerli ince uzun dar tutulmuş üçlü pencere uygulamasına yer verilmiştir. Bunlardan soldaki bölümde pencerelerin üzerinde üç tane yuvarlak pencereye daha yer verilmiştir. En üstte yatay bir kuşak geçmekte ve kuşağın üzerinde içerisinde yuvarlak madalyon olan dikdörtgen pano ile cephe sonlanmaktadır. Batı cephede bu bölümde yer alan pencerelerin ikili şekli tekrar edilmiştir. Çatı hizasındaki korniş kısmı çepheden ileri taşırılmıştır. Üzeri dört yana meyilli çatı ile örtülmüştür (Foto. 3.139).

Sağdaki dışa taşıntı yapan bölümde yuvarlak kemerli, uzun dar üçlü pencere uygulaması tekrar edilmiştir. Ancak bu bölümde yuvarlak pencerelere yer verilmemiştir. Yatay geçen bir kuşaktan sonra dikdörtgen pano, ortasında yuvarlak madalyon ile oluşturulan geometrik süsleme kullanılmıştır. Bu bölümün üzeri ortada iç içe geçmiş silmelerin oluşturduğu yuvarlak kemerli taç ile son bulmaktadır. Kemerin yan kısımlarında demir korkuluklar kullanılmıştır (Foto. 3.140).

Fotoğraf 3.139. Güney Cephe Sol Bölüm

Fotoğraf 3.140. Güney Cephe Sağ Bölüm

Yapının doğu, batı ve kuzey cephelerinde ince uzun ve dar penceler kullanılmıştır
(Foto. 3.141, 3.142)

Fotoğraf 3.141. Kuzey Cephe

Fotoğraf 3.142. Doğu Cephe

Malzeme: Bina üzerinde kőřeler, pencere ve kapı çerçeveleri açık ve koyu kesme taştan inşa edilmiştir. Geriye kalan bۆlmlerde çokgen kesilmiş taş malzeme kullanılmıştır. Kullanılan bu çokgen taşlar yapıya bir hareketlilik katmıştır.

3.2.2.10. Kars Ticaret ve Sanayi Odası Binası

Yeri: Yusufpaşa Mahallesi, Karadağ Caddesi'nde bulunmaktadır³⁷⁴.

Tarihçesi: Kesin yapım tarihi bilinmemekle birlikte 19. yüzyıla tarihlenmektedir³⁷⁵. Başlangıçta yapılış amacı kışlık konak olan bina, Cumhuriyetin ilanından sonra Ticaret ve Sanayi Odası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde aynı amaçla faaliyetini sürdürmektedir³⁷⁶. Yapı Atatürk'ün 6 Ekim 1924'te Kars'ı ziyareti sırasında gezdiği binalardan biri olmasıyla da ayrı bir önem taşımaktadır³⁷⁷. 23.06.1988/88 tarihli tescil kararı ile koruma altına alınmıştır³⁷⁸.

Plan ve Mimari Özellikleri: Dikdörtgen bir alan üzerine yapılan konak, bodrum üzerine tek katlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.143, Çiz. 3.11).

Fotoğraf 3.143. Kars Ticaret ve Sanayi Odası Binası

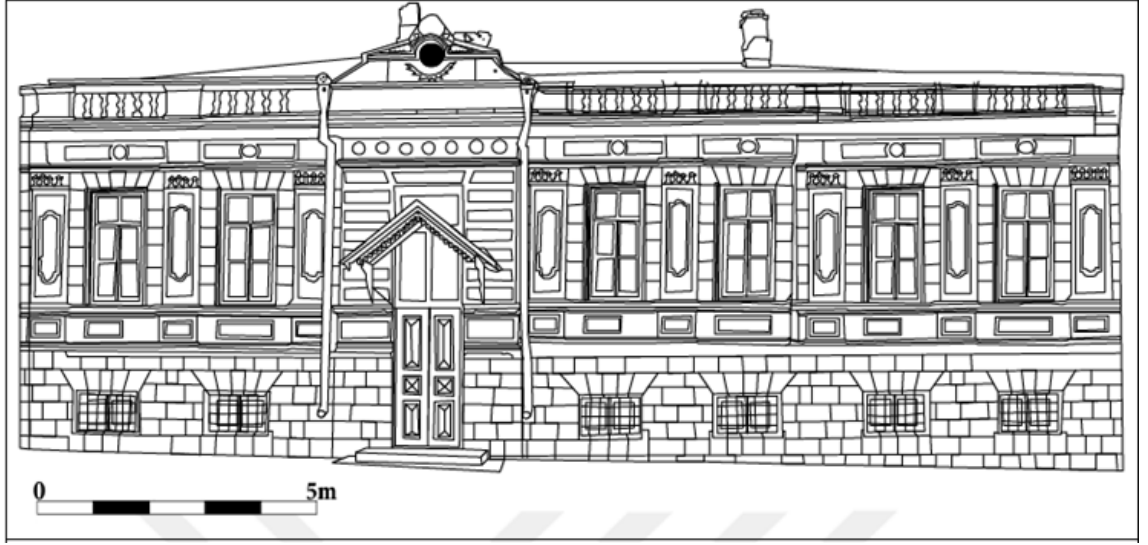
³⁷⁴ Ö. Özkan, 81.

³⁷⁵ Ö. Özkan, 81; Alp vd., 144; N.T. Gündoğdu, 120.

³⁷⁶ N.T. Gündoğdu, 120; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 20.

³⁷⁷ Alp vd., 144; Ö. Özkan, 81; Komisyon, *Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, 20.

³⁷⁸ Alp vd., 144.

Çizim 3.12. Kars Ticaret ve Sanayi Odası Binası Güney Cephe Çizimi (Özge Özkan Arşivi)

Baltık mimari tarzda inşa edilen yapının en dikkat çekici cepheleri güney ve batı cephedir. Ana giriş kapısı batı cephenin ortasında cepheye hâkim konumda yerleştirilmiştir. Girişin yer aldığı bu bölüm yüzeyden hafif dışa taşırılarak vurgulanmıştır. Ahşap kapı kanatları olan, uzun dikdörtgen bir kapı ile yapıya giriş sağlanmaktadır (Foto. 3.144)

Fotoğraf 3.144. Güney Cephe Giriş Kapısı

Girişin hemen üzerinde semerdan şeklinde iki yana meyilli sundurma yer almaktadır. Bu bölümde dikdörtgen şekilde kesilmiş, dışa taşıntı yapan taşların üst üste dizilmeleriyle oluşturulmuş hareketlilik göze çarpmaktadır. Sundurmanın üzerinde kademeli olarak genişleyen silmeler tüm cepheyi dolaşmaktadır. Bu kuşağın üzerinde yedi adet madalyon tarzı yuvarlak süslemeler yer almaktadır. Çatı hizasında ikinci silme kuşağı geçmektedir. En üst kısım taç şeklinde sonlanmaktadır (Foto. 3.145). Bu bölümde ortada yuvarlak aydınlık penceresi mevcuttur. Etrafını bitkisel süslemeler çevrelemektedir (Foto. 3.145). Girişin yanlarında birer çörtene yer verilmiştir (Foto. 3.146)

Bodrum üzeri tek katlı olan yapıda temel seviyesinde yarım şekilde görülen dikdörtgen bodrum pencerelerine yer verilmiştir. Birinci katta kapının her iki tarafında toplam 6 dikdörtgen pencere yer almaktadır. Düz lentolara sahip pencerelerin lento kısımları taşların verev kesilmesiyle oluşturulmuştur. Her pencerenin alt kısmında içi boş panolara yer verilmiştir. Üst kısımlarına ortasında madalyon tarzı yuvarlak olan dikdörtgen kartuşlar yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 3.145. Güney Cephe Taç

Fotoğraf 3.146. Güney Cephe Sundurma

Her pencere arasında üzerleri bitkisel formda süslemeli başlıkla sonlanan dikey yerleştirilmiş kartuş süslemeler kullanılmıştır (Foto. 3.149). Çatı hizasında her pencerenin üstüne denk gelen bölümlerde korkuluk şeklinde oyma süslemeler yer almaktadır (Foto. 3.148) . Batı cephe güney cephenin tekrarı niteliğindedir. Bu cepheye de 3 çörten yerleştirilmiştir (Foto. 3.147).

Fotoğraf 3.147. Batı Cephe

Fotoğraf 3.148. Batı Cephe Taş Süsleme

Fotoğraf 3.149. Dikey Kartuşlar

Malzeme: Ticaret ve Sanayi Odası Binası'nın batı ve güney cephesi düzgün kesme bazalt taş ile inşa edilmiştir.

3.2.2. Dini Mimari Örnekleri

3.2.2.1. Kars Alexander Nevski Rus Ortodoks Kilisesi (Fethiye Camii)

Yeri: Ortakapı Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Tarihçesi: 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Kars'ın Rusların eline geçmesinin ardından 1885-90 yılları arasında Aleksander Nevski adına Baltık mimari tarzında inşa edilmiştir³⁷⁹. Cumhuriyetin ilanından sonra bir süre kapalı spor salonu olarak kullanılan kilise³⁸⁰ (Foto. 3.162), 1984 yılında Fethiye Camii adıyla camiye dönüştürülmüştür³⁸¹. 07.05.1986/A-1996 sayılı karar ile koruma altına alınmıştır³⁸².

Plan ve Mimari Özellikleri: Yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. İçten uzun bir beşik tonozla örtülüdür (Foto. 3.150, Plan 3.16).

Fotoğraf 3.150. Kars Alexander Nevski Rus Ortodoks Kilisesi (Fethiye Camii)

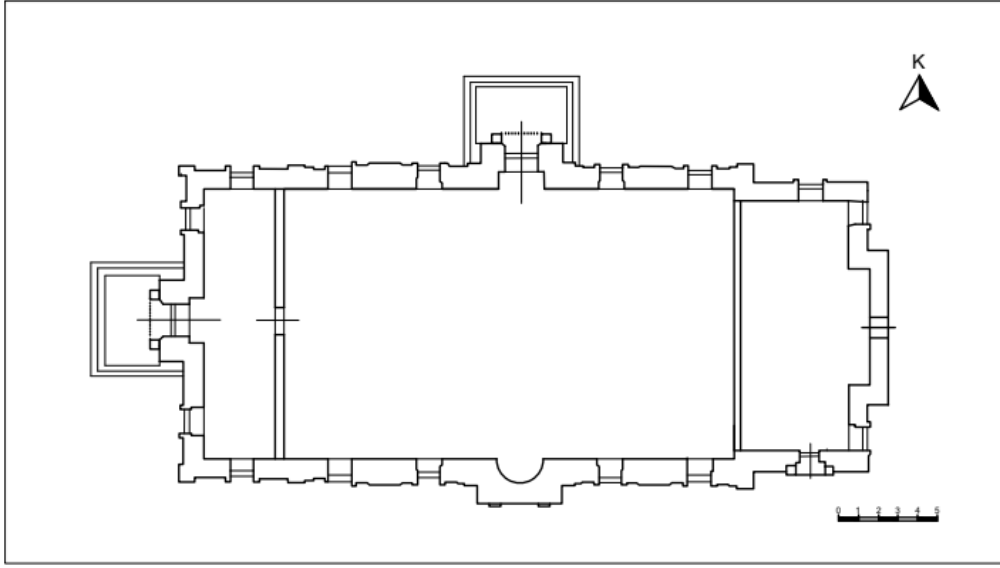
³⁷⁹ Roos ve Gündoğdu, 43.

³⁸⁰ <https://www.kulturportali.gov.tr> Erişim Tarihi: 05.02.2018

³⁸¹ Roos ve Gündoğdu, 43.

³⁸² *Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Tescil Kayıt Fişi.*

Plan 3.16. Kars Alexander Nevski Rus Ortodoks Kilisesi(Kars Müzesi Arşivi)

Caminin biri batıda, diğerleri de kuzey ve güney cephede olmak üzere üç giriş kapısı mevcuttur. Bunlardan kuzey cephede yer alan kapı taç kapı olması bakımından diğerlerinden daha vurgulu olacak şekilde düzenlenmiştir (Foto. 3.151). Güney cephede yer alan kapı camiye dönüştürüldükten sonra kapatılmıştır (Foto. 3.152).

Fotoğraf 3.151. Kuzey Cephe Taç Kapı

Fotoğraf 3.152. Güney Cephe Kapatılan Giriş

Yüzeyden ileri taşıntı yapan giriş kapılarının her iki yanına birer sütun yerleştirilmiş olup alınlık kısımları sivri kemerle son bulmaktadır. Yapının üç cephesine yerleştirilmiş birer sıra halinde dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Kuzey cephede 5, güney cephede 5 ve doğu cephede 2 dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Pencerelerin her iki yanına birer gömme sütunce yerleştirilmiştir. Üzerlerine denk gelen kısımlarda kullanılan sağır sivri kemerler cepheye hareketlilik katmıştır (Foto. 3.153, 3.154).

Fotoğraf 3.153. Pencere

Fotoğraf 3.154. Pencere

Çatıya yakın kısımlarda yapının bütün cephelerini dolaşan kabartma süsleme kuşakları yer almaktadır. İlk kuşakta iç içe dikdörtgenlerin oluşturduğu ve aralarda küçük sütüncelere yer verilen süslemeler yer almaktadır. İkinci kuşakta dış sırası şeklinde düzenlenen kabartma süsleme tüm cepheleri dolaşmaktadır (Foto. 3.156). Kuzey ve güney cephede çatı hizasında, giriş kapılarının üzerine denk gelen bölümlere dilimli kemerler yerleştirilmiştir. Bu kemerler içerisinde dekoratif amaçlı iç içe silmelerin oluşturduğu yuvarlak sağır kemerler kullanılmıştır (Foto. 3.155).

Fotoğraf 3.155. Sağır Kemerler

Fotoğraf 3.156. Taş Süsleme

Beden duvarları ve çatı arasında kalan bölümlerde, köşelerin kesiştiği kısımlarda sivri kemerli aydınlık pencerelerine yer verilmiştir. Bunlardan batı cephedekiler 4, kuzey ve güney cephe üzerinde yer alanlar 5 tanedir (Foto. 157, 158).

Fotoğraf 3.157. Batı Cephe Aydınlık Pencereleri

Fotoğraf 3.158. Güney Cephe Aydınlık Pencereleri

Eski fotoğraflarında yer alan çan kulesi ve Rus mimarisinin karakteristik özelliğini yansıtan soğan kubbeler (Foto 3.159, 3.160) 1953 yılında yapıdan sökülmüştür³⁸³. 1984 yılında kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelere minare eklenmiştir³⁸⁴. Minareler çatı üzerinden yükselmekte olup iki şerefeli olarak inşa edilmişlerdir (Foto. 3.161)

Batı cephedeki kapının üzerine çatı seviyesinde daha yüksek üç pencereli çatı katı bulunmaktadır. Her pencere arasına birer sütunce yerleştirilmiş ve sütunların üzerine sivri kemerler bindirilmiştir. Köşelere denk gelen kısımlarda duvar payelerine yer

³⁸³ Roos ve Gündoğdu, 43.

³⁸⁴ Roos ve Gündoğdu, 43.

verilmiştir. Bu bölümde çatı hizasında yapının geneli ile bütünlük sağlayan kabartma şeklinde dış sırası uygulanmıştır.

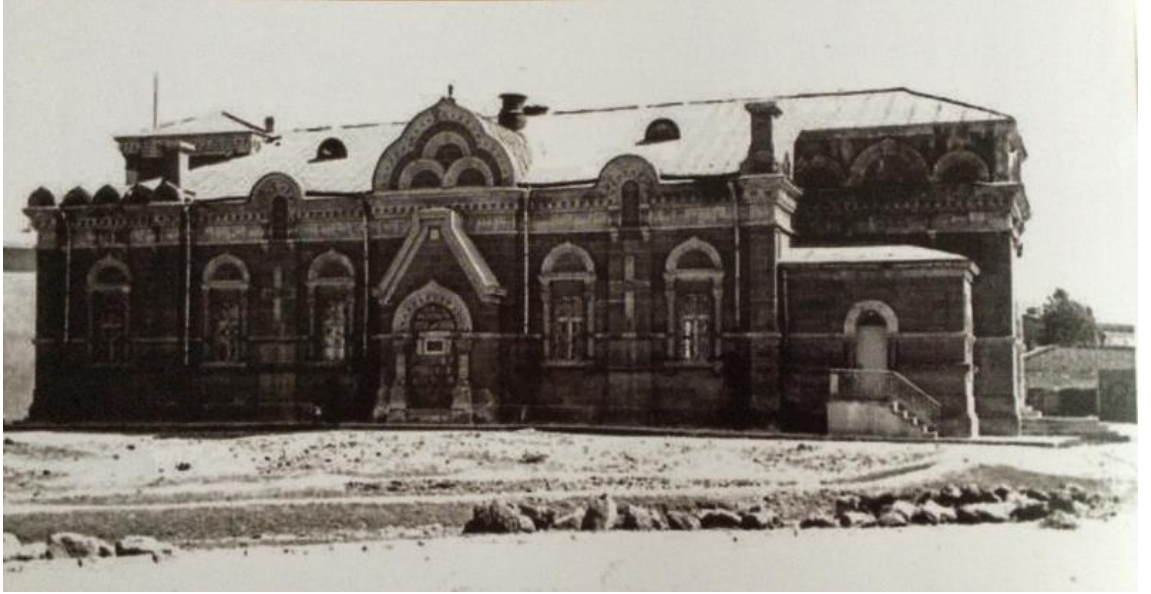
Fotoğraf 3.159. 1915 Tarihli Alexander Nevski Rus Ortodoks Kilisesi
(<http://www.kafkas.edu.tr>)

Fotoğraf 3.160. Alexander Nevski Rus Ortodoks Kilisesi (Natali Avazyan Arşivi)

Fotoğraf 3.161. Güney Cephe

Fotoğraf 3.162. 1967 Tarihli Kilisenin Kapalı Spor Salonu Hali (Öztürkkan, 2013, 108)

Malzeme: Bina açık ve koyu kahve renkli kesme tuf taşından inşa edilmiştir.

3.2.2.2. Sarıkamış Yanık Kilise (Kâzım Karabekir Camii)

Yeri: Sarıkamış ilçe merkezinde Hükümet Konağı'nın yanında PTT'nin karşısında yer almaktadır³⁸⁵.

Tarihçesi: Rus Çarı II. Nikola tarafından 1907 yılında kilise olarak inşa ettirilmiştir. 1917 yılından sonra Rusların bölgeyi boşaltmalarının ardından bir süre boş kalmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Halk Evi daha sonra ofis ambarı ve sinema gibi amaçlar için kullanılmıştır³⁸⁶. 1970'li yılların sonunda geçirdiği yangınla harap duruma gelmiştir³⁸⁷. 1995 yılında camiye dönüştürülmüştür³⁸⁸. Günümüzde Kâzım Karabekir Camii adı altında faaliyetine devam etmektedir. 15.05.1986/A-2241 tarihli tescil kararıyla koruma altına alınmıştır³⁸⁹.

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir (Foto. 3.163, 3.171, 3.172, 3.173, Plan 3.17).

Fotoğraf 3.163. Sarıkamış Yanık Kilise (Kâzım Karabekir Camii)

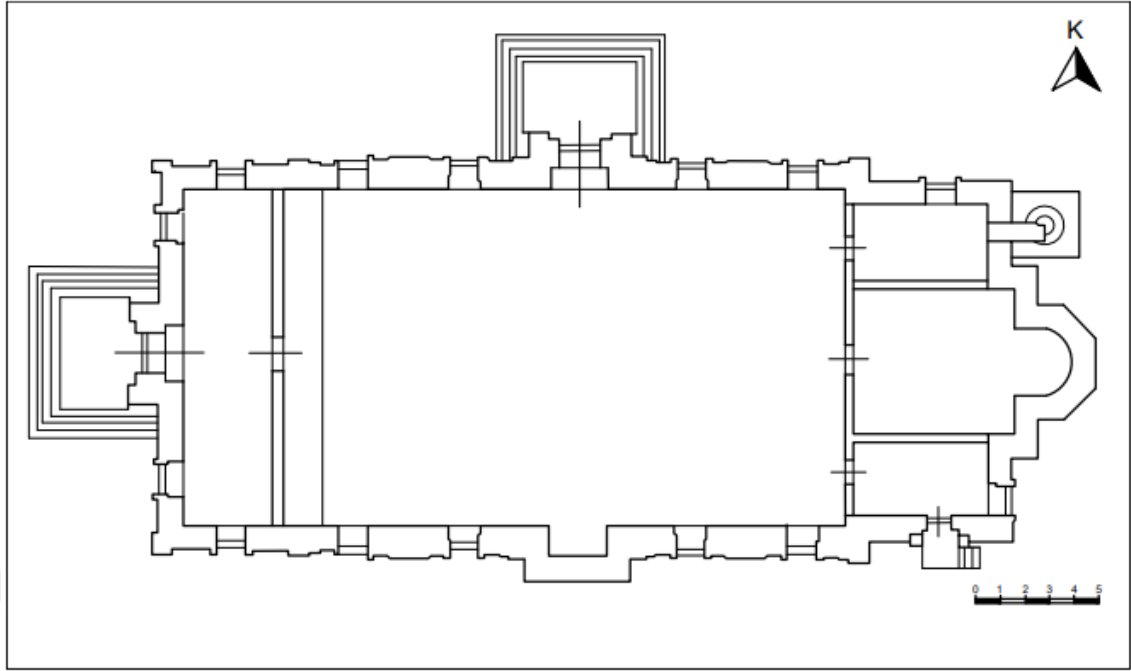
³⁸⁵ Gündoğdu vd., 57.

³⁸⁶ Gündoğdu vd., 57; <https://www.kulturportali.gov.tr> Erişim Tarihi: 06.04.2018.

³⁸⁷ <https://www.kulturportali.gov.tr> Erişim Tarihi: 06.04.2018.

³⁸⁸ Gündoğdu vd., 57.

³⁸⁹ <https://www.kulturportali.gov.tr> Erişim Tarihi: 06.04.2018.

Plan 3.17. Sarıkamış Yanık Kilise (Kâzım Karabekir Camii) Planı (Gündoğdu vd.,1999,58)

Orijinalinde batı cephede 1, güney cephede 2 olmak üzere üç girişe sahip olan yapıda güney cephenin ortasında yer alan giriş kapısı kapatılmıştır.

Ana giriş batı cephenin ortasına yerleştirilen kapı ile sağlanmaktadır. Beş basamaklı merdiven ile ulaşılan giriş kapısı yüzeyden ileri taşınmış yapılmıştır. Yuvarlak kemerli girişin üzeri yarım çapraz tonoz ile örtülmüştür. Girişin iki yanında yuvarlak kemerli alınlığa sahip birer dikdörtgen pencereye yer verilmiştir (Foto. 3.164). Çatıya yakın kısımlarda süsleme kuşakları yer almaktadır. İlk kuşak dışa doğru bombe yapan taşların yan yana dizilmesiyle oluşturulmuştur. Aralarda dikey plasterlara yer verilmiştir. İkinci kuşakta iki sıra halinde dış sırası motifi kullanılmıştır. Girişin üst kısmı çatı hizasından yükseltilmiştir. Yükseltile bölümde iç içe silmelerin oluşturduğu yuvarlak kemerli 3 pencere kullanılmıştır. Ortada yer alan pencerenin üzerine gül pencere yerleştirilmiştir. Kenar kısımlarında birer sütunce kullanılmıştır. Saçak kısmında bir sıra halinde dış sırası motifi yer almaktadır (Foto. 3.164). Yükseltile orta bölümün sağında ve solunda iç içe silmelerin oluşturduğu dörder sağır yuvarlak kemer yer almaktadır. Bu kemerler kuzey ve güney cephede de kullanılmıştır (Foto. 3.165). Orta bölümün yükseltilmesi cephede kademelenme oluşturmuş ve bu durum yapıda hareketliliği sağlamıştır.

Fotoğraf 3.164. Batı Cephe Giriş Kapısı

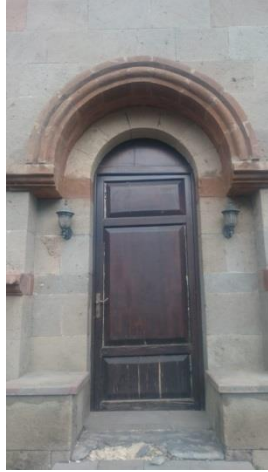
Fotoğraf 3.165. Kuzeybatı Cephe Sağır Kemerler

Yapı camiye dönüştürüldükten sonra güney cephede yer alan kapı kapatılmıştır. Bu kısma içten mihrap yerleştirilmiştir (Foto. 3.170) Kuzey cephe üzerinde yeni bir kapı açılmıştır. Beş basamaklı merdiven ile ulaşılan giriş kapısı yüzeyden ileri taşıntı yapmıştır. Kapı ahşap çift kanatlı olup dikdörtgen formda yapılmıştır (Foto. 3.166). Kapının sağında ve solunda yuvarlak kemerli alınlığa sahip 5 dikdörtgen pencere yer almaktadır. Tüm cephelerde kullanılan pencerelerin her iki yanı plasterlarla sınırlandırılmıştır.

Fotoğraf 3.166. Kuzey Cephe Pencereler

Yapıda güneydoğu köşede kilise olarak kullanıldığı zamanda apside giriş sağlayan yuvarlak kemerli kapı yer almaktadır (Foto. 3.167). Doğu cephe üzerinde içten yarım yuvarlak dıştan beş köşeli apsis yer almaktadır. Apsis üzerinde 2 uzun dikdörtgen pencere kullanılmıştır (Foto. 3.168). Camiye dönüştürülen yapıda, apsisin kuzeyine tek şerefeli mimare eklenmiştir (Foto. 3.169)

Fotoğraf 3.167. Apsis Girişi

Fotoğraf 3.168. Apsis

Fotoğraf 3.169. Minare

Fotoğraf 3.170. Kapatılan Giriş

Yapının tüm cephelerinde yatay olarak iki sıra halinde kullanılan silmeler , dikey olarak kullanılan plasterlar denge unsuru oluşturmuş, bu duruma iki renkli taş işçiliğinin de eklenmesiyle yapıda hareketlilik ortaya çıkmıştır.

Fotoğraf 3.171. 1922 Tarihli Yanık Kilise (Bingür Sönmez Arşivi)

Fotoğraf 3.172. 1929 Tarihli Yanık Kilise (Bingür Sönmez Arşivi)

Fotoğraf 3.173. 1929 Tarihli Yanık Kilise (Akçayöz, 2013, 224)

Malzeme: Yapı açık ve koyu renkli düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARS VE BATUM ŞEHİRLERİNİN BALTİK MİMARİ ÜSLUBUNUN KARŞILAŞTIRILMASI

4.1. ŞEHİR PLANI AÇISINDAN

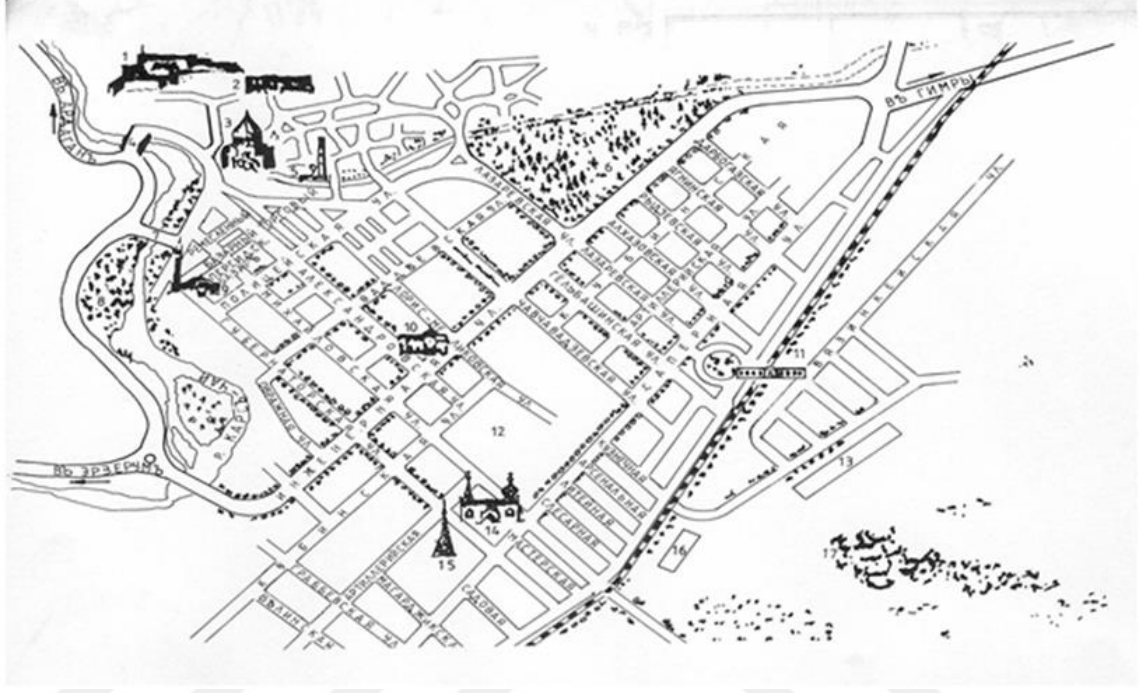
Kars ve Batum'da 1878-79 Osmanlı-Rus savaşı sonrası uygulanan ızgara plan sistemi, askeri ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenmiştir. Uygulanan bu ızgara plan sisteminde cadde ve sokaklar yatay ve dikeyde birbirini keserek eşit büyüklükte kare ve dikdörtgen adalar topluluğu oluşturulmuştur³⁹⁰ (Plan 4.1, 4.2). Çıkma sokakların yer almadığı bu planda şehrin belirli noktalarında heykellerle süslü geniş, ferah park ve meydanlara yer verilmiştir (Foto. 4.1, 4.2). Aynı şehir planı Kars ve Batum'un yanı sıra Rus işgalinin görüldüğü Gümrü³⁹¹ ve Şeki'de de kullanılmıştır³⁹² (Karş. Planı 4.1, 4.2). Devlete ait askeri ve resmi binalar şehrin stratejik noktalarına yerleştirilmiştir. Şehir içerisinde önemli kişilerin yaşadığı binalar caddelerin kesişim noktalarına yerleştirilmiş ve binaların köşe bölümleri pahlanarak keskinlikleri yumuşatılmıştır. Halkın yaşadığı konutlar ise cadde boyunca yan yana sıralanmıştır (Foto. 4.3, 4.4, 4.5, 4.6). Pahlanan köşelerde pencere ve balkon kullanımına gidilerek binalar vurgulanmıştır. Özellikle Batum yapılarında pencere ve balkon kullanımının yanı sıra, kullanılan kadın ve erkek figürleriyle oluşturulan plastik etkilerle binaların anıtsallığı ön plana çıkarılmıştır (Foto. 4.8, 4.9, 4.10, 4.11). Yine önemli binaların cephelerinde kullanılan mimari ve süsleme elemanları da dikkat çekicidir. Kars ve Batum şehirlerinin anıtsal yapılarına Eklektik üslup hâkimdir. Anıtsal yapılarda karşımıza çıkan yatayda silmelerin dikeyde plasterların oluşturduğu denge Neoklasik üslup özelliğini yansıtmaktadır. Cephelerde görülen yatay bölünme ile her kat birbirinden bağımsız olarak düzenlenmiştir. Katlarda kullanılan pencereler birbirinden farklılık göstermektedir. Bu uygulama Neorönesans üslup özelliklerini yansıtmaktadır. (Foto. 4.10, 4.11). Özellikle Batum yapılarında kule kullanımı, cephelerdeki kıvrımlı bitkisel süslemeler, heykeller Batılılaşma dönemi üslup özelliklerinden Art Nouveau olarak nitelendirilebilir. (Foto. 4.9). Köşelerin sertliğini

³⁹⁰ Bozkuş, 40-44.

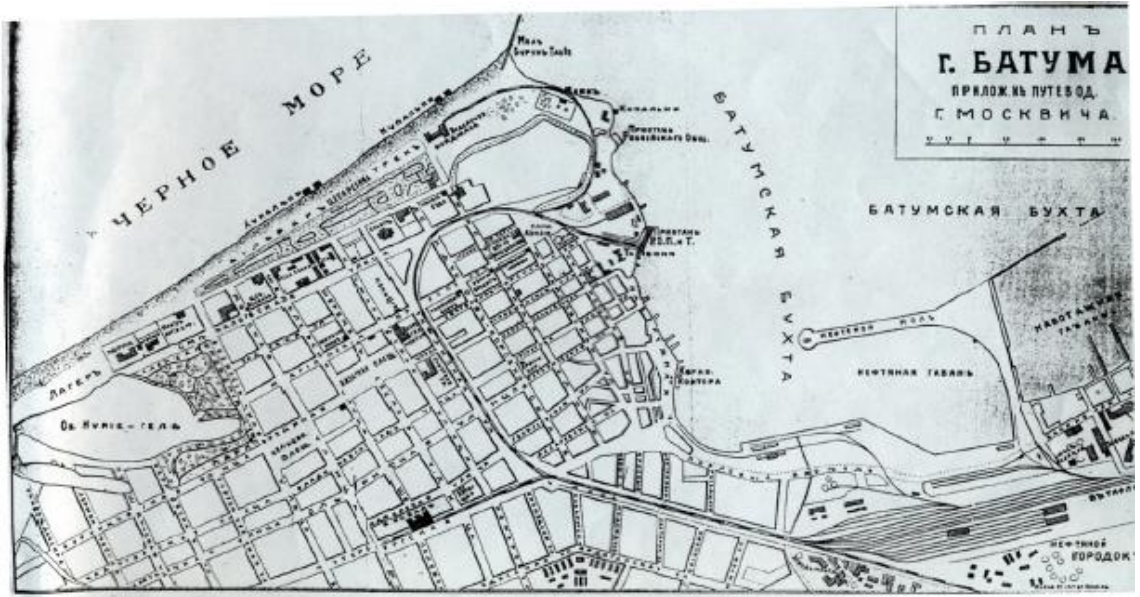
³⁹¹ Çiftçi, 205.

³⁹² Anar Azizsoy, "Çarlık Rusya'sı Devri Şeki (Azerbaycan) Tarihi Kent Dokusunda Oluşan Değişim ve Gelişen Konut Tiplerinde Sürdürülen Geleneksel Unsurlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(44), Haziran 2016, 618.

gidermek amacıyla yapılan pahlanna ile ortaya çıkan, sonrasında dairesel köşe dönüşleri şeklinde devam eden uygulama Neobarok üslup özelliğinin kullanıldığını göstermektedir. Sonuç olarak Kars ve Batum yapılarının özellikle ana caddeye bakan cepheleri Eklektik üslupta yapılmıştır.

Plan 4.1. Kars 1910 Yılı Şehir Planı (Kars Müzesi Arşivi)

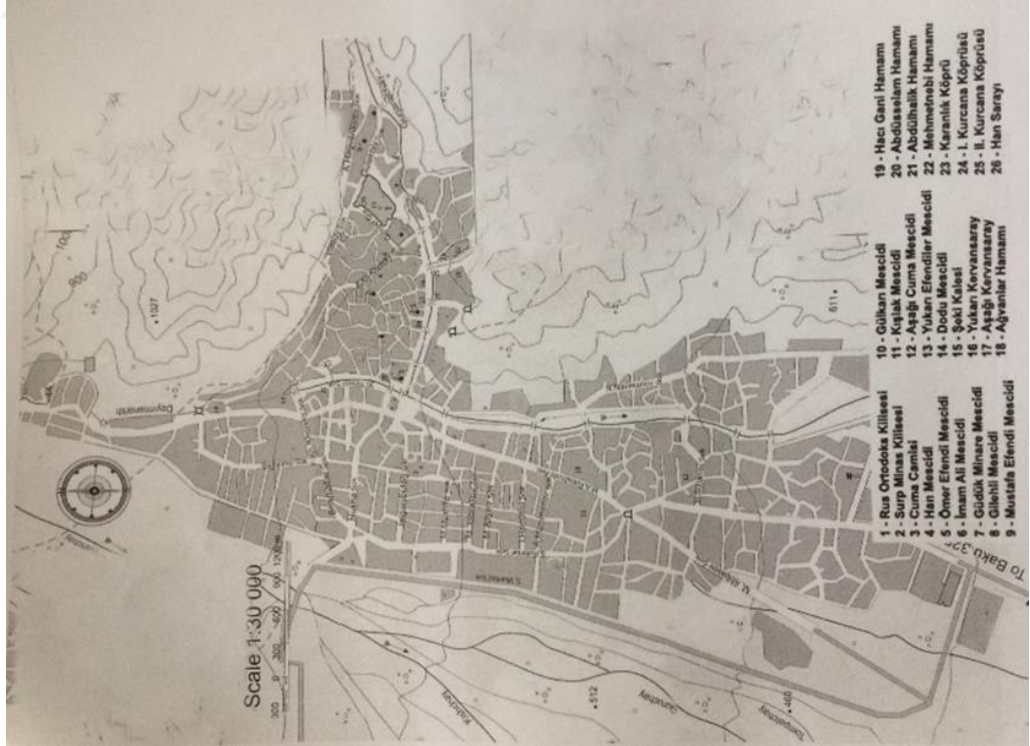
Plan 4.2. Batum 1915 Yılı Şehir Planı (Terakye Ünsal, 2012, 112)

Karşılaştırma Planları

Karş. Planı 4.1. Gümrü Şehir Planı (Çiftçi, 2000, 205)

Karş. Planı 4.2. Azərbaycan Şəki Şehir Planı (Azizsoy, 2016, 618)

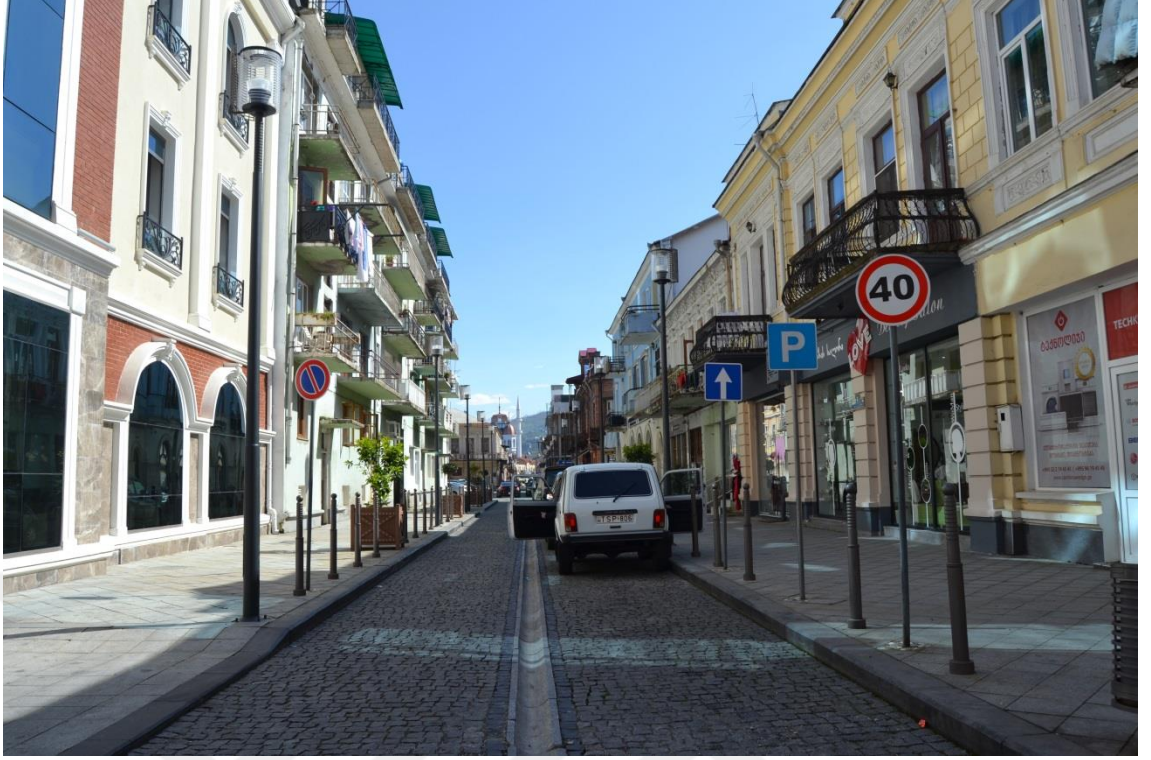

Fotoğraf 4.1. Batum'dan Meydan Görüntüsü

Fotoğraf 4.2. Kars'tan Meydan Görüntüsü

Fotoğraf 4.3. Batum'dan Sokak Görüntüsü

Fotoğraf 4.4. Kars'tan Sokak Görüntüsü

Fotoğraf 4.5. Batum'dan Sokak Görüntüsü

Fotoğraf 4.6. Kars'tan Sokak Görüntü

Fotoğraf 4.7. Batum'da Köşesi Pahlanmış Konut Örneği

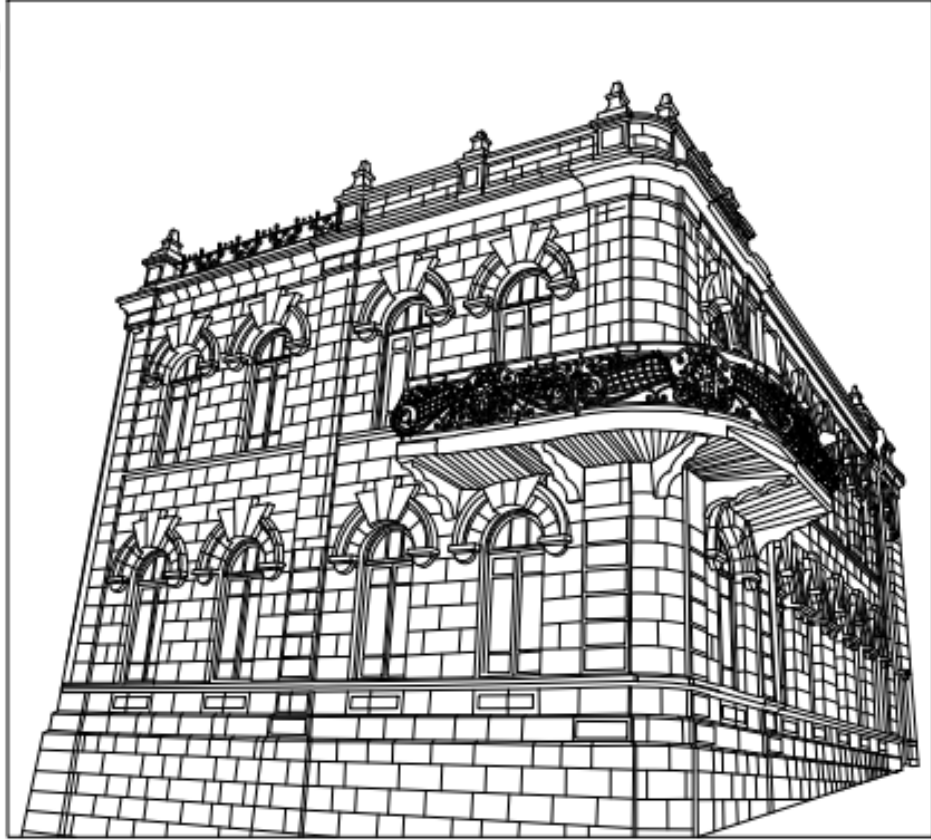

Çizim 4.1. Batum'da Köşesi Pahlanmış Konut Örneği

Fotoğraf 4.8. Kars'ta Köşesi Pahlanmış Konut Örneği

Çizim 4.2. Kars'ta Köşesi Pahlanmış Konut Örneği

Fotoğraf 4.9. Batum'da Köşe Bina Örneği

Çizim 4.3. Batum'da Köşe Bina Örneği

Fotoğraf 4.10. Batum'dan Cephe Örneği

Çizim 4.4. Batum'dan Cephe Çizimi Örneği

Fotoğraf 4.11. Kars'tan Cephe Örneği

Çizim 4.5. Kars'tan Cephe Çizimi Örneği

4.2. MİMARİ AÇIDAN

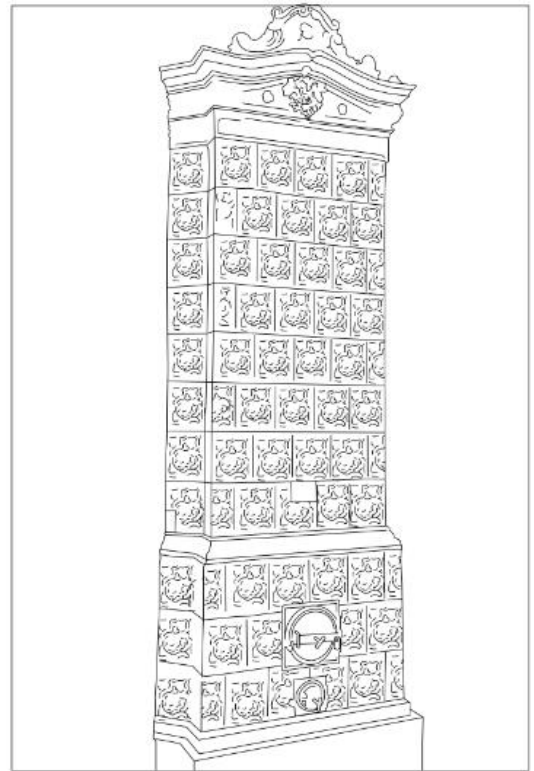
4.2.1. Mimari Elemanlar

4.2.1.1. Peç Sistemi

Kars ve Batum yapılarında ısıtma sistemi olarak “peç” adı verilen bir sistem kullanılmıştır. Kalorifer ve soba arasında yer alan metal kapaklı bu sistemde, duvarlar arasından dolaşan künkler vasıtasıyla ısı bütün mekâna etki etmektedir. Genellikle tuğladan örülen peçlerin odalardan dışarıya dekoratif amaçlı bir eleman olarak yansdıkları görülmektedir. İhtiyaca göre farklı odalarda birden fazla peç kullanılabilir. İki duvarın kesiştiği noktada duvara bitişik nizamda inşa edilen bu peçler farklı şekil ve tezyinata uygulanmışlardır. Üzerlerinde alçıdan iç içe silmeler, yuvarlak kemerli alınlıklar, bitkisel ve geometrik süslemeler yer almaktadır. Duvar yüzeyinden dışa taşıntı yaparak oda içerisinde dikkat çekmektedir. Sınıfsal farklılıklara bağlı olarak zengin ve soylu sınıfa ait binalarda genellikle uzun dikdörtgen, üzerleri süslemeli peçler kullanılırken sıradan halkın yaşadığı evlerde daha sade ve yuvarlak formlu peçler kullanılmıştır.

Fotoğraf 4.12. Kars'tan Peç Örneği

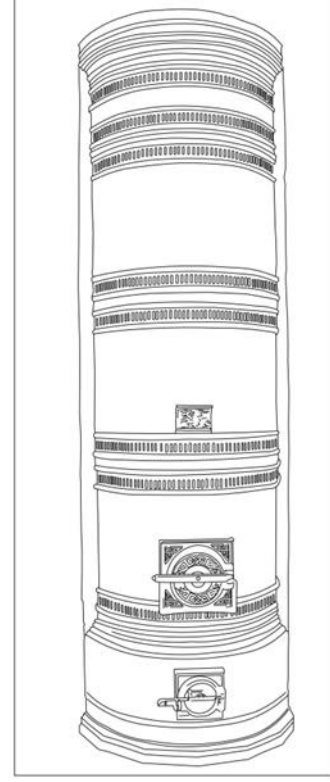

Çizim 4.6. Kars'tan Peç Örneği

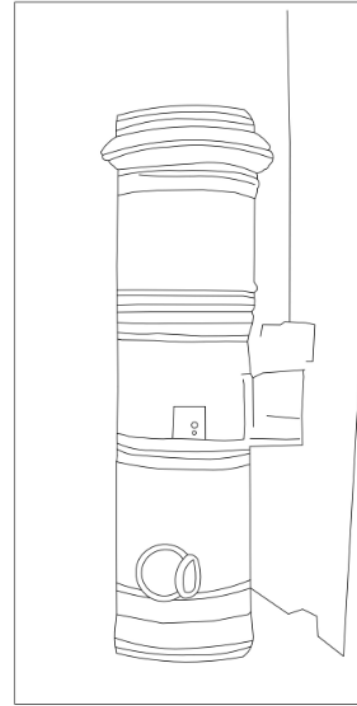
Fotoğraf 4.13. Batum'dan Peç Örneği

Çizim 4.7. Batum'dan Peç Örneği

Fotoğraf 4.14. Kars'tan Peç Örneği

Çizim 4.8. Kars'tan Peç Örneği

4.2.1.2 Kapılar

Kars ve Batum'da bulunan resmi ya da sivil binaların sokakla bağlantısı ilk olarak giriş kapıları ile sağlamaktadır. Bu kapılar evin plan sistemine göre cephenin sağında, solunda veya ortasında yer almaktadır. Giriş kapıları cephe üzerinde özellikle vurgulanmak istenmiştir. Genellikle dikdörtgen formda ahşaptan ve metal olarak çift kanatlı yapılan bu kapılar, yüzeyden ileri taşkın, dar ve yüksek tutulmuştur. Kapıların üzerinde içeride yer alan hol bölümünü aydınlatmak amacıyla aydınlık pencerelerine yer verilmiştir. Kemer kilit taşları, yüzeyden dışa taşkın ve dik yerleştirilmiş düzgün kesme taşlar olarak dikkat çekmektedir. Kapıların üzerinde üzeri tonoz veya iki yana eğimli; demir ya da ahşap konsollara oturan sundurma bulunmaktadır. Bu sundurmaların üzerinde sac levha veya çinko kaplama kullanılmıştır. Ayrıca kenarları çoğunlukla geometrik ve bitkisel motifli metal işlemlerle süslenmiştir. Kars ve Batum'da önünde sundurmanın yer aldığı örneklerin yanında sundurması olmayan kapı örneklerinin varlığı da tespit edilmiştir. Bu örneklerinde kapının etrafında iç içe silmeler kullanılmıştır. Kars'ta 6, Batum'da 6 olmak üzere 12 giriş kapısı örneğine yer verilmiştir.

Binaya giriş sağlayan kapıların dışında evlerin arka bahçelerinde yer alan avluya giriş sağlayan ikinci bir kapıya da yer verilmiştir. Bu kapılar at ve kızak arabalarının girebileceği genişlikte ve yükseklikte kemerli olarak inşa edilmişlerdir. Kemer kilit taşları dışa taşırılmıştır. Her binanın kendine ait bir bahçe kapısı olduğu gibi iki bina arasında yer alan ortak kullanılan kapı örnekleri vardır. Kars'ta 6, Batum'da 6 olmak üzere 12 bahçe kapı örneğine yer verilmiştir.

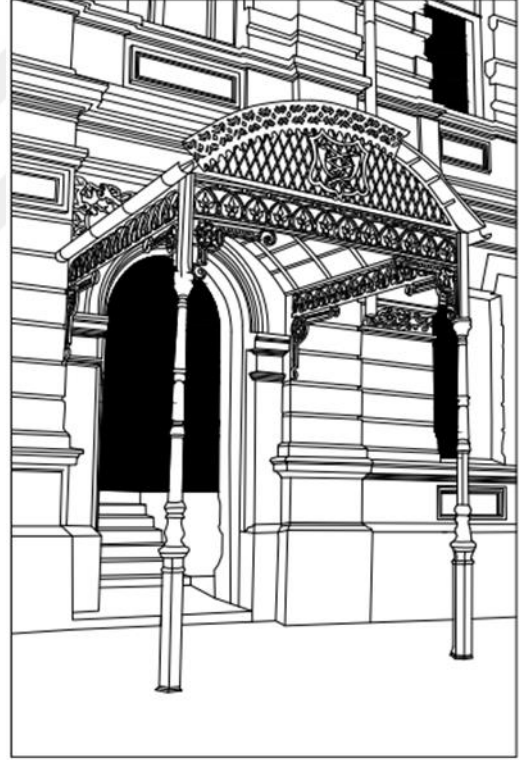
İncelenen Kars ve Batum örneklerinde kapıların eklektik bir üslupla ele alındığı görülmektedir. Bu kapılardan fotoğraf 4.15, 4.16, 4.17 ve çizim 4.9, 4.10, 4.11 olan kapıların öne taşıntı yapan eyvan şeklinde sundurmaları yer almaktadır. Sundurmaların üzerinde Art Nouveau üslubunda görülen dökme ve dövme demirden kıvrık dallar S ve C kıvrımları sivri ok uçları yer almaktadır. Yine kapı kanatları üzerinde ferforje şeklinde Art Nouveau üslubunda süslemeler yer almaktadır. Fotoğraf 4.18, 4.19, 4.20, 4.21, 4.22, 4.23 ve çizim 4.12, 4.13, 4.14, 4.15, 4.16, 4.17'de yer alan kapı örneklerinde kapıların önünde yer alan iki yana meyilli sundurmalar üzerinde Art Nouveau üslubunda S ve C kıvrımları, bitkisel bezemeli kıvrık dallar yer almaktadır. Kapı

kanatları ve aydınlık pencereleri üzerinde görülen ferforje demirden süslemeler Art Nouveau üslubunda görülen özellikleri barındırmaktadır. Foto. 4.25, çizim 4.19 da yer alan kapı incelendiğinde kapı kanatları üzerinde yer alan kıvrımlı, kavisli metal süslemeler, hayvan maskları 19. yüzyılda yaygın olarak görülen Art Nouveau üslup özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Foto. 4.26, çizim 4.20 de yer alan kapı örneğinde kapının her iki yanının üzeri yivli plasterlarla sınırlandırılmış olması, kapı üzerinde yer alan dış sırası motifleri ile Neoklasik üslup, başlık kısmının bitkisel formlu kıvrık dal çiçeklerden oluşuyor olması da Art Nouveau üslubunun karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Kars ve Batum'da incelediğimiz örnekler 19. ve 20. yüzyıllarda İstanbul Nişantaşı, Fener, Balat, Pera'da inşa edilen örneklerle aynı üslup özellikleri göstermektedir (Karş. Foto. 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5, 4.6, 4.7, 4.8).

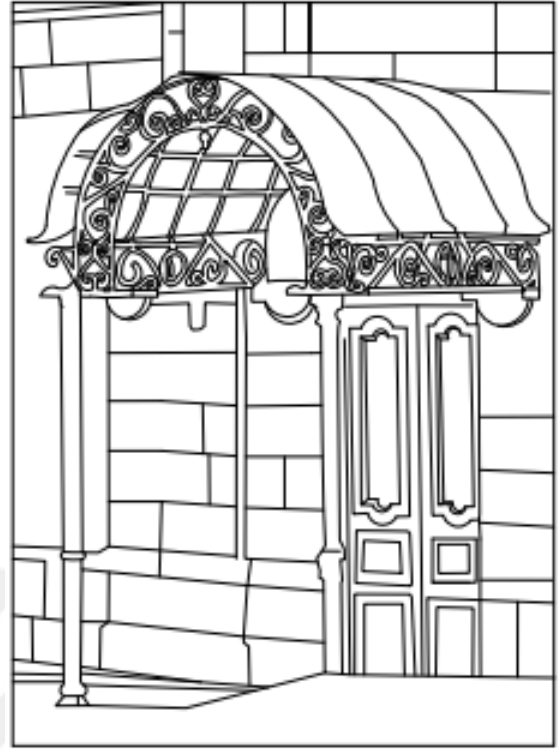
Fotoğraf 4.15. Batum'dan Kapı Örneği

Çizim 4.9. Batum'dan Kapı Örneği

Fotoğraf 4.16. Kars'tan Kapı Örneği

Çizim 4.10. Kars'tan Kapı Örneği

Fotoğraf 4.17. Kars'tan Kapı Örneği

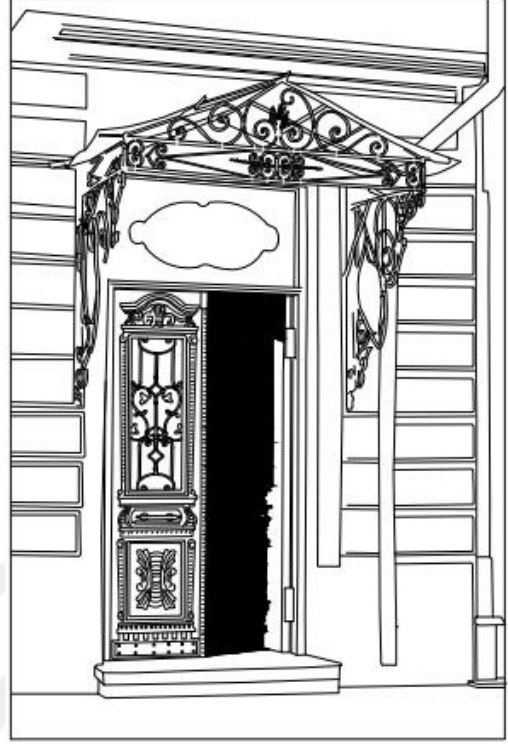

Çizim 4.11. Kars'tan Kapı Örneği

Fotoğraf 4.18. Batum'dan Kapı Örneği

Çizim 4.12. Batum'dan Kapı Örneği

Fotoğraf 4.19. Kars'tan Kapı Örneği

Çizim 4.13. Kars'tan Kapı Örneği

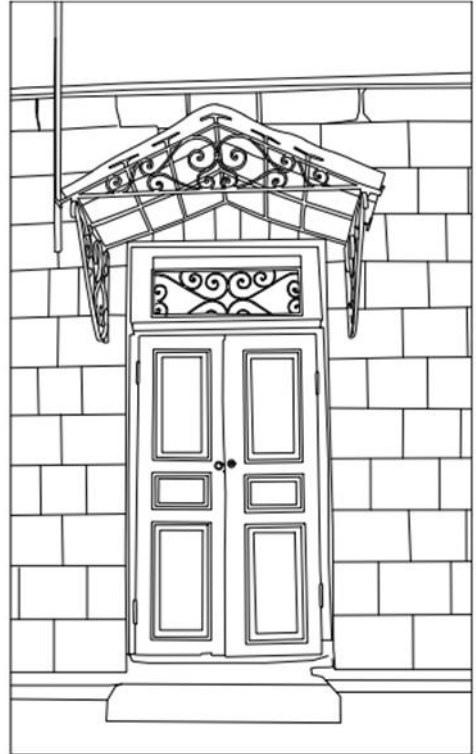
Fotoğraf 4.20. Batum'dan Kapı Örneği

Çizim 4.14. Batum'dan Kapı Örneği

Fotoğraf 4.21. Kars'tan Kapı Örneği

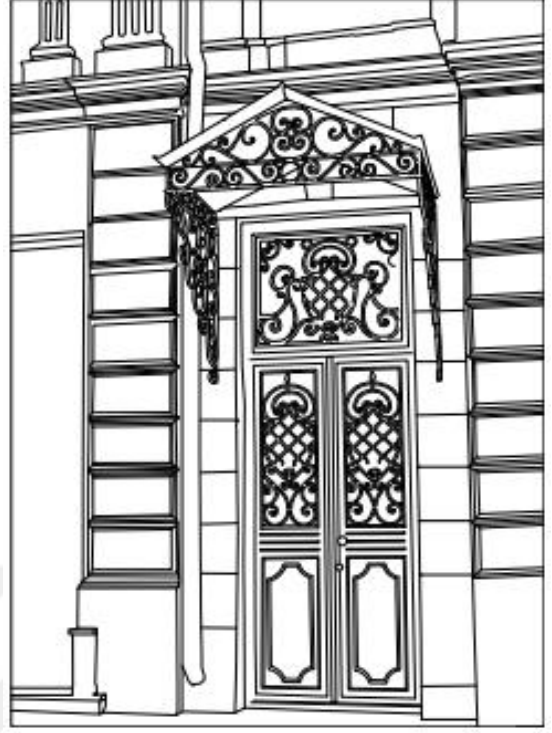

Çizim 4.15. Kars'tan Kapı Örneği

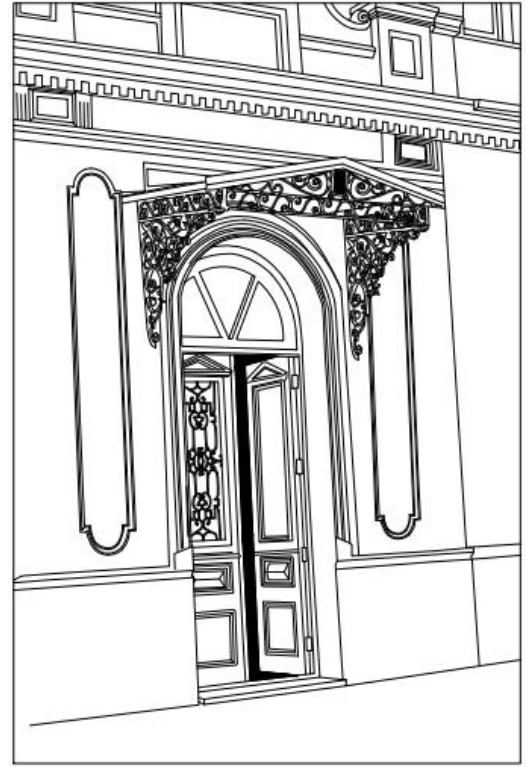
Fotoğraf 4.22. Batum'dan Kapı Örneği

Çizim 4.16. Batum'dan Kapı Örneği

Fotoğraf 4.23. Batum'dan Kapı Örneği

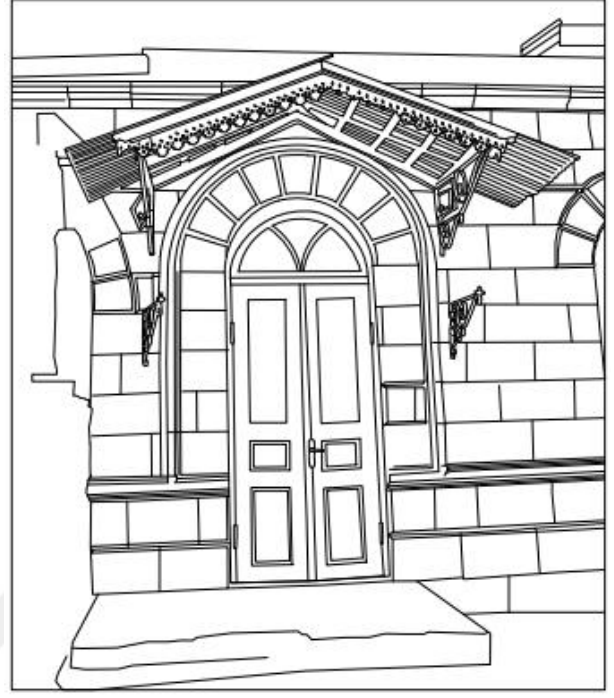

Çizim 4.17. Batum'dan Kapı Örneği

Fotoğraf 4.24. Kars'tan Kapı Örneği

Çizim 4.18. Kars'tan Kapı Örneği

Fotoğraf 4.25. Batum'dan Kapı Örneği

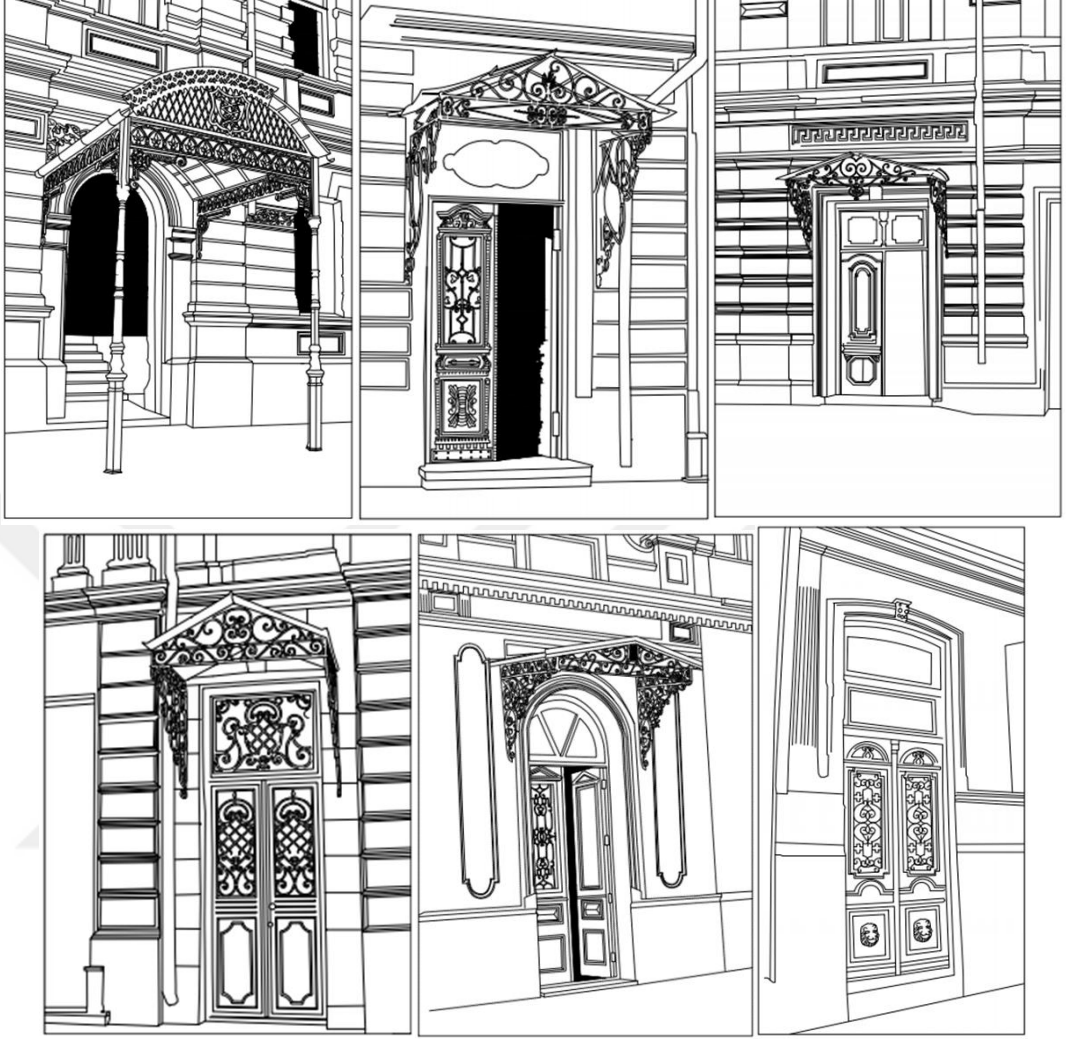
Çizim 4.19. Batum'dan Kapı Örneği

Fotoğraf 4.26. Kars'tan Kapı Örneği

Çizim 4.20. Kars'tan Kapı Örneği

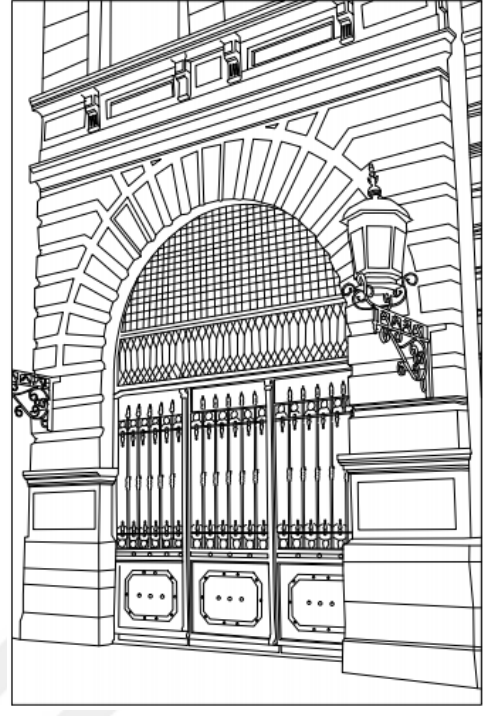
Levha 4.1. Batum'dan Kapı Örnekleri

Levha 4.2. Kars'tan Kapı Örnekleri

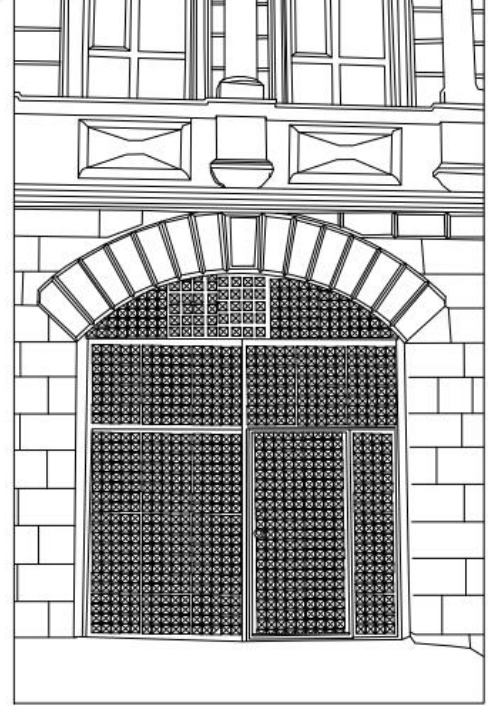
Fotoğraf 4.27. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

Çizim 4.21. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

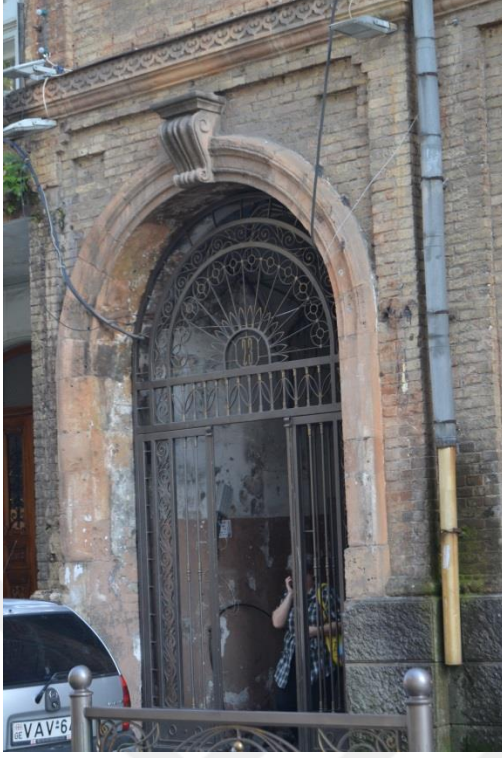

Fotoğraf 4.28. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

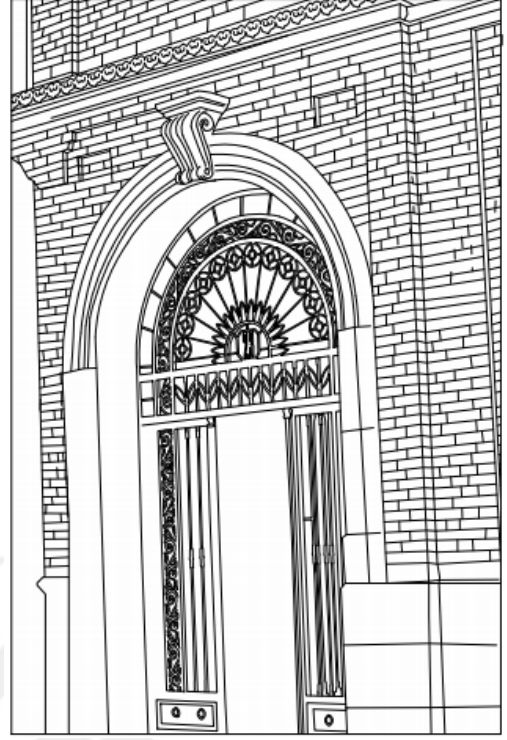

Çizim 4.22. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

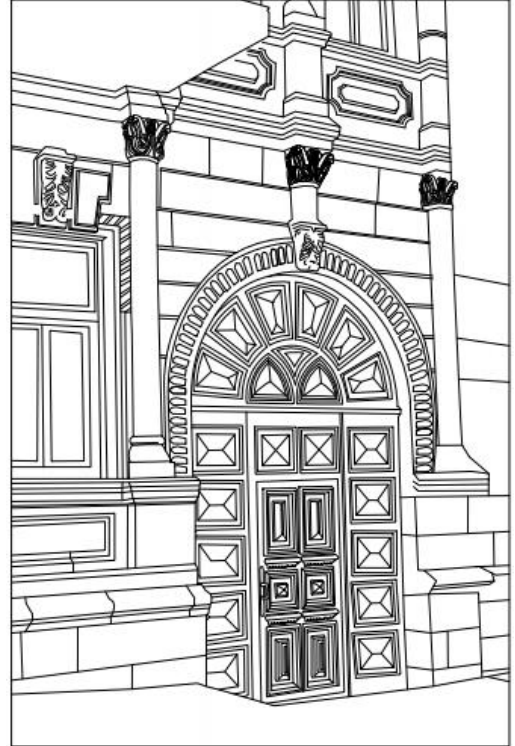
Fotoğraf 4.29. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

Çizim 4.23. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

Fotoğraf 4.30. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

Çizim 4.24. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

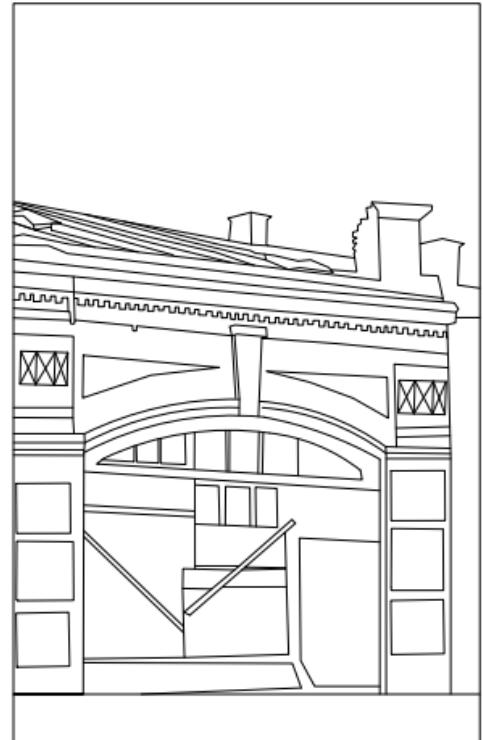
Fotoğraf 4.31. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

Çizim 4.25. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

Fotoğraf 4.32. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

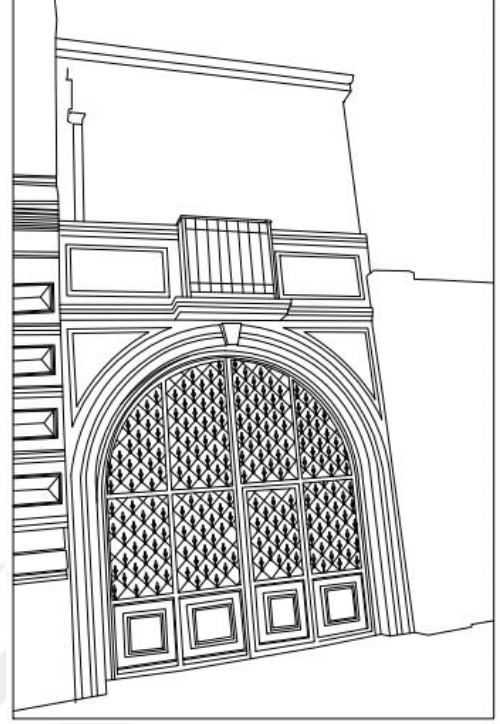

Çizim 4.26. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

Fotoğraf 4.33. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

Çizim 4.27. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

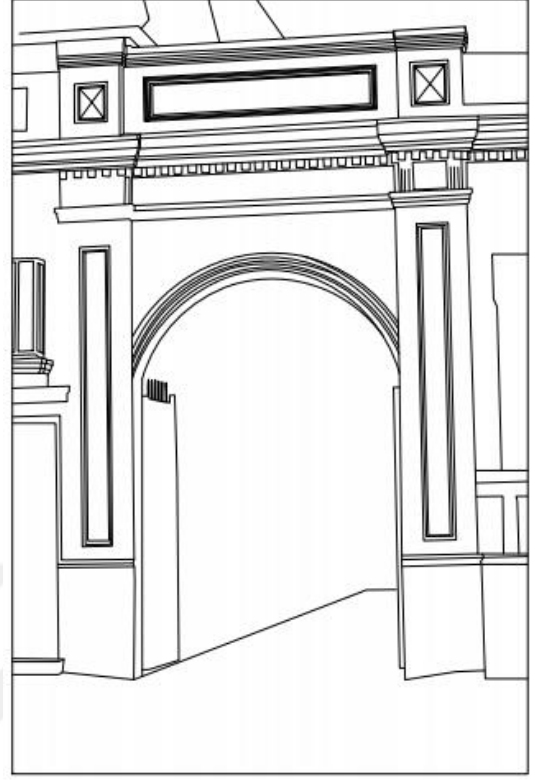
Fotoğraf 4.34. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

Çizim 4.28. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

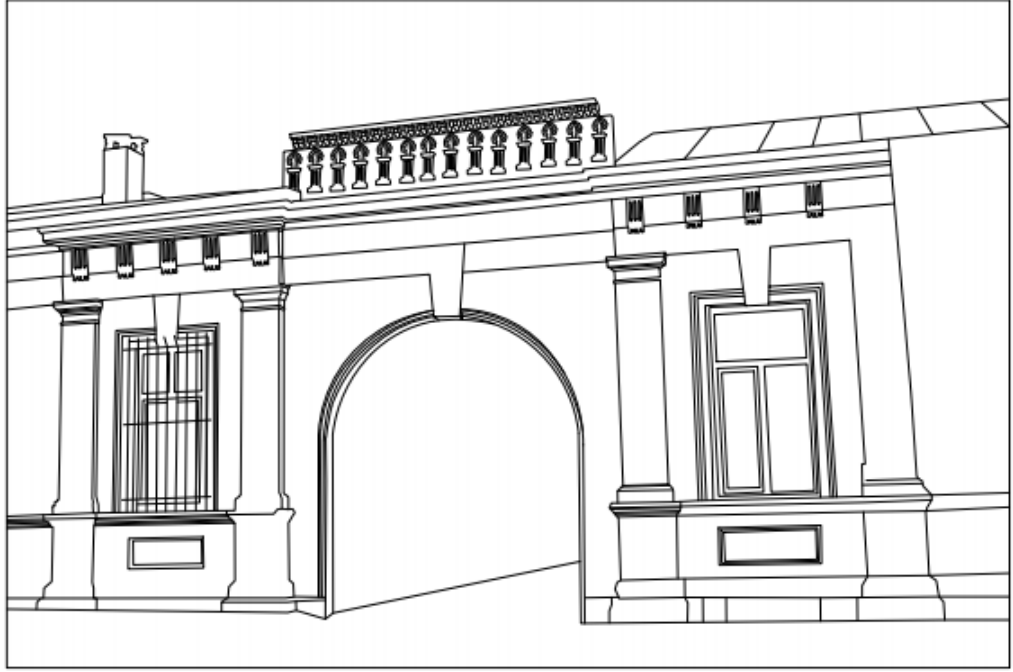
Fotoğraf 4.35. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

Çizim 4.29. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

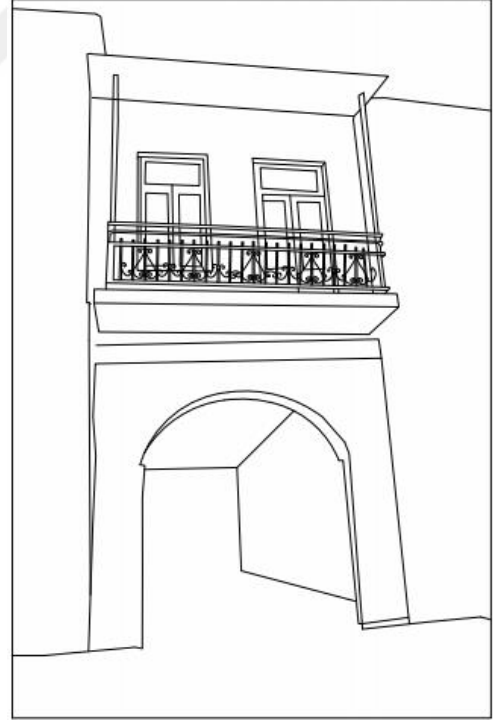
Fotoğraf 4.36. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

Çizim 4.30. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

Fotoğraf 4.37. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

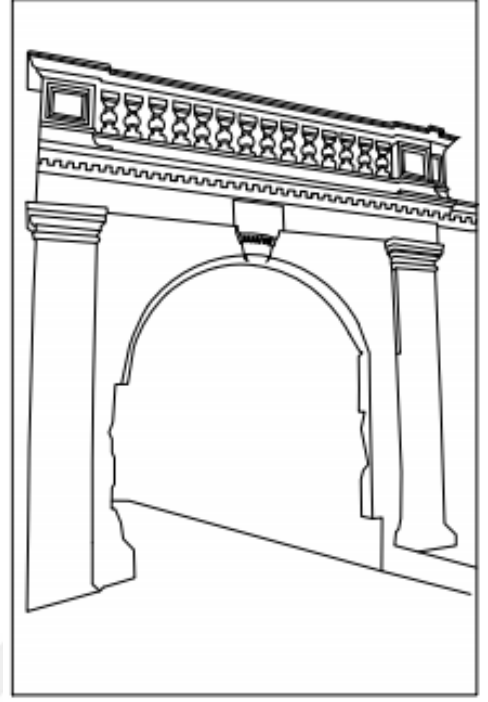

Çizim 4.31. Batum'dan Bahçe Kapı Örneği

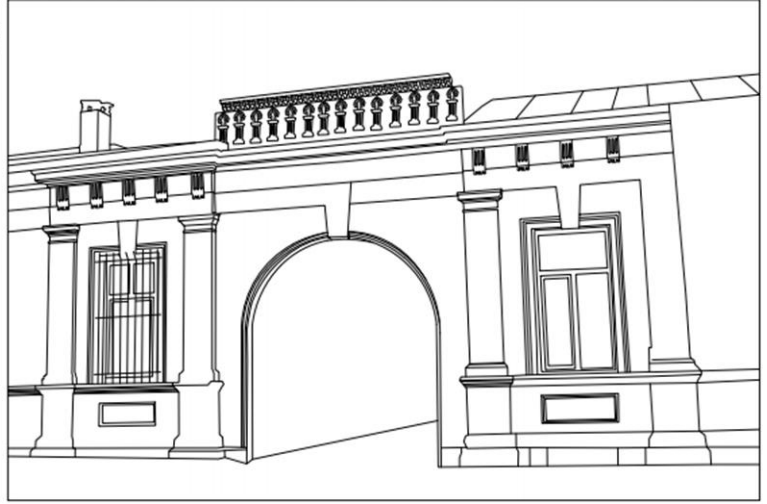
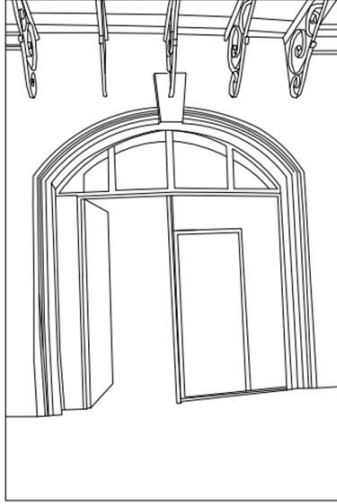
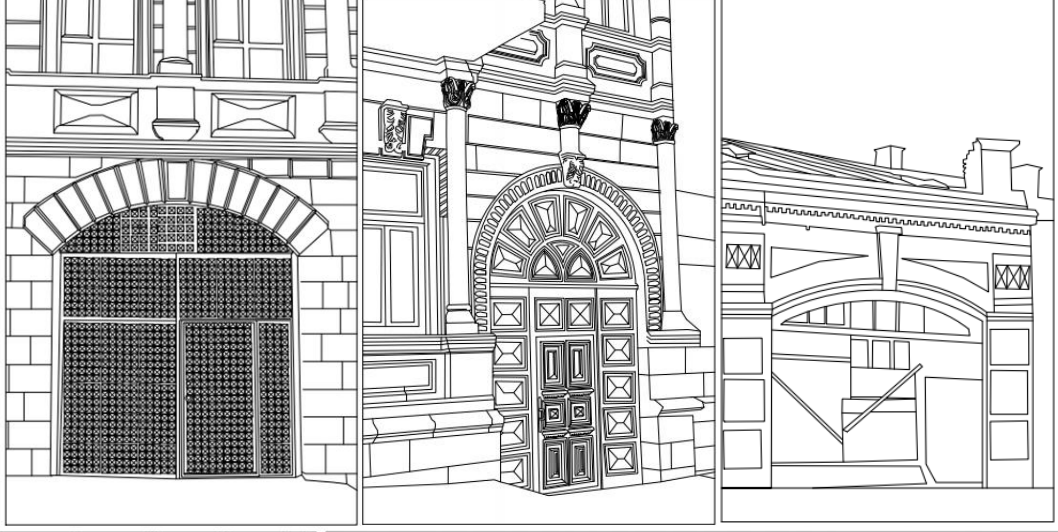

Fotoğraf 4.38. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

Çizim 4.32. Kars'tan Bahçe Kapı Örneği

Levha 4.3. Batum'dan Bahçe Kapı Örnekleri

Levha 4.4. Kars'tan Bahçe Kapı Örnekleri

Karşılaştırma Resimleri

Karş. Foto. 4.1. İstanbul/Fatih Kapı Örneği

Karş. Foto. 4.2. İstanbul/Fener Kapı Örneği

Karş. Foto. 4.3. İstanbul/Beyoğlu Kapı Örneği

Karş. Foto. 4.4. İstanbul/Beyoğlu Kapı Örneği

Karş. Foto. 4.5. İstanbul/Nişantaşı Kapı Örneği

Karş. Foto. 4.6. İstanbul/Teşvikiye Kapı Örneği

Karş. Foto. 4.7. İstanbul/Fener Kapı Örneği

Karş. Foto. 4.8. İstanbul/Nişantaşı Kapı Örneği

4.2.1.3. Pencereleer

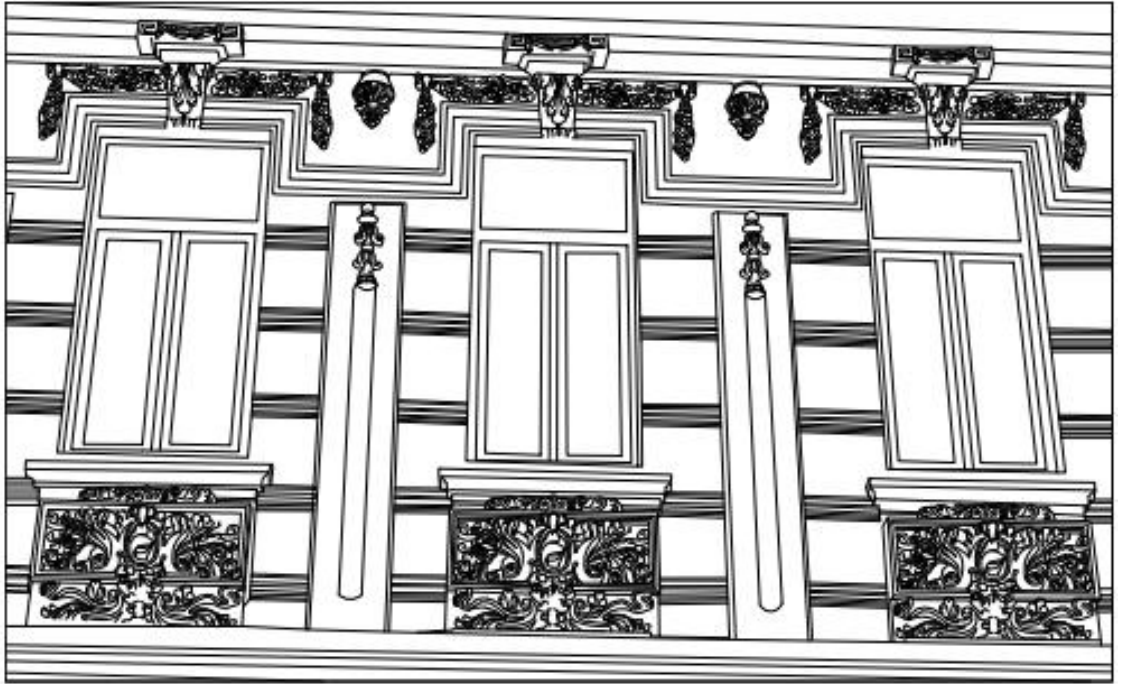
Kars ve Batum'da yer alan resmi ve sivil yapılar üzerinde kullanılan pencerelerin çoğu uzun dikdörtgen ya da basık kemerlidir. Pencere üzerinde yer alan kilit taşları dışa taşkın şekilde düzenlenmiştir. Kilit taşlarının bazıları düzgün kesilmiş blok taş şeklinde olup bazıları da bitkisel yaprak süslemelidir. Bazı örneklerde iç içe silmelerin oluşturduğu pencere yüzeylerinde kilit taşları dışa volüt şeklinde yansıtılmıştır. Sokakların kesişim noktalarında yer alan ya da önemli kişilere ait binalarda süslemeye önem verilmiş, bu durum pencere alınlıklarında görülen süslemelerde de göze çarpmıştır. Kars'ta 7, Batum'da 7 olmak üzere 12 pencere örneğine yer verilmiştir.

Kars ve Batum'da incelen pencere örneklerine bakıldığında pencerelerin eklektik bir üslupla ele alındığı görülmektedir. Bu pencerelerden fotoğraf 4.39 ve çizim 4.33 deki pencere alınlığında yer alan yaprak, çiçek ve yemişlerden meydana gelen aylama askı motifi, kilit taşlarında yer alan akant yaprağı motifi, foto. 4.40 ve çizim 4.34 numaralı pencerenin alınlık kısmında yer alan zincir şeklinde sarkan çiçek demetleri Art Nouveau üslup özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Foto. 4.39 da pencere altında yer alan kartuş bezeme üzerinde görülen akant yaprağı, S ve C kıvrımlı yaprak ve dal motiflerinden oluşan kompozisyonda Art Nouveau üslubu olarak değerlendirilmektedir. Foto. 4.41, 4.42, 4.43, 4.44, 4.45, 4.46 da yer alan pencere formlarında pencerelerin etrafını çeviren iç içe silmeler Neobarok üslubunu akla getirmektedir. Pencere kilit taşı olarak kullanılan volütler Neobarok, pencerelerin her iki yanında kullanılan kaynağını antik Yunandan alan İyon başlıklı yivli plasterlar ise Neoklasik üslup özellikleri göstermektedir. Foto. 4.46 da yer alan pencerelerin parmaklıkları Art Nouveau üslubunda görülen kıvrımlı, kavisli şekilleri akla getirmektedir. Foto. 4.47, 4.48, 4.50 de yer alan iç içe silmelerin oluşturduğu yuvarlak kemer formu pencereler Neobarok üslup özelliği göstermektedir.

Kars ve Batum'da incelediğimiz pencere örnekleri şekil ve üslup özellikleri bakımından aynı dönem içerisinde İstanbul'da yer alan Fener, Balat ve Pera gibi yerleşim yerlerinde yapılan resmi, sivil yapılarda kullanılan pencere örnekleriyle benzerlik göstermektedir (Karş. Foto. 4.9, 4.10, 4.11, 4.12, 4.13, 4.14, 4.15, 4.16)

Fotoğraf 4.39. Batum'dan Pencere Örneği

Çizim 4.33. Batum'dan Pencere Örneği

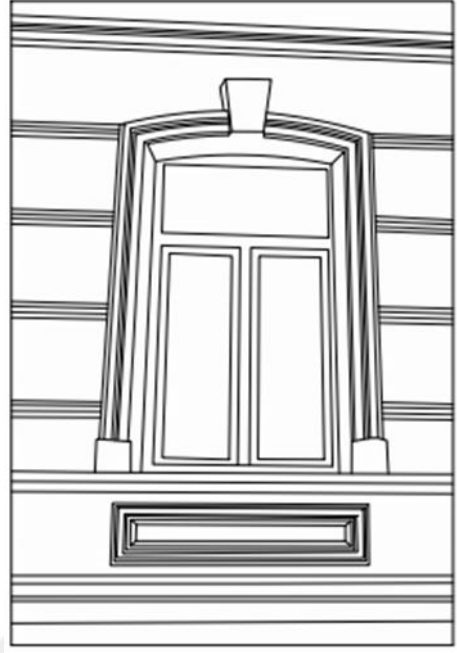
Fotoğraf 4.40. Kars'tan Pencere Örneği

Çizim 4.34. Kars'tan Pencere Örneği

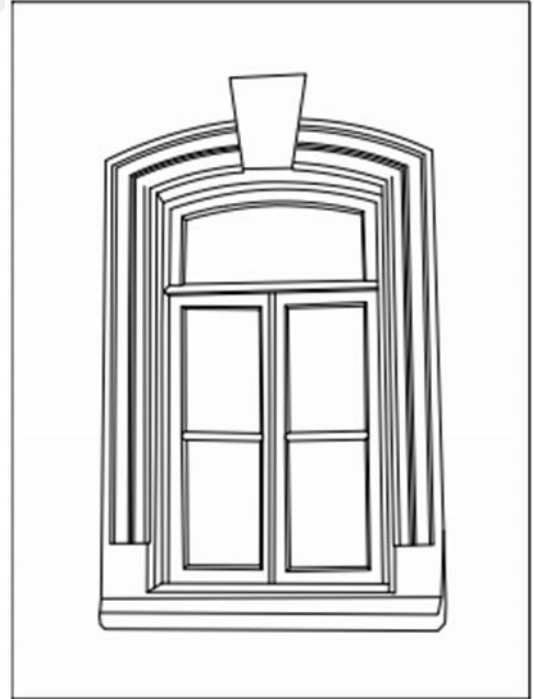
Fotoğraf 4.41. Batum'dan Pencere Örneği

Çizim 4.35. Batum'dan Pencere Örneği

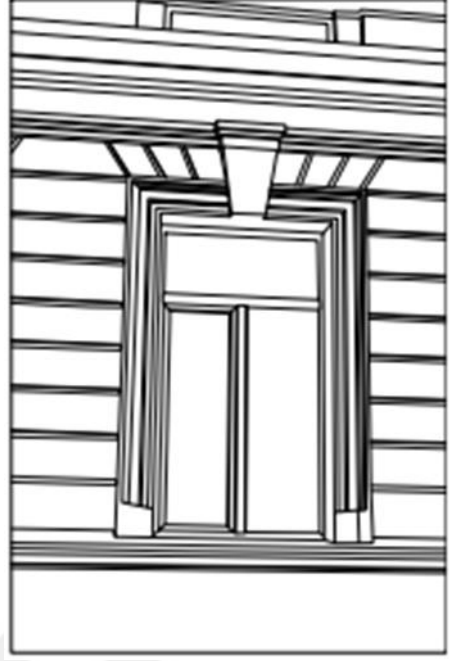
Fotoğraf 4.42. Kars'tan Pencere Örneği

Çizim 4.36. Kars'tan Pencere Örneği

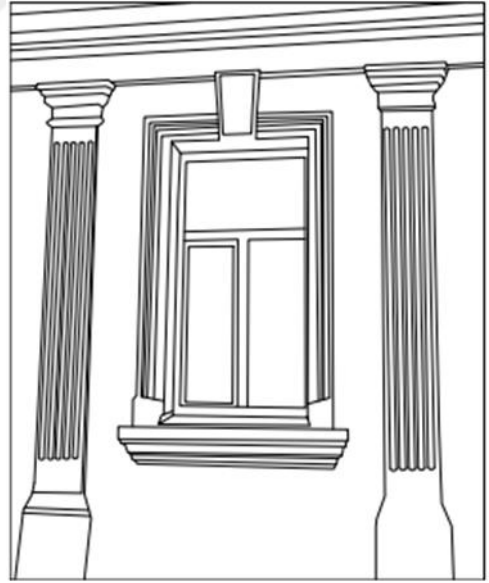
Fotoğraf 4.43. Batum'dan Pencere Örneği

Çizim 4.37. Batum'dan Pencere Örneği

Fotoğraf 4.44. Kars'tan Pencere Örneği

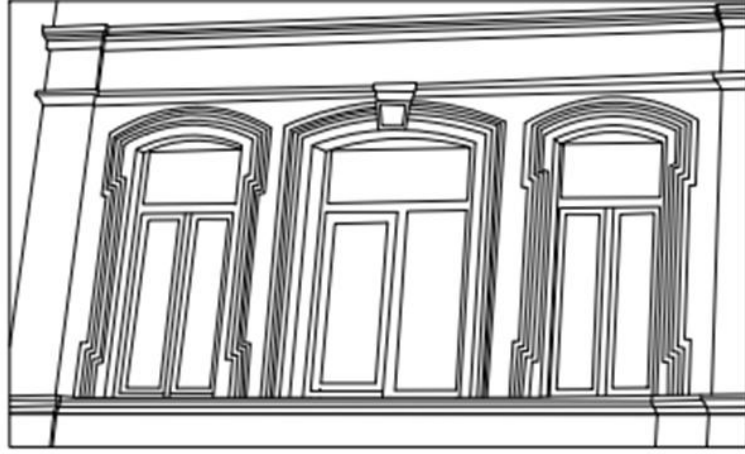

Çizim 4.38. Kars'tan Pencere Örneği

Fotoğraf 4.45. Batum'dan Pencere Örneği

Çizim 4.39. Batum'dan Pencere Örneği

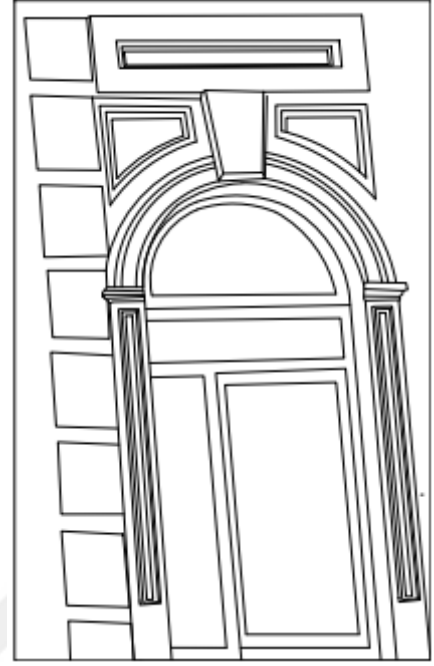
Fotoğraf 4.46. Kars'tan Pencere Örneği

Çizim 4.40. Kars'tan Pencere Örneği

Fotoğraf 4.47. Batum'dan Pencere Örneği

Çizim 4.41. Batum'dan Pencere Örneği

Fotoğraf 4.48. Kars'tan Pencere Örneği

Çizim 4.42. Kars'tan Pencere Örneği

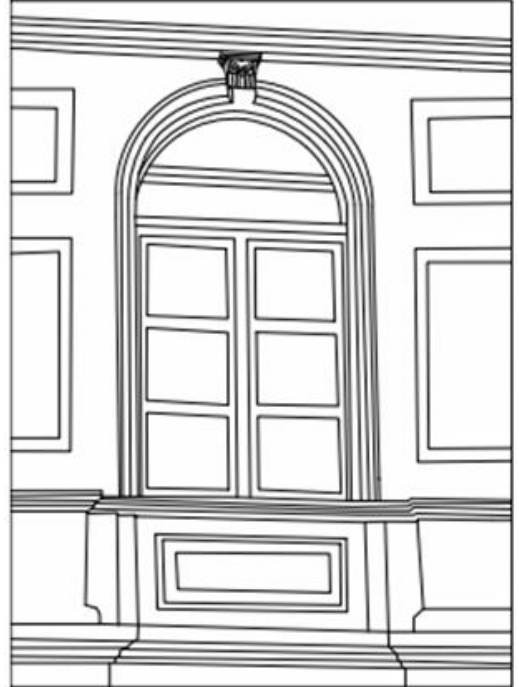
Fotoğraf 4.49. Batum'dan Pencere Örneği

Çizim 4.43. Batum'dan Pencere Örneği

Fotoğraf 4.50. Kars'tan Pencere Örneği

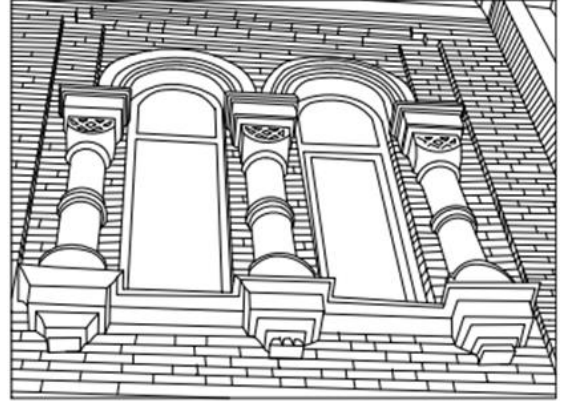

Çizim 4.44. Kars'tan Pencere Örneği

Fotoğraf 4.51. Batum'dan Pencere Örneği

Çizim 4.45. Batum'dan Pencere Örneği

Fotoğraf 4.52. Kars'tan Pencere Örneği

Çizim 4.46. Kars'tan Pencere Örneği

Levha 4.5. Batum'dan Pencere Örnekleri

Levha 4.6. Kars'tan Pencere Örnekleri

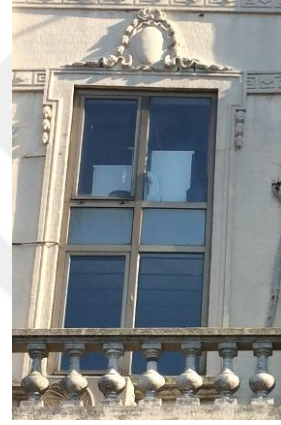
Karş. Foto. 4.9. İstanbul/Fener Pencere
Örneği

Karş. Foto. 4.10. İstanbul/Beyoğlu Pencere

Karş. Foto. 4.11. İstanbul/Fener Pencere
Örneği

Karş. Foto. 4.12. İstanbul/Eminönü
Pencere

Karş. Foto. 4.13. İstanbul/Beyoğlu Pencere

Karş. Foto. 4.14. İstanbul/Pera Pencere

Karş. Foto. 4.15. İstanbul/Beyoğlu Pencere

Karş. Foto. 4.16. İstanbul/Pera Pencere

4.2.1.4. Alınlıklar

Kars ve Batum yapılarında ortak görülen bir uygulama yapıların üzerinde yer alan alınlık bölümleridir. Bu bölümler binalarda çatı seviyesinde uygulanmış olup taç şeklinde çatı seviyesinden yukarı taşıntı yapmıştır. Üçgen ya da dikdörtgen örneklerinde görüldüğü bu alınlıklar çatının önden görülmesini engellemekte böylece görüntü kirliliğinin de önüne geçmektedir. Üzerlerinde bitkisel ve geometrik süslemeler yer almaktadır. Batum'da yer alan örneklerde Kars'tan farklı olarak heykel figürleri de kullanılmıştır. Bazı yapılar üzerinde tek bir alınlık kullanılırken bazılarında başta ve sonda olmak üzere iki alınlık kullanılmıştır. Alınlıklar arasında korkuluk ve taş parapetlere yer verilerek çatılara teras görünümünü kazandırılmıştır. Bazı örneklerde alınlık kısımlarına kitabe yerleştirilmiştir. Kars'ta 5 Batum'da 5 olmak üzere 10 alınlık örneğine yer verilmiştir. İncelenen Kars ve Batum örneklerinde alınlıkların eklektik bir üslupla ele alındığı görülmektedir. Bu alınlıklardan foto. 4.53, 4.54, 4.57 ve çizim 4.47, 4.48, 4.51 de yer alan örneklerde S ve C şekilli kıvrımlar, kumaş kıvrımları şeklinde aşırı plastik etkili süslemeler, kurdelalar, kıvrımlı volüt süslemeler Neoklasik üslubu yansıtmaktadır. Dalgalı plastik öğeler Neobarok, kademeli olarak genişleyen silmeler Neoklasik üslup özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Foto. 4.55, 4.56 ve çizim 4.48, 4.49 daki alınlık örneklerinde görülen S ve C kıvrımları, askı çelenk motifleri, hayvan maskı, alınlığın yer iki tarafında yer alan vazolar, plastik etkili yaprak motifleri Art Nouveau üslubunu yansıtmaktadır. Alınlık üzerinde ve alt kısımda yer alan kaynağını antik Yunan ve Roma mimarisinden alan yüzeyleri yivli triglifler Neorönesansta da

kullanılmıştır. Yine alınlık yüzeylerinde kullanılan kademeli genişleyen silmeler Neoklasik üslup özelliği göstermektedir. Foto. 4.59, 4.60 ve çizim 4.53, 4.54 de yer alan alınlık örneklerinde kademeli silmelerle Neoklasik üslup özelliği görülmektedir. Foto. 4,60 da yer alan vazo içerisindeki akant yaprağı motifi Art Nouveau üslubunda karşımıza çıkan bir motiftir. Foto. 4.61 ve çizim 4.55 de yer alan alınlık örneğinde Art Nouveau üslubunda sıkça kullanılan kadın figürü yer almaktadır. Ayrıca alınlıkta görülen kademeli hareketlik Neobarok üslup özelliğidir. Foto. 4.62 ve çizim 4.56 daki alınlık örneğinde görülen çelenk motifi, ortada yer alan akant yaprağı ve etrafındaki kıvrımlı bitkisel süslemeler Art Nouveau üslup özelliklerini yansıtmaktadır. 19. ve 20. yüzyıllarda Kars ve Batum'da görülen alınlık örnekleri İstanbul'da yer alan Galata Rüşumat (Gümrük) Binası ve Haydarpaşa Gar binasında uygulanan alınlık örnekleriyle benzer üslup özelliklerine sahiptir (Karş. Foto. 4.17, 4.18, 4.19, 4.20, 4.21, 4.22, 4.23).

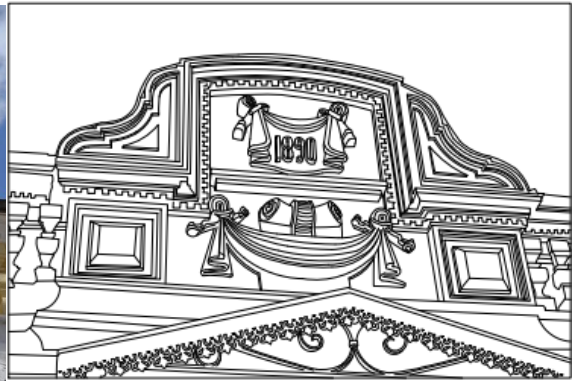
Fotoğraf 4.53. Batum'dan Alınlık Örneği

Çizim 4.47. Batum'dan Alınlık Örneği

Fotoğraf 4.54. Kars'tan Alınlık Örneği

Çizim 4.48. Kars'tan Alınlık Örneği

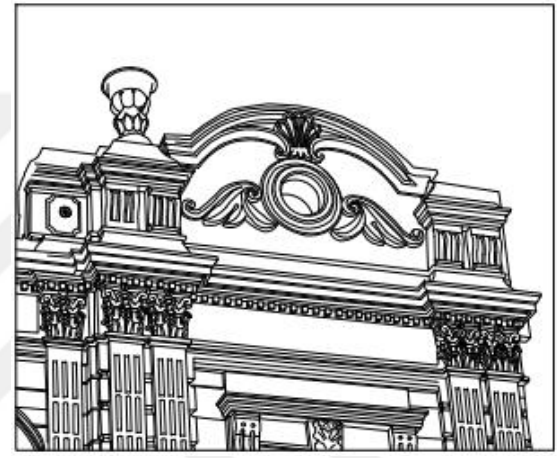
Fotoğraf 4.55. Batum'dan Alınlık Örneği

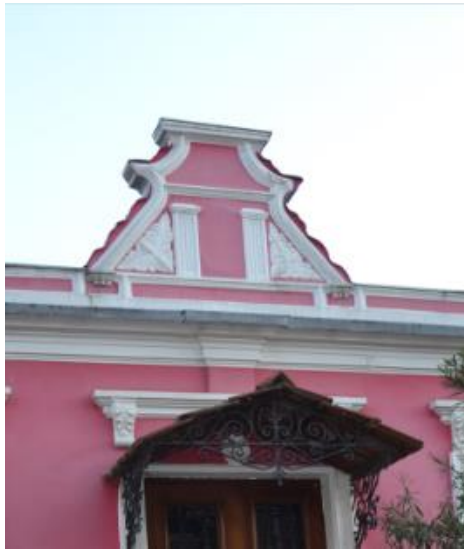
Çizim 4.49. Batum'dan Alınlık Örneği

Fotoğraf 4.56. Kars'tan Alınlık Örneği

Çizim 4.50. Kars'tan Alınlık Örneği

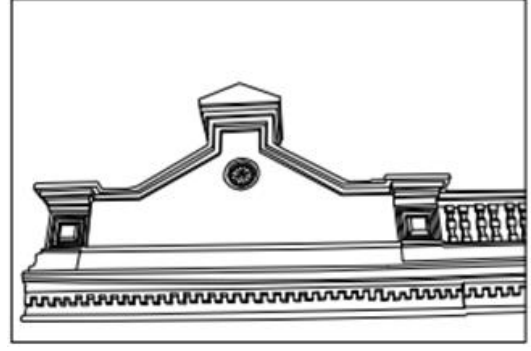
Fotoğraf 4.57. Batum'dan Alınlık Örneği

Çizim 4.51. Batum'dan Alınlık Örneği

Fotoğraf 4.58. Kars'tan Alınlık Örneği

Çizim 4.52. Kars'tan Alınlık Örneği

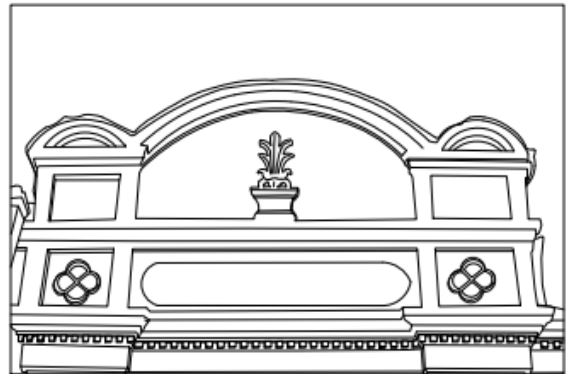
Fotoğraf 4.59. Batum'dan Alınlık Örneği

Çizim 4.53. Batum'dan Alınlık Örneği

Fotoğraf 4.60. Kars'tan Alınlık Örneği

Çizim 4.54. Kars'tan Alınlık Örneği

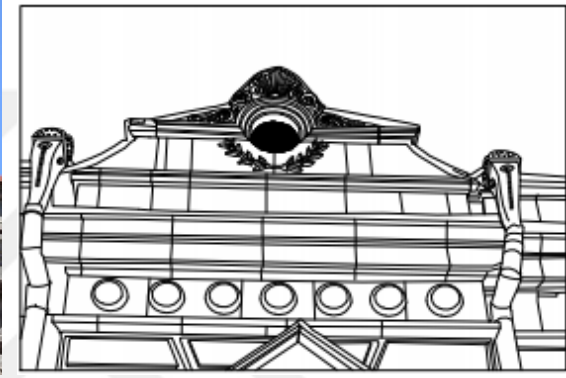
Fotoğraf 4.61. Batum'dan Alınlık Örneği

Çizim 4.55. Batum'dan Alınlık Örneği

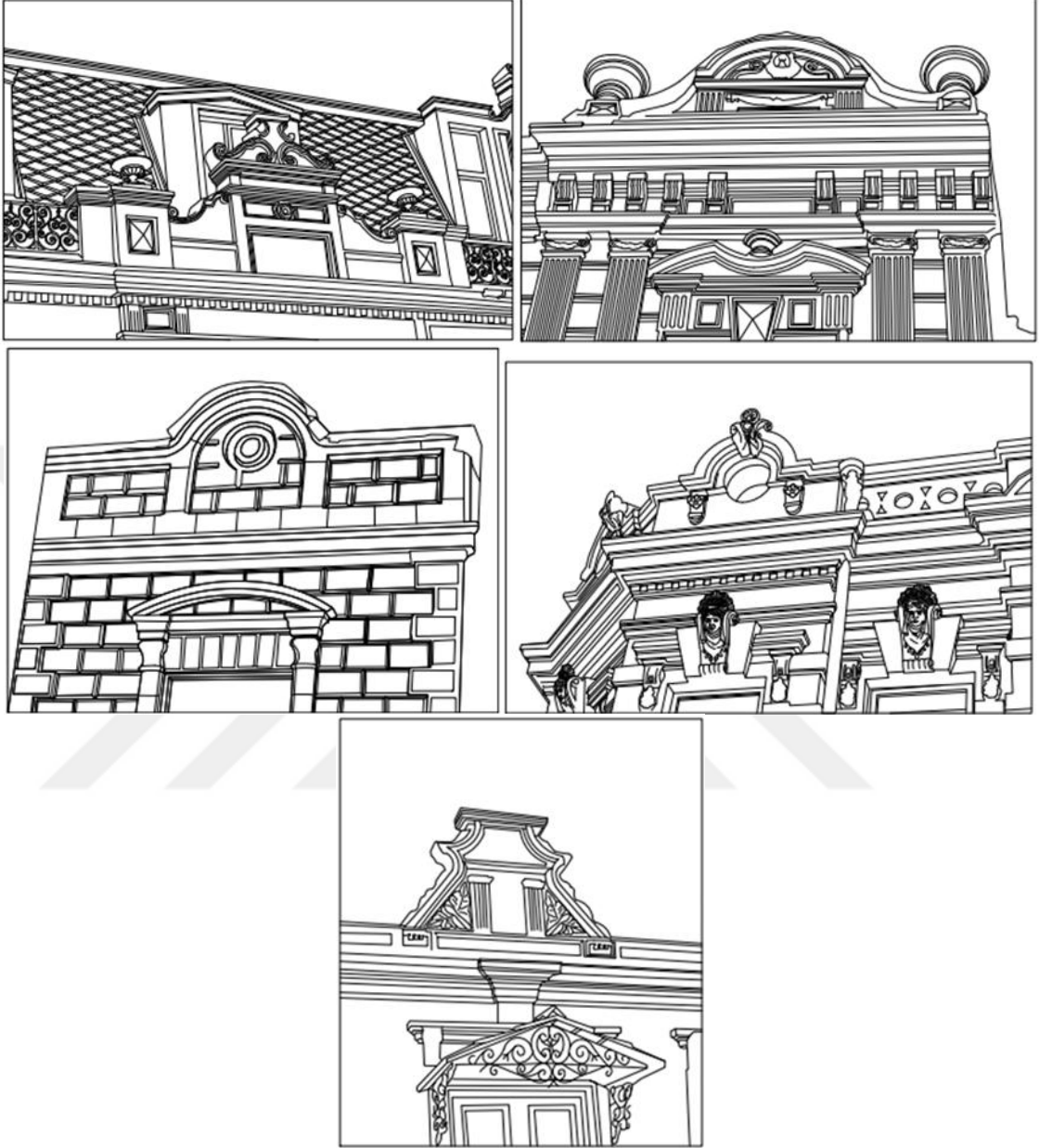

Fotoğraf 4.62. Kars'tan Alınlık Örneği

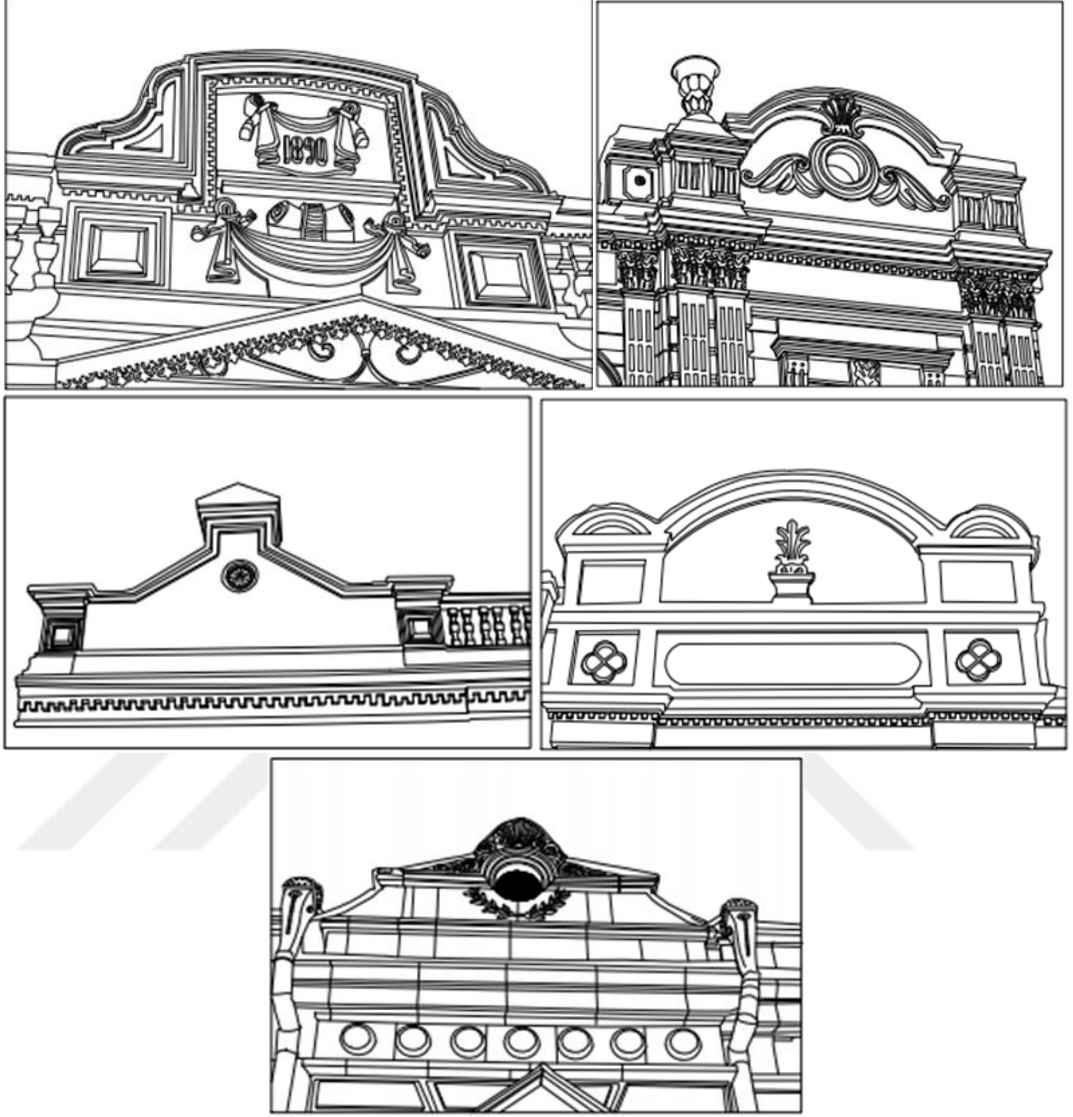

Çizim 4.56. Kars'tan Alınlık Örneği

Levha 4.7. Batum'dan Alınlık Örnekleri

Levha 4.8. Kars'tan Alınlık Örnekleri

Karş. Foto. 4.17. İstanbul/Galata Alınlık
(A.M. Aktemur Arşivi)

Karş. Foto. 4.18. İstanbul/Galata Alınlık
(A.M. Aktemur Arşivi)

Karş. Foto. 4.19. İstanbul/Pera Alınlık
Örneği

Karş. Foto. 4.20. İstanbul/Pera Alınlık
Örneği

Karş. Foto. 4.21. İstanbul/Pera
Alınlık Örneği

Karş. Foto.4.22. İstanbul/Pera Alınlık Örneği

Karş. Foto. 4.23. İstanbul/Kadıköy Alınık Örneği (www.google.com.tr)

4.2.1.5. Balkonlar

Kars ve Batum'da yer alan resmi ve sivil yapılarda kullanılan balkonlar genellikle ikinci katlarda yer almaktadırlar. Balkonlar ön cephelerde giriş kapısı üzerinde ya da iki kenarın kesiştiği köşede olmak üzere iki farklı türde karşımıza çıkmaktadır. Bu balkonlar ahşap ya da demir malzemedен yapılmış konsollar tarafından taşınmaktadır. Pahlanmış köşelerde yapılan balkonlar hariç geneli dikdörtgen formda yapılmıştır. Demir şebekeli korkuluklara sahip bu balkonlarda simetrik düzende bitkisel ve geometrik süslemeler kullanılmıştır. Pahlanan köşelere yerleştirilen balkonlar üç cepheye hâkim konumdadır. Kars'ta 7 Batum'da 6 olmak üzere 13 balkon örneğine yer verilmiştir. İncelenen Kars ve Batum örneklerinde balkonlar 19. yüzyılın başlarından itibaren yabancı mimarlar tarafından Anadolu'ya getirilerek İstanbul'da yaygınlaşmaya başlayan ve 1930'lara kadar da varlığını devam ettiren Art Nouveau üslubunda yapıldığı görülmektedir. Art Nouveau üslubu iki farklı evrede gelişim göstermiştir. Bunların birincisi 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan çiçekli, kıvrımlı hatların yoğun olarak kullanıldığı evredir. İkincisi çizgilerin düzleştiği ve daha çok geometrik biçimlemelerin yaygınlaştığı 20. yüzyılda görülen evredir³⁹³. Kars ve Batum'da incelenen örnekler ilk evre içerisinde değerlendirilmektedir. Bu örneklerden foto. 4.63, 4.64, 4.65 ve çizim 4.57, 4.58, 4.59 da yer alan balkonlar Art Nouveau üslubunda yaygın olarak kullanılan demir malzemedен iç bükey olarak yapılmıştır.

³⁹³ Abdullah Ayaydın, "Art Nouveau Akımına 21.Yüzyıl Perspektifinden Bir Bakış", *Ulakbilge Dergisi*, 3(6), 2015, 62.

Korkuluklarda stilize edilmiş yassı kıvrımlı, asimetrik ve kavisli şekiller kullanılmıştır. Foto. 4.65, 4.66, 4.67, 4.68 ve çizim 4.59, 4.60, 4.61, 4.62 numaralı balkon örnekleri taş ve demir malzemeden yapılmış tamamen Art Nouveau tarzı S kıvrımlı bitkisel süslemeli konsollar tarafından taşınmaktadır. Taş konsollar üzerinde akant yaprakları, bitkisel bezemeler kullanılmıştır. Foto. 4.69, 4.70 ve çizim 4.63, 4.64 numaralı örneklerde balkon korkulukları Art Nouveau üslubunda asimetrik şekilli, çiçek ve kıvrımlı yaprak motifleriyle yapılmıştır.

Kars ve Batum'da balkonlarda görülen bu üslup İstanbul Pera, Nişantası, Fener gibi semtlerinde de aynı üslup özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır (Karş. Foto. 4.24, 4.25, 4.26, 4.27, 4.28, 4.29, 4.30, 4.31).

Fotoğraf 4.63. Batum'dan Balkon Örneği

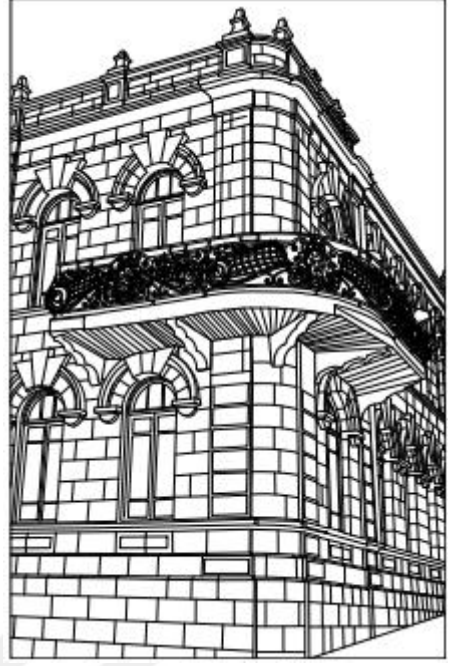

Çizim 4.57. Batum'dan Balkon Örneği

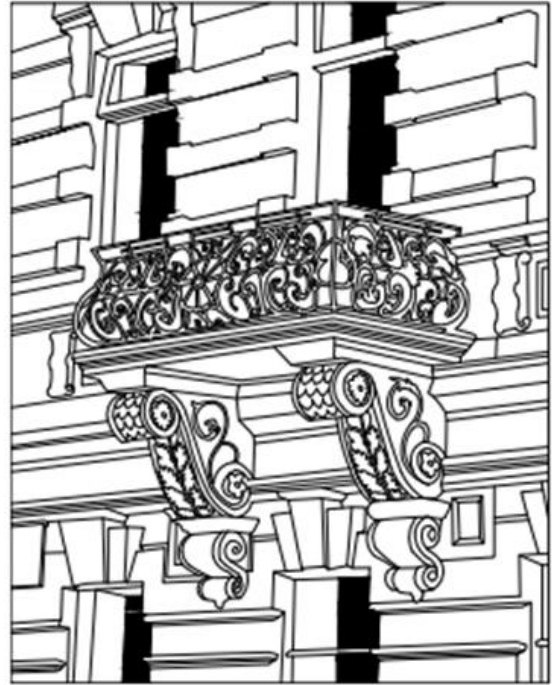
Fotoğraf 4.64. Kars'tan Balkon Örneği

Çizim 4.58. Kars'tan Balkon Örneği

Fotoğraf 4.65. Batum'dan Balkon Örneği

Çizim 4.59. Batum'dan Balkon Örneği

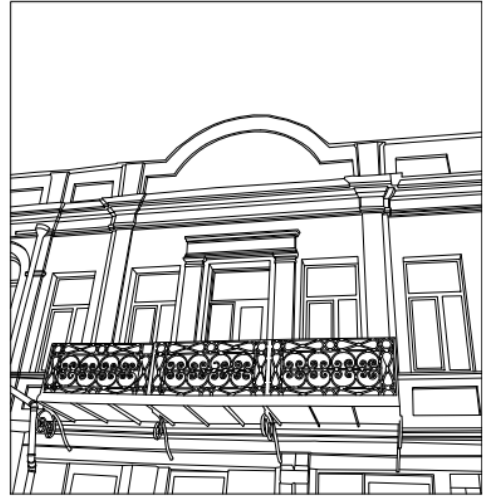
Fotoğraf 4.66. Kars'tan Balkon Örneği

Çizim 4.60. Kars'tan Balkon Örneği

Fotoğraf 4.67. Batum'dan Balkon Örneği

Çizim 4.61. Batum'dan Balkon Örneği

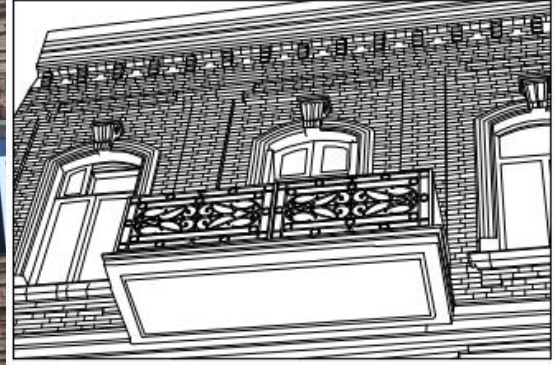
Fotoğraf 4.68. Kars'tan Balkon Örneği

Çizim 4.62. Kars'tan Balkon Örneği

Fotoğraf 4.69. Batum'dan Balkon Örneği

Çizim 4.63. Batum'dan Balkon Örneği

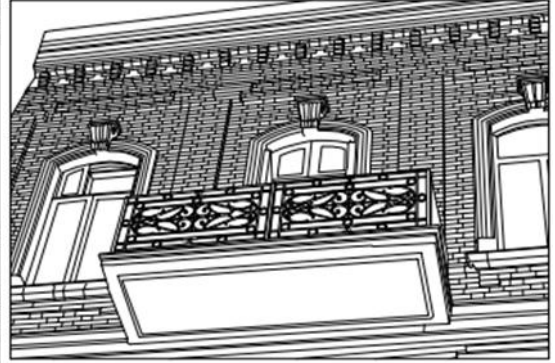
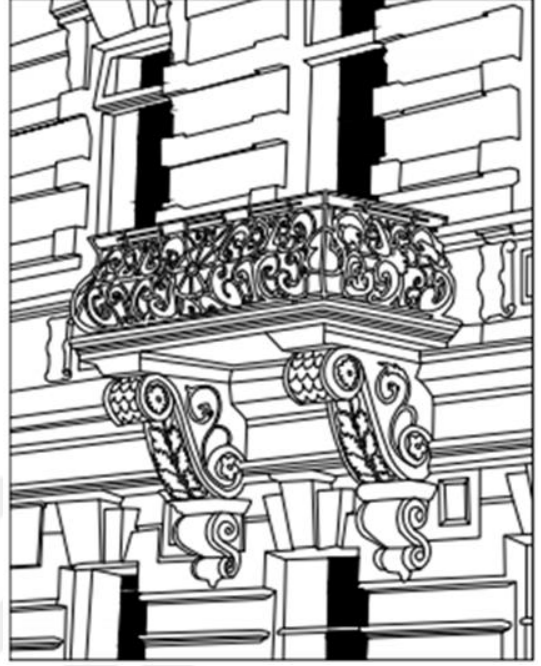

Fotoğraf 4.70. Kars'tan Balkon Örneği

Çizim 4.64. Kars'tan Balkon Örneği

Levha 4.9. Batum'dan Balkon Örnekleri

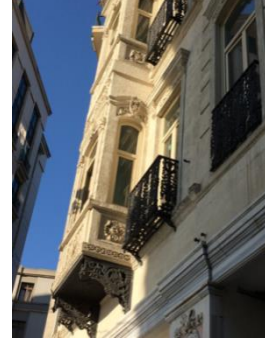

Levha 4.10. Kars'tan Balkon Örnekleri

Karş. Foto. 4.24. İstanbul/Sirkeci Balkon
Örneği

Karş. Foto. 4.25. İstanbul/Beyoğlu Balkon
Örneği

Karş. Foto. 4.26. İstanbul/Pera Balkon
Örneği

Karş. Foto. 4.27. İstanbul/Pera Balkon
Örneği

Karş. Foto. 4.28. İstanbul/Pera Balkon
Örneği

Karş. Foto. 4.29. İstanbul/Pera Balkon
Örneği

Karş. Foto. 4.30. İstanbul/Pera Balkon

Karş. Foto. 4.31. İstanbul/ Sirkeci Balkon

4.2.1.6. Plasterlar

Kars ve Batum'da yer alan resmi ve sivil konutların cephelerinde taşıyıcı özelliğinden ziyade görsel özelliği ön plana çıkarılarak kullanılan gömme plasterlara yer verilmiştir. Yatay şeritler halinde uzanan silmeler ve dikeyde kullanılan plasterlar cepheleri aksiyal parçalara bölmekte, cephe üzerinde vurgulu, anıtsal bir etki yaratmaktadır (Foto. 4.71, 4.72 ve çizim 4.65, 4.66). Neoklasik üslup özelliği olarak karşımıza çıkan bu uygulamada plaster düzeni her katta aynı olabileceği gibi her katta ayrı bir düzen içerisinde de kullanılabilir. Plasterlar kapı ve pencereleri vurgular nitelikte ve köşelere gelen bölümlerde demet şeklinde kullanılmıştır. Hem Kars hem de Batum yapılarında kullanılan plasterlar aynı özelliklere sahiptir. Yivli gövdeye sahip örneklerin var olduğu gibi üzeri düz olan örneklerde vardır. Genellikle dor, iyon ve korint başlığa sahip bu elemanlar her iki şehirde de ortaktır (Levha. 4.17, 4.18).

Aynı uygulama Batılılaşma dönemi İstanbul yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Sirkeci, Pera, Beyoğlu gibi semtlerde yer alan apartman ve oteller de Kars ve Batum'da karşımıza çıkan örneklerin aynılarını görmek mümkündür (Karş. Foto. 4.32, 4.33, 4.34, 4.35, 4.36).

Bu durum sanayi devrimi yaşayan batı toplumunun dünyaya açılarak birçok ülke ve toplum ile sıkı sıkıya bir ilişki içerisinde girmesinden kaynaklanmıştır. Ekonomiye dayalı ilişkiler zamanla kültürel ilişkileri etkilemiştir³⁹⁴. 19. yüzyılda Avrupa mimarisine hâkim olan Eklektik üslup Anadolu'ya yabancı mimarlar tarafından taşınmıştır. Rus işgali döneminde Kars ve Batum'da inşa edilen yapılarda da yine Rusların batıdan alıp benimsedikleri Eklektik üslup uygulanmıştır. Aynı coğrafyaya aynı üslup özellikleri farklı kanaldan getirilmiş olabileceği düşünülebilir. Ya da Anadolu'da İstanbul merkezli batı sanat akımları yerli mimar ve ustalar vasıtasıyla Anadolu'nun farklı noktalarına taşınmış olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

³⁹⁴ Ali Murat Aktemur, *Karaköy'de Batı Üslubunda Yapıtılmış Sivil Mimari Örnekleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, 59.

Fotoğraf 4.71. Batum'dan Plaster Örneği

Çizim 4.65. Batum'dan Plaster Örneği

Fotoğraf 4.72. Kars'tan Plaster Örneği

Çizim 4.66. Kars'tan Plaster Örneği

Karş. Foto. 4.32. İstanbul/Eminönü Plaster Örneği

Karş. Foto. 4.33. İstanbul/Pera Plaster Örneği

Karş. Foto. 4.34. İstanbul/Pera Plaster Örneği

Karş. Foto. 4.35. İstanbul/Pera Plaster Örneği

Karş. Foto. 4.36. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Plaster Örneği

4.2.1.7. Çatı Korkulukları

Kars ve Batum'da görülen çatı uygulamalarına bakıldığında, çatılar iklim şartlarına bağlı olarak yüksek ve eğimli çatı şeklinde inşa edilmiştir. Kıрма veya beşik çatı tipinin kullanıldığı bu uygulamalarda çatılarda saçak kullanılmamıştır. Kurşun, sac ve çinko malzeme kullanılan çatılar beden duvarlarının 10 cm. gerisinden başlamaktadır. Cephe üzerinden yukarı doğru taş parapetler ve parapetlerin aralarına yerleştirilen demir şebekeli korkuluklarla çatıda bir dolanma alanı veya teras oluşturulmuştur. Böylece çatı gizlenerek oluşan görüntü kirliliği ortadan kaldırılmış ve çatılara estetik bir görünüm kazandırılmıştır. Görülen Kars ve Batum örneklerinde yer alan çatıların oluşum tekniği ile Mimar Ernst Egli'nin Ankara ve İstanbul'da inşa ettiği yapılarda kullandığı teknik aynıdır. İstanbul Şişhane'de tamamen Art Nouveau tarzında inşa edilen Frej Apartmanının çatı sistemi de aynı özelliklere sahiptir (Karş. Foto. 4.37).

Fotoğraf 4.73. Batum'dan Çatı Korkuluğu Örneği

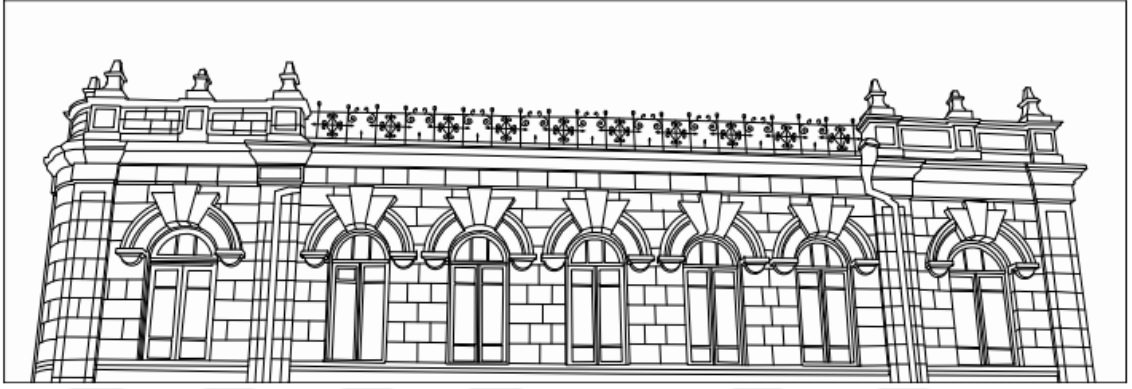

Çizim 4.67. Batum'dan Çatı Korkuluğu Örneği

Fotoğraf 4.74. Kars'tan Çatı Korkuluğu Örneği

Çizim 4.68. Kars'tan Çatı Korkuluğu Örneği

Fotoğraf 4.75. Batum'dan Çatı Korkuluğu Örneği

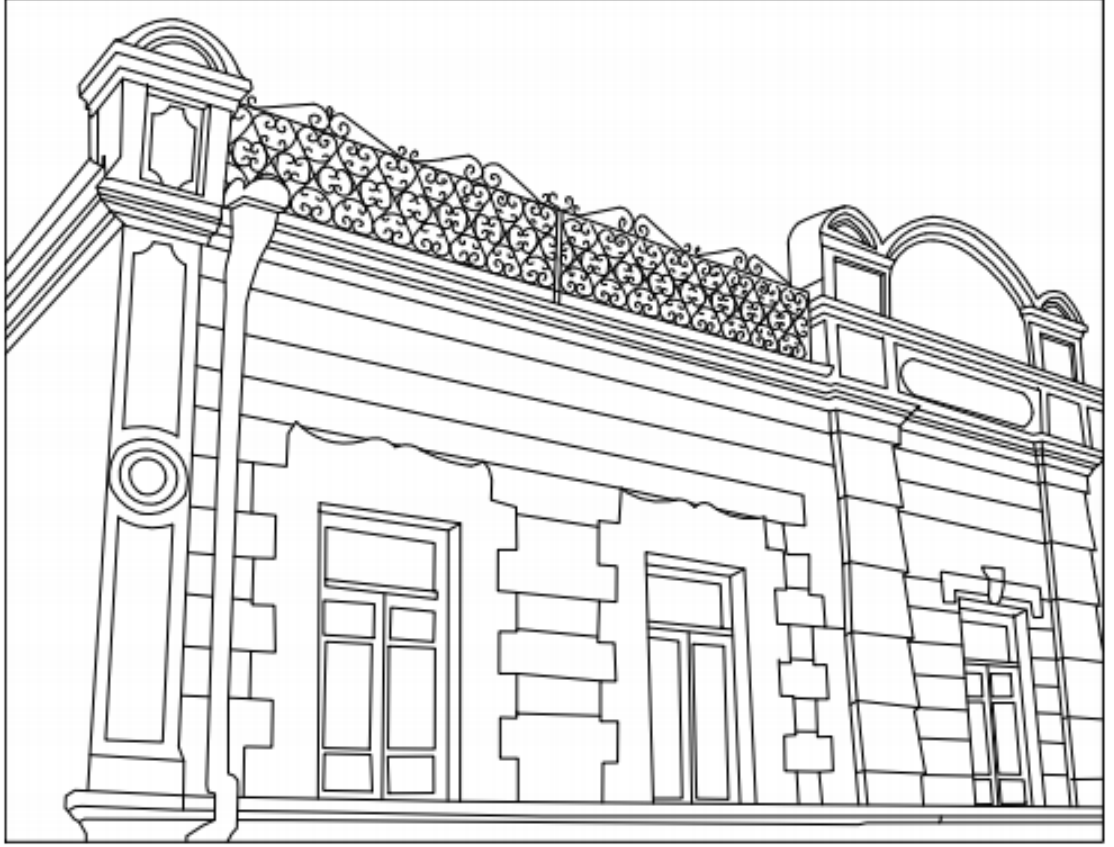

Çizim 4.69. Batum'dan Çatı Korkuluğu Örneği

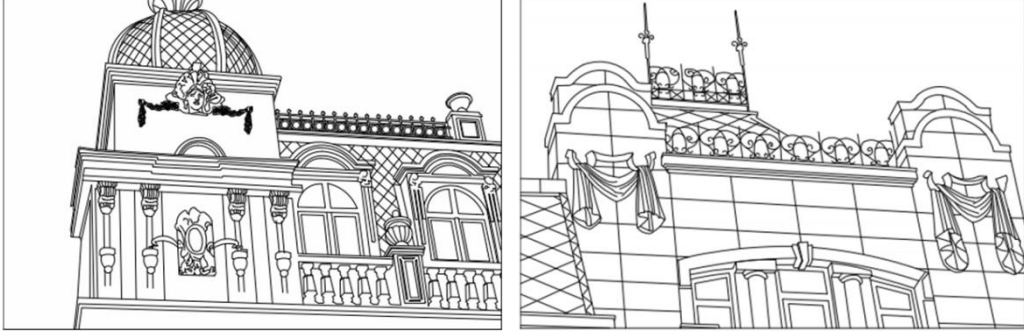

Fotoğraf 4.76. Kars'tan Çatı Korkuluğu Örneği

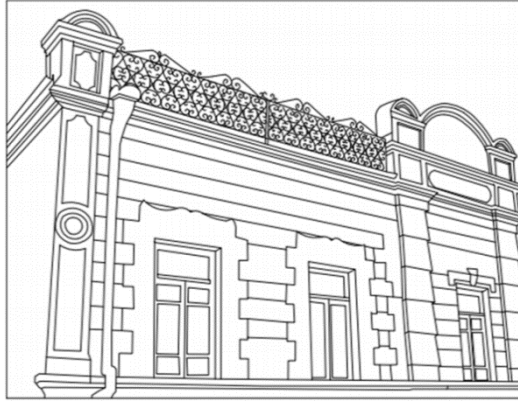
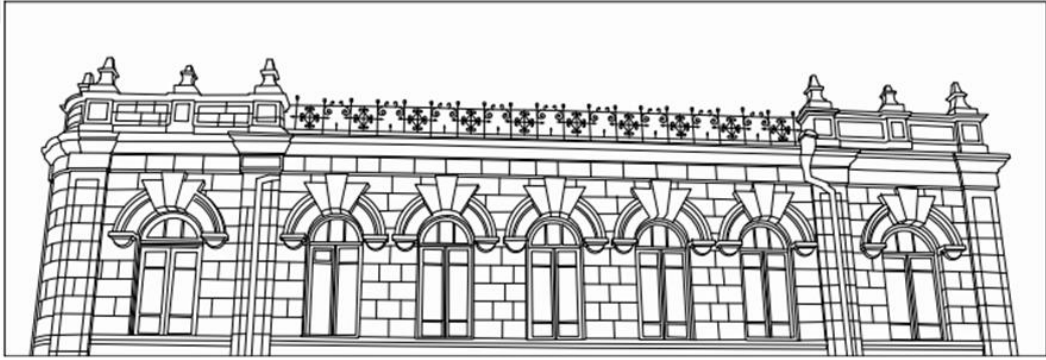

Çizim 4.70. Kars'tan Çatı Korkuluğu Örneği

Levha 4.11. Batum'dan Çatı Korkuluk Örnekleri

Levha 4.12. Kars'tan Çatı Korkuluk Örnekleri

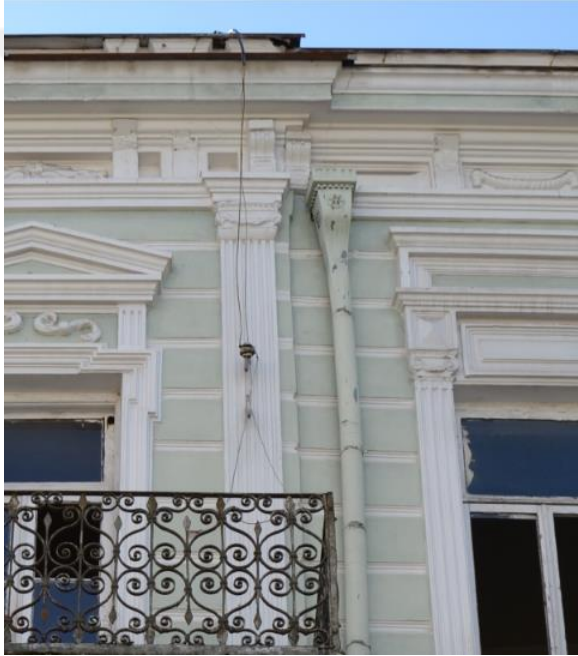

Karş. Foto. 4.37. İstanbul/Şişhane Frej Apartmanı Çatı Örneği

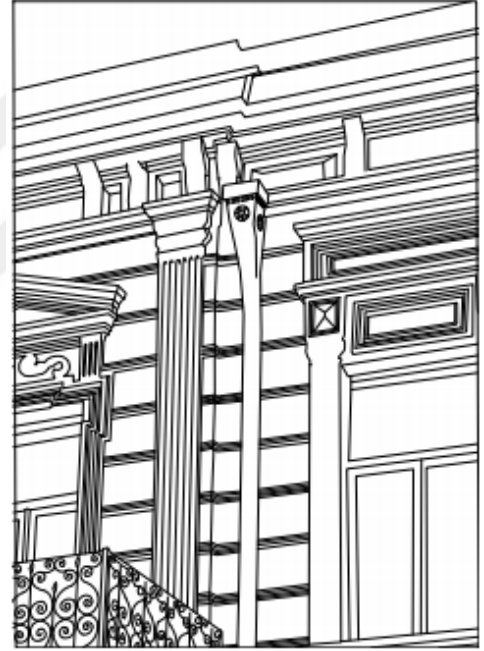

4.2.1.8. Çörtenler

Kars ve Batum'da yer alan binalarda çatı seviyesinde yağmur oluklarında biriken suların şehrin yer altı şebekesine bağlanması çörtenler aracılığıyla sağlanmıştır. Çinko malzemedan yapılan çörtenler beden duvarlarına sabitlenmiştir. Çörtenler kare kesitli bir ağızlığa sahip olup yukarıdan aşağıya doğru daralmaktadır. Ağız kısımlarında ve üç kenarında bitkisel ve geometrik süslemeler kullanılmıştır. Çörtenlerin sayısı uygulandıkları binaların boyutlarına göre değişmektedir. Günümüzde yerini plastik boruların aldığı çörten kullanımı tarihi değeri olan yapılar üzerinde aslına benzetilerek nadir de olsa devam etmektedir.

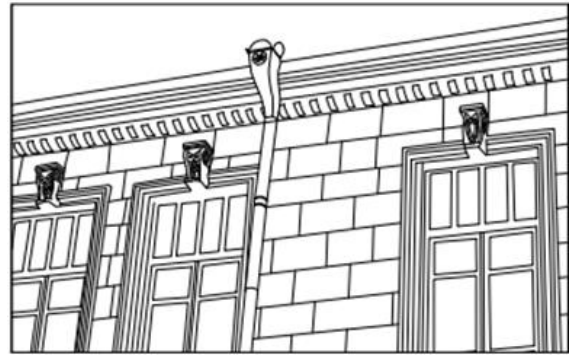
Fotoğraf 4.77. Batum'dan Çörten Örneği

Çizim 4.71. Batum'dan Çörten Örneği

Fotoğraf 4.78. Kars'tan Çörten Örneği

Çizim 4.72. Kars'tan Çörten Örneği

Fotoğraf 4.79. Batum'dan Yeni Çörten Örneği

Çizim 4.73. Batum'dan Yeni Çörten Örneği

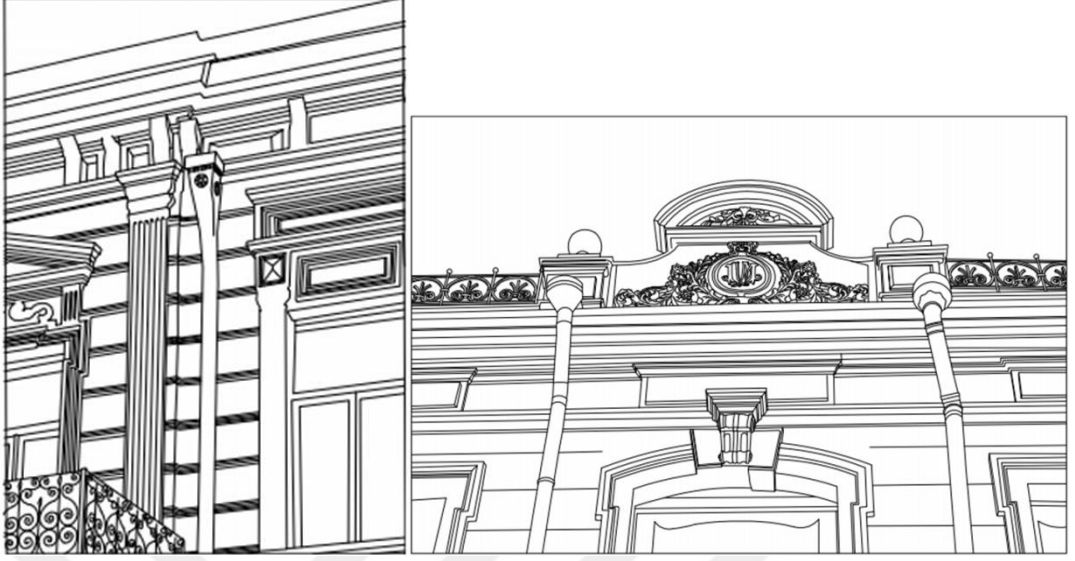

Fotoğraf 4.80. Kars'tan Yeni Çörten Örneği

Çizim 4.74. Kars'tan Yeni Çörten Örneği

Levha 4.13. Batum'dan Çörten Örnekleri

Levha 4.14. Kars'tan Çörten Örnekleri

4.3. SÜSLEME AÇISINDAN KARŞILAŞTIRMA

4.3.1. Taş Süsleme

Anadolu’da taş malzemenin ve taş çeşitlerinin fazla olması taşı hem ana yapı malzemesi hem de süsleme malzemesi yapmıştır. Bununla beraber Anadolu’da taş süsleme sanatı Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde aynı yoğunlukta olmasa bile her dönem geliştirilerek kullanılmıştır³⁹⁵. Taş süsleme sanatı kendi içerisinde alt gruplara ayrılrsa da temelde kabartma, oyma, kafes oyma, kakma, kazıma, boyama ve renkli taş olmak üzere 7 teknikle uygulanmaktadır³⁹⁶. Uygulanan bu taş süsleme örnekleri yapılarda genellikle dış cephe üzerinde görülmektedir. Cephe üzerinde yer alan kapı, pencere, sütun başlıkları, sundurmalar ve kemer kilit taşları üzerinde ayrıca saçak altlarında taş süsleme örneklerine yer verilmiştir³⁹⁷.

Kars ve Batum’dan günümüze gelebilen resmi ve sivil mimari örnekleri üzerinde yapılan incelemede bitkisel ve geometrik süslemelerin taş süsleme olduğu görülmüştür. Oyma ve kakma tekniğiyle yapılan bu süslemeler kapı ve pencere lentolarında dışa taşkın volüt ya da bitkisel çiçek ve yaprak motifi şeklinde görülmektedir. Kat aralarında veya pencere altlıklarında pano ve kartuş süslemeler kullanılmıştır (Foto. 4.92, 4.93). Kartuş süslemeler yatay kullanıldığı gibi dikey kullanılan örneklerde mevcuttur (Foto. 4.90, 4.91). Panolar bazen sade bırakılırken bazen de stilize edilmiş bitkisel çiçek, dal ve yaprak motifleriyle bezenmiştir. Özellikle çatıya yakın kısımlarda yatay şeritler halinde taş süsleme kuşaklarına yer verilmiştir (Foto. 4.94, 4.95). Taş süslemeler arasında antik kökenli yumurta dizileri, ok uçları (Foto. 4.82, 4.83) ve bunların ritmik tekrarıyla oluşan süslemeler, farklı ölçülerde diş sırası motiflerine (Foto. 4.81, 4.82) hem Kars hem de Batum yapılarında sıklıkla yer verilmiştir.

Geometrik süsleme kuşaklarında meander motifleri (Foto. 4.88, 4.89), yıldızlar, dikdörtgenler ve bunların tekrarıyla oluşan süsleme kuşakları kullanılmıştır. Batum’da kullanılan süsleme örneklerinde 19. yüzyıl mimari üsluplarının etkisi ağır basmaktadır.

³⁹⁵ Yıldırım Özbek, “*Anadolu Türk Mimarisinde Taş Süsleme*”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 7(14), 2009, 141.

³⁹⁶ Yıldırım Özbek, Erken Osmanlı Mimarisinde Taş Süsleme C1, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, 67.

³⁹⁷ Gülnaz Güzel, Mardin’deki Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarında Taş Süsleme, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van 2010, 17.

Özellikle kaynağını doğadan alan stilize edilmiş bitki ve hayvan motifli süslemeler Art Nouveau üslubuyla harmanlanarak kullanılmıştır. Yine Batum yapılarındaki diğer bir fark ise cephelerde süsleme unsuru olarak çıplak insan figürleri, insan ve hayvan masklarına yer verilmesidir (Foto. 4.98, 4.99, 4.100, 4.101).

Bitkisel süslemeler içinde çiçekler, kıvrımlı yaprak ve dal motifleri, özellikle akantus yaprakları (Foto. 4.84, 4.85) en çok kullanılan süslemeler arasında yer almaktadır. Cephelerde kullanılan ortak bir süsleme de kapı, pencere ve üzerleri yivli plasterlar üzerinde kullanılan volütlü bitkisel süslemelerdir. Kars ve Batum'daki resmi ve sivil binaların kat aralarında kullanılan farklı sayı ve genişlikteki silmelerde cephelerdeki hareketli unsurlardan biridir. Yine her iki şehirde Eklektik üslup özelliği gösteren plastik etkili kumaş kıvrımları süslemelerde kullanılmıştır (Foto. 4.96, 4.97).

Kars ve Batum'da görülen süsleme motifleri 19. yüzyıl ve sonrasında İstanbul Pera, Nişantaşı, Fener gibi semtlerde inşa edilen apartmanlarda karşımıza çıkmaktadır. Karş. Foto. 4.38, 4.39 da yer alan dış sırası motifleri, 4.41, 4.42 de yer alan yumurta dizisi ve ok başı motifleri, 4.40 da yer alan volütlü kilit taşı, 4.43 deki akant yaprakları, 4.44 deki meander motifi taş süslemeler içinde yer almaktadır. İstanbul'da yer alan bu örnekler Kars, Batum örnekleri ile birebir benzerlik göstermektedir. Cephe üzerinde pencere altlarında ya da pencere aralarında yatay ve dikeyde kullanılan içleri dolu veya boş kartuşlar bir diğer süsleme motiflerini oluşturmaktadır.(Karş. Foto. 4.45, 4.46). Taş süslemeler içerisinde yer alan figürlü süslemeler Batum yapılarında olduğu gibi İstanbul yapılarında da sıklıkla kullanılmıştır. Sütunlar, pencere kilit taşları üzerinde yer alan mask şeklinde figürlerin kullanıldığı gibi bir kompozisyonu anlatan örneklerde kullanılmıştır (Karş. Foto. 4.47, 4.48, 4.49, 4.50, 4.51)

Fotoğraf 4.81. Batum'dan Dış Sırası Motifi

Fotoğraf 4.82. Kars'tan Dış Sırası Motifi

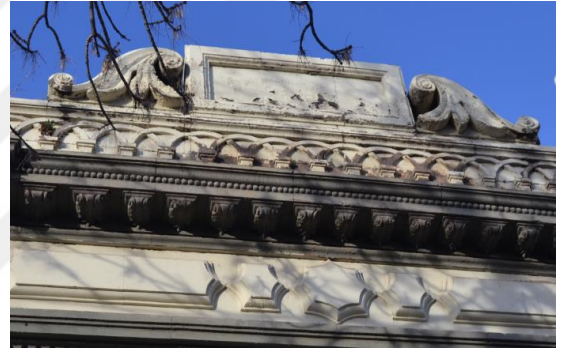
Fotoğraf 4.82. Batum'dan Yumurta Dizisi

Fotoğraf 4.83. Kars'tan Yumurta Dizisi

Fotoğraf 4.84. Batum'dan Akant Yapağı

Fotoğraf 4.85. Kars'tan Akant Yapağı

Fotoğraf 4.86. Batum'dan Volütlü Kilit Taşı

Fotoğraf 4.87. Kars'tan Volütlü Kilit Taşı

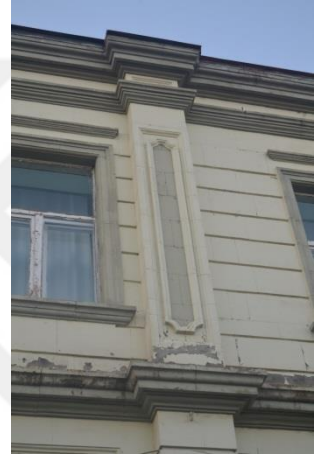
Fotoğraf 4.88. Batum'dan Meander Motifi

Fotoğraf 4.89. Kars'tan Meander Motifi

Fotoğraf 4.90. Batum'dan Kartuş Süsleme

Fotoğraf 4.91. Kars'tan Kartuş Süsleme

Fotoğraf 4.92. Batum'dan Kartuş Süsleme

Fotoğraf 4.93. Kars'tan Kartuş Süsleme

Fotoğraf 4.94. Batum'dan Taş Süsleme

Fotoğraf 4.95. Kars'tan Taş Süsleme

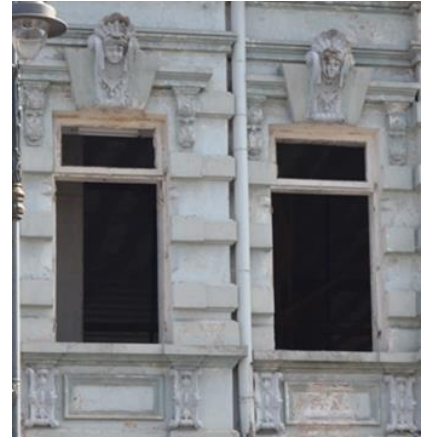
Fotoğraf 4.96. Batum'dan Kumaş Tasvirli Süsleme

Fotoğraf 4.97. Kars'tan Kumaş Tasvirli Süsleme

Fotoğraf 4.98. Batum'dan Figürlü Süsleme

Fotoğraf 4.99. Batum'dan Figürlü Süsleme

Fotoğraf 4.100. Batum'dan Figürlü Süsleme

Fotoğraf 4.101. Batum'dan Figürlü Süsleme

4.3.2. Metal Süsleme

Anadolu'da metal malzemenin yapılar içerisinde kullanılması 16. yüzyıla kadar sınırlı olmuştur. 16. yüzyıldan sonra ise yaygınlık kazanarak devam etmiştir. Ancak Avrupa'da süsleme amaçlı olarak da kullanılan metal malzemenin Anadolu'da uygulanmaya başlaması Batılılaşma dönemi ile birlikte Anadolu'ya yayılan Gotik, Ampir, Barok, Neoklasik ve Art Nouveau gibi batılı üslupların mimaride ön plana çıkmasından sonra olmuştur³⁹⁸. Dövme demir ve dökme demir tekniğiyle yapılan bu metal süslemeler 18. yüzyıldan itibaren yapılarda yerini almaya başlamıştır³⁹⁹. Özellikle kapılarda, balkon korkuluklarında ve parmaklıklarda kullanılan döküm tekniği, eritilmiş halde bulunan metalin şekilli kalıplara dökülerek katılaştırılmasıyla oluşturulmaktadır. Kapı halkaları, kapı kilitleri gibi küçük ölçekli elemanlarda kullanılan dövme tekniği metalin alanını kısaltma, uzatma, bükme, soyma, delme gibi işlemlerle yapılmaktadır. Dökme tekniği dövme tekniğine göre daha kolay yapıldığında daha çok tercih edilen bir yöntemdir⁴⁰⁰. Bunların dışında daha eski ve fazla tercih edilmeyen bir yöntem olan

³⁹⁸ Sedat Kurugöl, Sezgi Giray Küçük, "Tarihi Eserlerde Demir Malzeme Kullanım ve Uygulama Teknikleri", 5. *Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu*, Erzurum 2015, 521-522.

³⁹⁹ Kurugöl ve Küçük, 529.

⁴⁰⁰ Kurugöl ve Küçük, 533.

kaynatma tekniği de vardır. Bu teknik ısıtılan iki metalin birbirine kaynaştırılmasıyla oluşturulmuştur⁴⁰¹.

Kars ve Batum'da yer alan 19. yüzyıl resmi ve sivil yapılarda kullanılan metal süslemeler özellikle ön cephelerde karşımıza çıkmaktadır. Kapı kanatları, kapılarının üzerinde yer alan sundurmalar (Foto 4.102, 4.103), balkonlar, balkonları taşıyıcı unsur olan konsollar (Foto. 4.104, 4.105, 4.106, 4.107), pencerelerde kullanılan parmaklıklar (Foto. 4.108, 4.109) ve çatı korkulukları metal süsleme grubunu oluşturmaktadır. Bu süslemeler dökme ya da dövme demir malzemedен yapılmıştır. Süslemeler doğadan ilham alınarak uygulanmıştır. Art Nouveau üslubunda bitkisel motifler, kıvrık dallar, S ve C şeklinde kavisli motifler bir kompozisyon çerçevesinde kullanılmıştır. Metal süsleme örnekleri hem Kars hem de Batum için ortaktır. Aynı özellikler 19. yüzyıl İstanbul'da inşa edilen apartmanlarda da görülmektedir. Karş. Foto. 4.52, 4.53'de yer alan geometrik ve bitkisel süslemeli kapı alınlıkları, 4.54, 4.55, 4.56'da yer alan iç bükey ya da dikdörtgen şekilli süslemeli balkonlar, 4.57, 4.58'de yer alan ok ucu şeklinde sonlanan parmaklıklar İstanbul'da görülen Art Nouveau üslup özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fotoğraf 4.102. Batum Sundurma Örneği

Fotoğraf 4.103. Kars Sundurma Örneği

⁴⁰¹ Kurugöl ve Küçük, 533.

Fotoğraf 4.104. Batum'dan Balkon Örneği

Fotoğraf 4.105. Kars'tan Balkon Örneği

Fotoğraf 4.106. Batum'dan Balkon Örneği

Fotoğraf 4.107. Kars'tan Balkon Örneği

Fotoğraf 4.108. Batum Parmaklık Örneği

Fotoğraf 4.109. Kars Parmaklık Örneği

4.3.3. Ahşap Süsleme

Ahşap süsleme sanatı Anadolu’da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinden itibaren sevilerek kullanılmıştır. Bu sanat daha çok kapılarda, minber ve mihraplarda, dolap kapakları ve sandıklarda, sehpa ve çekmecelerde bunların dışında taht, rahle kavukluk gibi eşyalarda kullanılmıştır. Süsleme alanında önemli bir yere sahip olan ahşap sanatı; daha çok sedir, abanoz, ceviz, elma, armut ve gül ağacı gibi ağaç türleri kullanılarak oyma, künde-kârî, kakma (sedef ve fildişi), boyama, kafes (ajur) gibi teknikler kullanılarak icra edilmektedir⁴⁰².

Ahşap oyma tekniği, ahşap levhaların üzerine önceden çizilen geometrik, bitkisel, figür ya da yazı motiflerinin yüzeysel ya da derin oyulmasıyla meydana getirilen süsleme tekniğidir. Kendi içerisinde düz satırlı oyma, yuvarlak satırlı oyma, oluklu oyma, çift katlı oyma, eğri kesim tekniği olmaz üzere farklı gruplara ayrılmaktadır⁴⁰³.

Künde-kârî tekniği, küçük geometrik şekilli ahşap parçaların birbirine geçmeli yani zıvana-kiniş tekniğiyle çivi kullanılmadan birleştirilmesi sonucu oluşturulan ahşap süsleme tekniklerinden birini oluşturmaktadır⁴⁰⁴.

Sedef kakma tekniği, ahşap yüzeylerin üzerine açılan oyuk ve çukur şeklindeki boşluklara sedef, fildişi, kemik ve kıymetli madenlerin yerleştirilmesiyle oluşturulan bir ahşap süsleme tekniğidir. Taşların yüzeyden düşmemeleri için yapıştırıcı ya da tel kullanılmaktadır⁴⁰⁵. Bu teknik koltuk, sehpa, ayna çerçeveleri üzerinde sıklıkla kullanılmıştır⁴⁰⁶. Boyama tekniği; ahşap üzerine kırmızı, lacivert, beyaz, sarı ve altın yazılı aşı boyalarla çeşitli bitkisel ve geometrik motiflerin boyanması tekniğidir. Daha çok sütun başlıkları, konsollar, saçak ve mahfillerde kullanılan bir tekniktir⁴⁰⁷.

⁴⁰² Hamide Soysal, *Geleneksel Türk El Sanatlarımızı Yaşatan Künde-kârî Ustası Mevlüt Çiller*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2007, 17.

⁴⁰³ Hatice Sancak, *Bursa İli İnegöl İlçesi Ahşap Oyma Sanatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2013, 60-61.

⁴⁰⁴ Abdullah Sönmez, Cevdet Söğütü, “Künde-kârî: Türk Ahşap Sanatındaki Yeri, Önemi ve Yapım Tekniği Bakımından İncelenmesi”, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2006, 1-2.

⁴⁰⁵ Faruk Eser, Bekir Cihad Bal, “Sedef Kakma Süslemesi ve Gaziantep Bölgesindeki Sedef Kakma Atölyelerinin Durumu Üzerine Bir Araştırma”, *İleri Teknoloji Bilimleri Dergisi*, 2017, 573.

⁴⁰⁶ Soysal, 44.

⁴⁰⁷ Ayla Ersoy, XV. Yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Matbaası, İstanbul 1993, 52.

Ajur tekniği, ahşap yüzeylerin dantel gibi oyulmasıyla yapılan bir tekniktir⁴⁰⁸. Bu teknikte genellikle geometrik formlar yıldızlar kullanılır⁴⁰⁹.

Kars ve Batum'da inşa edilen binalarda ahşap kullanımının çok az olduğu görülmektedir. Özellikle ahşap süsleme diğer taş ve metal süslemeye göre çok az kullanılmıştır. Batum binalarında ahşap süsleme örneklerine şuan müzelerde sergilenen kapı kanatlarında rastlanmıştır (Foto. 4.110, 4.112, 4.114). Kars binalarında ahşap süsleme özellikle arka bahçelere açılan verandalarda kullanılmıştır (Foto. 4.116, 4.117). Bunun yanında ahşap kapı kanatları üzerinde de bitkisel ve geometrik süslemeler kullanılmıştır (Foto. 4.111, 4.113, 4.115).

İstanbul'da yer alan ahşap süsleme örneklerini en belirgin şekilde kapılar yansıtmaktadır. Daha sağlam ve dayanıklı olan metale dönüşüm süreciyle günden güne sayıları azalan ahşap kapılar şekilleri üzerindeki süslemeleriyle İstanbul'da han ve apartmanların girişini süslemektedir. Hem bitkisel hem de geometrik süslemelerin bir arada kullanıldığı kapılar Kars ve Batum'da yer alan kapı örnekleriyle benzer özelliklere sahiptir (Karş. Foto. 4.59, 4.60, 4.61).

Fotoğraf 4.110. Batum Ahşap Kapı Örneği

Fotoğraf 4.111. Kars Ahşap Kapı Örneği

⁴⁰⁸ Ersoy, 52.

⁴⁰⁹ Soysal, 38.

Fotoğraf 4.112. Batum Ahşap Kapı Örneği

Fotoğraf 4.113. Kars Ahşap Kapı Örneği

Fotoğraf 4.114. Batum Ahşap Kapı Örneği

Fotoğraf 4.115. Kars Ahşap Kapı Örneği

Fotoğraf 4.116. Kars Ahşap Balkon Örneği

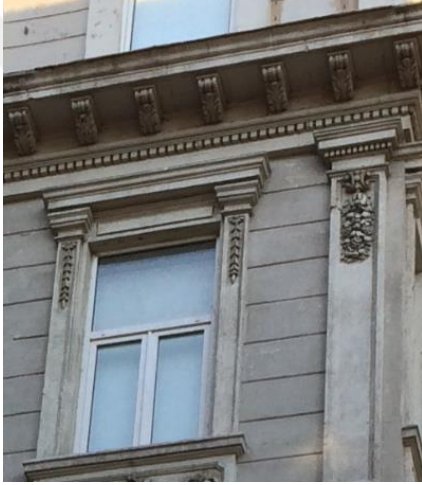

Fotoğraf 4.117. Kars Ahşap Balkon Örneği

Karş. Foto. 4.38. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Dış Sırası Motifi

Karş. Foto. 4.39. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Dış Sırası Motifi

Karş. Foto. 4.40. İstanbul/Pera Volüt Kilit Taşı Örneği

Karş. Foto. 4.41. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Ok Başı ve Yumurta Dizisi Motifi

Karş. Foto. 4.42. İstanbul/Teşvikiye Ok Başı ve Yumurta Dizisi Motifi

Karş. Foto. 4.43. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Akant Yaprığı Motifi

Karş. Foto. 4.44. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Meander Motifi

Karş. Foto. 4.45. İstanbul/
Beyoğlu İstiklal Cad. Kartuş
Süsleme

Karş. Foto. 4.46. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Kartuş
Süsleme

Karş. Foto. 4.47. İstanbul/
Beyoğlu İstiklal Cad.
Figürlü Süsleme

Karş. Foto. 4.48. İstanbul/ Beyoğlu İstiklal Cad. Figürlü
Süsleme

Karş. Foto. 4.49. İstanbul/Beyoğlu Figürlü Süsleme

Karş. Foto. 4.50. İstanbul/Şişhane
Figürlü Süsleme

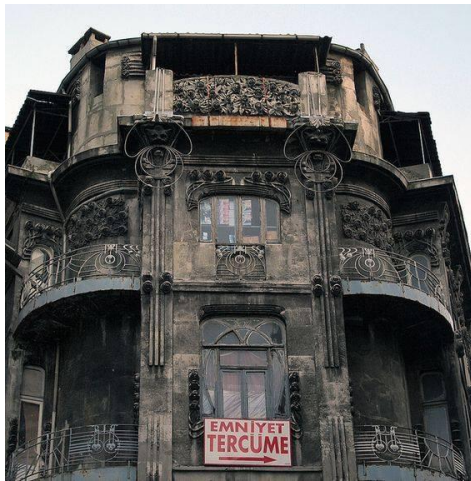
Karş. Foto. 4.51. İstanbul/Beyoğlu İstiklal Cad. Figürlü
Süsleme

Karş. Foto. 4.52. İstanbul/Nişantaşı
Sundurma Örneği

Karş. Foto. 4.53. İstanbul/Beyoğlu Sundurma
Örneği

Karş. Foto. 4.54. İstanbul/Sirkeci Balkon
Örneği (www.google.com.tr)

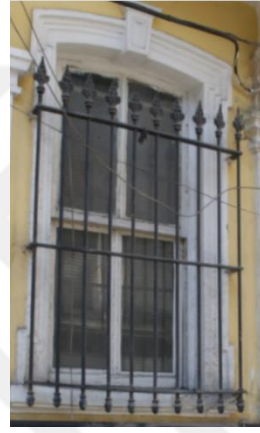
Karş. Foto. 4.55. İstanbul/Beyoğlu Balkon
Örneği (www.google.com.tr)

Karş. Foto. 4.56. İstanbul/ Beyoğlu İstiklal Cad. Balkon Örneği (www.google.com.tr)

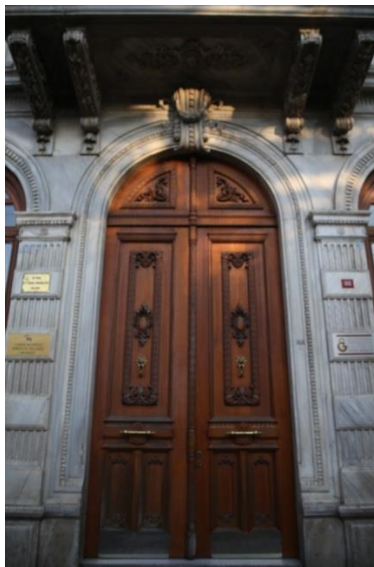
Karş. Foto. 4.57. İstanbul/Beyoğlu
Parmaklık Örneği

Karş. Foto. 4.58. İstanbul/Fener Parmaklık
Örneği

Karş. Foto. 4.59.
İstanbul/Beyoğlu Ahşap Kapı
Örneği

Karş. Foto. 4.60.
İstanbul/Beyoğlu Ahşap Kapı
Örneği

Karş. Foto. 4.61.
İstanbul/Nişantaşı Ahşap Kapı
Örneği

4.4. MALZEME VE TEKNİK AÇIDAN KARŞILAŞTIRMA

Kars ve Batum'da 19. yüzyıl ve sonrasında inşa edilen binaların ana malzemesini taş oluşturmaktadır. Özellikle binaların ana caddelere bakan cephelerinde kesme ve blok taş, diğer cephelerde moloz taşında içerisinde bulunduğu harç kullanılmıştır. Binaların giriş katlarında 19. ve 20. yüzyıl yapılarında karşımıza çıkan Neoklasik üslupta da sıklıkla kullanılan bosajlı duvar tekniği kullanılmıştır. Cepheler üzerinde yığma sistem tekniği kolay işlenebilen bazalt ve andezit taşı kullanılarak uygulanmıştır⁴¹⁰. Rus işgali döneminde inşa edilen yapıların duvar kalınlıkları 50-100 cm. arasında değişmekte olup iç mekân bölümlere ayıran duvar kalınlıkları ise 15-30 cm. arasında uygulanmıştır⁴¹¹. Neoklasik üslup özelliği olarak kullanılan, taşın bir içe bir dışa gelecek şekilde art arda yerleştirilmesiyle oluşturulan rustik duvar tekniği de her iki şehir örneklerinde kullanılmıştır. Benzer uygulamalar Rus işgalinin yaşandığı Ardahan ve Iğdır'da da görülmektedir.

Demir; giriş ve bahçe kapılarında, sundurmalarda, balkon ve çatı korkuluklarında, balkonları taşıyıcı eleman olan konsollarda ana malzemeyi oluşturmaktadır. Sağlam ve dayanıklı olan bu malzeme paslanmasına karşı boyanma özelliğiyle süslemelerde de tercih edilmiştir. Hem Kars hem de Batum'da demir malzemedен yapılan birçok örnek bu sayede günümüze kadar gelebilmiştir.

Ahşabın diğer malzeme türlerine göre kullanımı daha sınırlıdır. Temin edilme zorluğu ve iklim koşullarına karşı dayanıksız olmasından dolayı Kars ve Batum yapılarında fazla kullanılmamıştır. Özellikle kapı kanatları, pencere kanatları ve sövelerde kullanılmıştır. Çoğunlukta Kars binalarında kullanılan ahşap; tavan ve yer döşemesi olarak iç mekânlarda, verandalarda kullanılmasıyla da dış mekânlarda tercih edilmiştir.

Tuğlanın Kars ve Batum'da dış cephe malzemesi olarak kullanımı yok denecek kadar azdır. Kars'ta bir Batum'da iki bina dışında tuğla malzemedен inşa edilen örnek yoktur. Bunun dışında bazı baca örneklerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Tuğla daha çok iç mekânlarda ve süsleme amaçlı olarak kullanılmıştır.

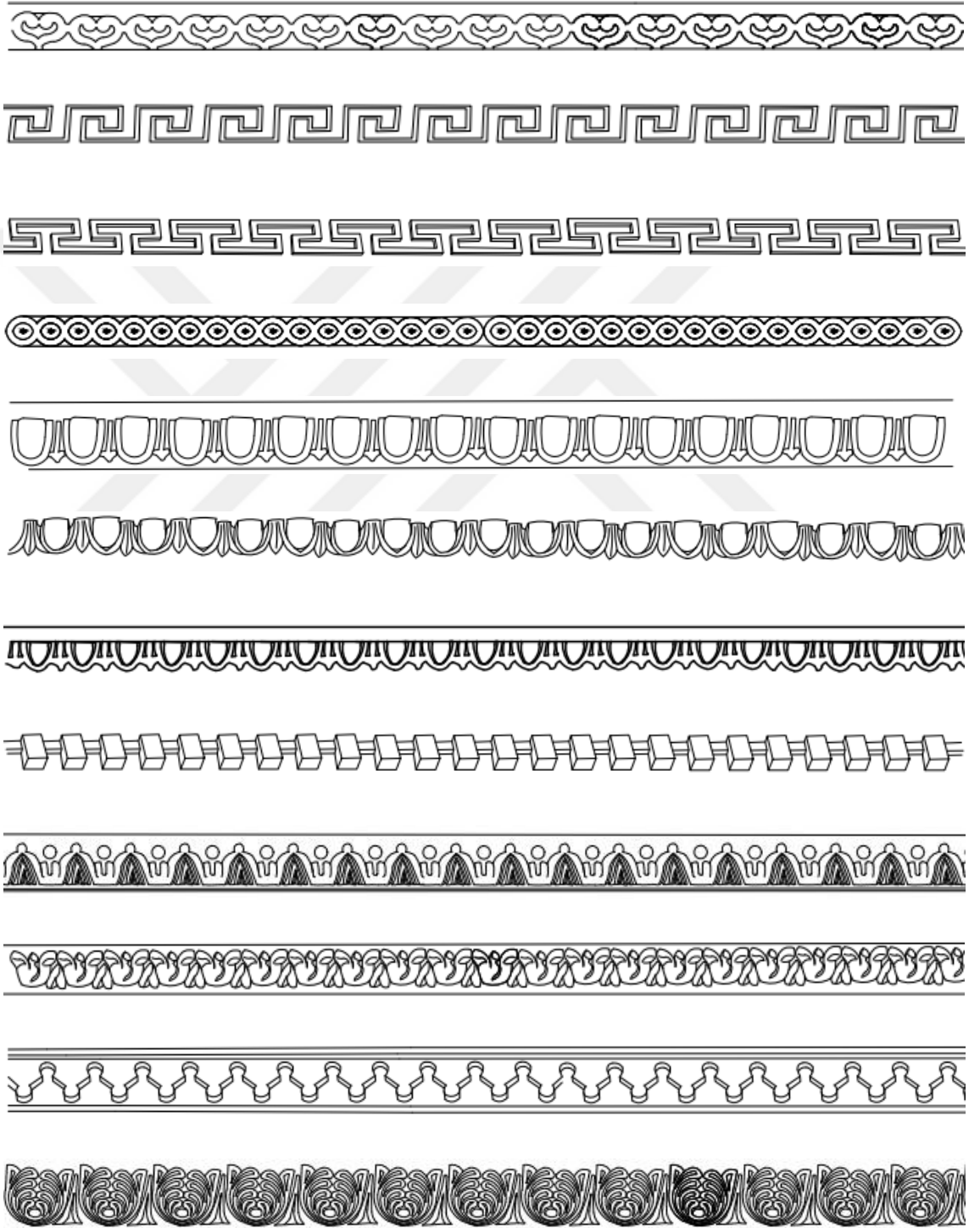

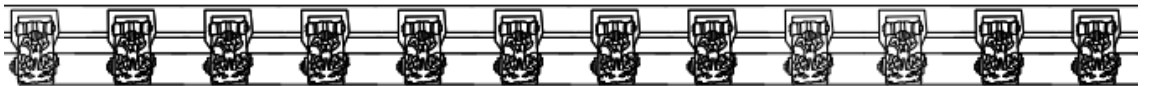
⁴¹⁰ Türkan ve Durak, 71.

⁴¹¹ Türkan ve Durak, 71.

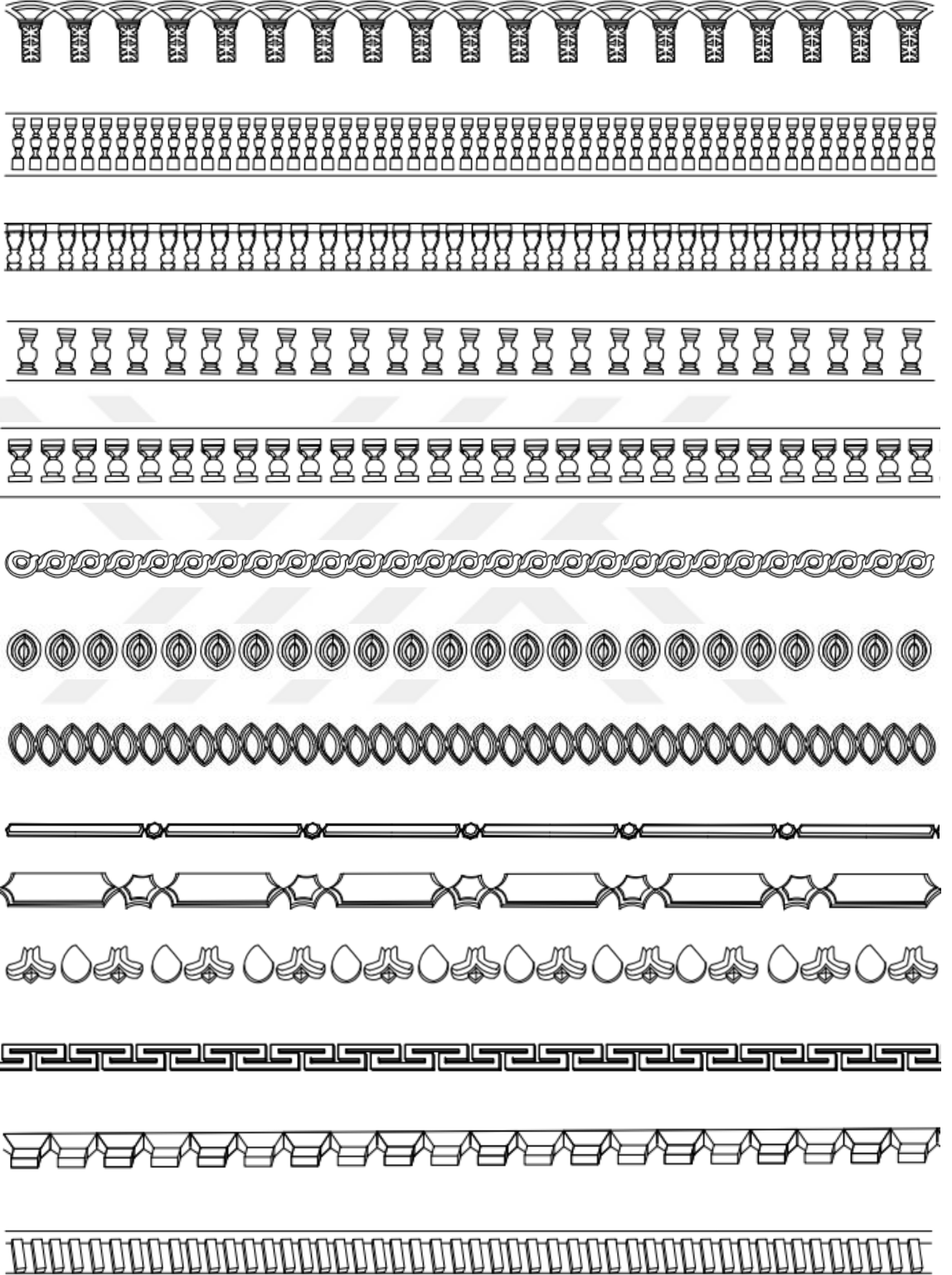
Alçı malzeme Kars ve Batum'da tamamen süsleme amaçlı kullanılmıştır. Kars'ta tavan süslemeleri Batum'da alçı panolar şeklinde hem iç hem de dış cephelerde kullanılmıştır.

Levha 4.15. Batum Süsleme Motifleri

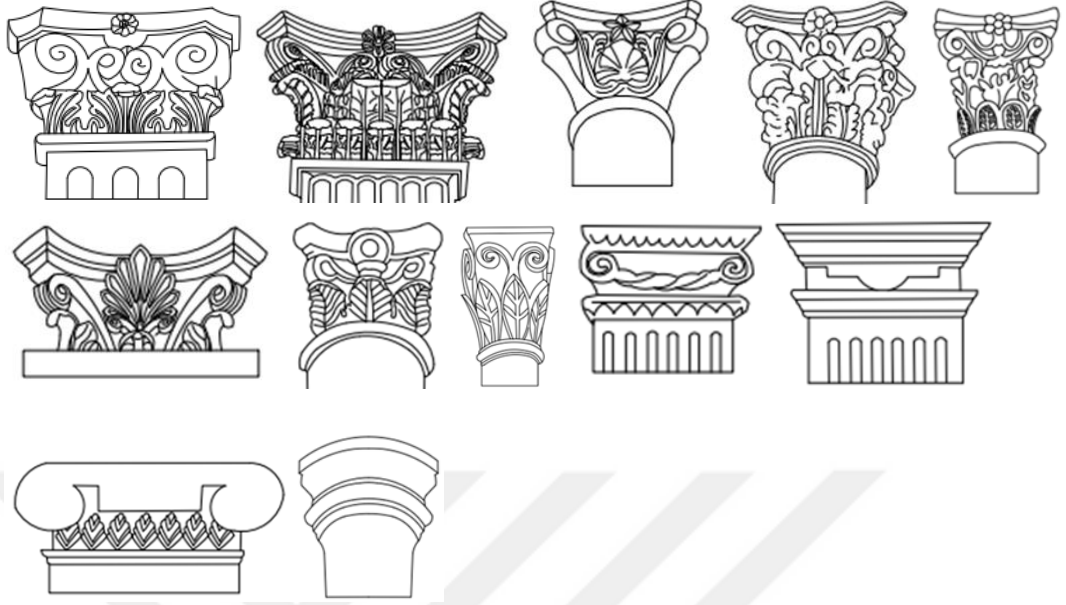
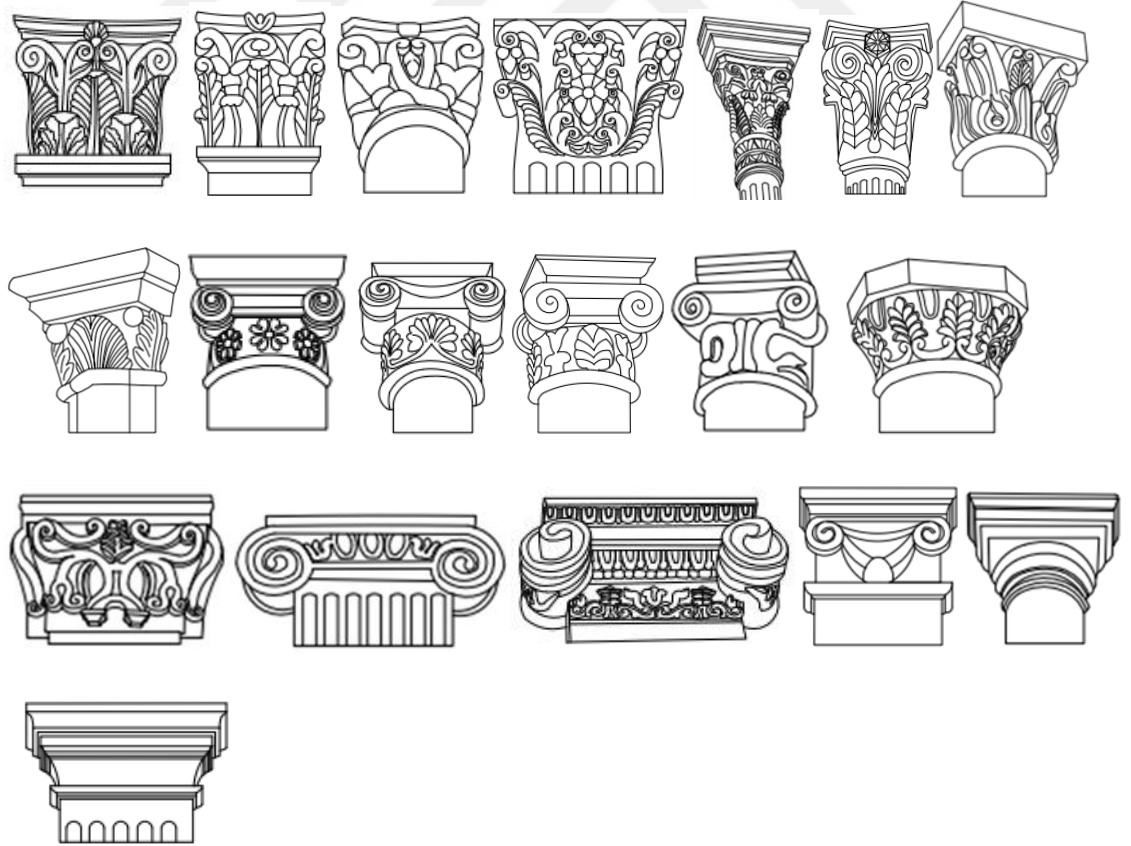

Levha 4.16. Kars Süsleme Motifleri

Levha 4.17. Batum Sütun Başlıkları**Levha 4.18. Kars Sütun Başlıkları**

DEĞERLENDİRME

15. ve 16. yüzyılda Avrupa'da her anlamda bir aydınlanma çağı başlamıştır. Kültür, mimari, resim ve diğer sanat dallarında Rönesans adı altında gelişim gösteren bu dönem 16. yüzyılın sonundan itibaren ilk olarak İtalya'da başlamıştır. Daha sonra Fransa, Almanya, İspanya, Hollanda ve diğer Avrupa ülkelerine yayılmıştır⁴¹².

17. yüzyılın başında Avrupa coğrafyasında Rönesans üslubuna tepki olarak Barok üslup ortaya çıkmıştır. Rönesans'ın durağanlığının aksine Barok üslup; simetriye karşı asimetriyi, geometriye karşı eğriselliği, durağanlığa karşı çok hareketliliği, ilk bakışta anlaşılabilirliğe karşı karmaşıklığı tercih etmiştir⁴¹³.

Barok sanatının bir takipçisi olarak ortaya çıkan İtalya dışındaki Barok üslubun daha süslü daha bezemesel aşaması olan Rokoko ortaya çıkmıştır. Rokoko da daha açık renkler, ferah atmosferler tercih edilmiştir. Yüzeylerde aynalar ve mücevherler kullanılmıştır. Beyaz alçı sıvanın bolca kullanıldığı bu dönemde oryantal tasarımlar ve çin desenleri binalar üzerinde kullanılmıştır⁴¹⁴.

Fransız ihtilalden sonra 35-40 yıl etkisini sürdürecektir olan Neoklasik üslubun bir aşamasını oluşturan Ampir üslup ortaya çıkmıştır. Fransa'da başlayan ve Napolyon tarafından sanat ve mimaride etkinliği artırılmak istenen bu üslup Helenistik ve Roma geleneğine dayanmaktadır. Barok üslup özelliklerinde görülen eğri-büğrü ve çok parçalı asimetrik özelliklerin aksine; düzgün, dengeli, plaster ve sütunce kullanımıyla, kornişlerle bölümlenmiş katlar ve iki yandan sınırlı cepheler, üstte üçgen alınlıklı örneklerle Helenistik ve Roma özelliklerini kullanmıştır⁴¹⁵. Dış cephenin yanında daha çok iç mekân tasarım ve dekorasyonlarında varlığını hissettirmiştir. Bunun yanında resim, heykel, mobilya ve giyimde etkileri görülmüştür. Roma ve Grek motiflerinin yanında Napolyon'un mısır seferi sonrasında önem kazanan mısır sanatından alınan motifler de kullanılmıştır⁴¹⁶.

18. yüzyılın ikinci yarısında Herculaneum, Pompei, Paestum kentlerinde yürütülen kazılar sonucunda antik dönem özellikleri araştırılıp incelenerek yeniden

⁴¹² Gündoğdu, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", 81.

⁴¹³ H. Özkan, *Sanat Tarihine Giriş Ders Kitabı*, Erzurum 2017, 167.

⁴¹⁴ Hatice Aksu, "Rokoko" mad., *TDVİA*, İstanbul 2008, XXXV, 159.

⁴¹⁵ Gündoğdu, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", 82.

⁴¹⁶ Özlem Oral Patacı, "Ampir Üslubunda Bir Sultan Camii: Nusretiye", *Akademik Bakış Dergisi*, S.59, Ocak-Şubat 2017, 171.

yorumlanmıştır. Neoklasik olarak tanımlanan bu yeni üslup yoğun bezemeli Barok ve Rokokonun abartılı tasarımlarına tepki olarak doğmuştur. Bu üslupla Yunan ve Roma mimarlığının kütle anlayışı yeniden canlandırılmak istenmiştir⁴¹⁷. 18. yüzyılın ikinci yarısında ilk olarak Almanya'da ortaya çıkan Neoklasik üslup Fransa'da daha fazla uygulama alanı bulmuştur⁴¹⁸. Toplumsal şartların uygun olması bu üslubun Fransa'da daha fazla kitleye ulaşmasına neden olmuştur.

Neoklasik üslupta iyon, dor, korint tarzı sütunlar ve revaklar, üst üste kubbeler, üst üste sütunlar sıklıkla kullanılmıştır. Yivli sütun ve plasterlar, alınlıklar cephelerde kullanılan bosajlı duvar tekniği, antik kökenli dış sıraları, yumurta dizileri, ok başları cephelerde hareketlilik sağlamıştır. Bu üslup saraylarda, elçilik binalarında kamu ve ticaret binalarında, apartmanlarda bunların dışında cami türbe çeşme sebil gibi geleneksel yapı türlerinde de kullanılmıştır.

19. yüzyıl üslup karmaşasının yaşandığı bir dönem olmuştur. Sanayi devriminin getirdiği yenilikler, değişen ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkan sorunlar, Avrupa'da yaygınlaşan milliyetçilik hareketleri yeni mimari arayışlara gidilmesine sebep olmuştur. Tarihselci yaklaşımın etkin olduğu bu dönemde o zamana kadar görülen üsluplardan alınan öğelerle oluşturulan eklektik (seçmeci) anlayış 19. yüzyıla hâkim olmuştur. Antik mimariden alınan, Klasik mimaride de kullanılan sütun, sütun başlıkları, plasterlar, süsleme öğeleri, Barok üslupta görülen kıvrımlı hatlar, dairesel köşe dönüşleri, Rönesans'ta görülen cephedeki simetri uyum, pencere formları Neoklasik, Neobarok, Neorönesans adı altında yeniden yorumlanarak kullanılmıştır. Bu üslupların karma bir şekilde aynı cephe üzerinde kullanımından doğan üslup da eklektik üslubu oluşturmaktadır. Bu eklektik üslup plan ve mekân kuruluşu açısından bir yenilik getirmeyip tamamen cephe üzerine yoğunlaşmıştır. Sonuç olarak Eklektik üslup yeni bir form oluşturmayan eskinin yorumlanması olarak tanımlanmaktadır.

Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde 20. yüzyılın başlarında yeni bir akım olarak ortaya çıkan sonraki dönemlerde de adından söz ettiren Art Nouveau üslubu ortaya çıkmıştır⁴¹⁹. Mimari ağırlıklı olan bu üslup 1920'lerden sonra Art Deco'ya dönüşerek varlığını devam ettirmiştir. Art Nouveau; resim, heykel, grafik, takı ve mücevherlerin

⁴¹⁷ Hediye Çınar, *19. Yüzyıl Sonrası Osmanlı Dönemi Giriş Cepheleeri*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum 2016, 19.

⁴¹⁸ H. Özkan, 168.

⁴¹⁹ Ayaydın, 61.

yapıldığı kuyumculuk, süs eşyaları, musluk, kumaş, vitray, halı, mobilya, duvar kağıdı gibi ev eşyalarında bunun yanında kapı tokmağı, sütun başlığı, pencere balkon demirleri gibi mimari elemanlardan oluşan geniş bir alanda uygulanmıştır.

Art Nouveau akımı birçok ülkede görülmekte ve farklı isimlerle anılmaktadır. Bu akımın Fransa'daki adı Art Nouveau, İspanya'daki adı Modernista, Almanya'daki Jugendstil, Belçika'da Stile des Vingt, İtalya'da Stile Inglese, Stile Liberty ve Stile Floreale, Avusturya'da ise Secessionstil veya Wiener Secession olarak kullanılmıştır⁴²⁰.

Art Nouveau ile birlikte demir ve camın kullanılmaya başlanması el işçiliğiyle birleşmiştir. Doğadan alınan bitki ve hayvan motifleri uzatılarak stilize edilerek kullanılmıştır. Çiçekler, asma filizleri, stilize edilmiş yassı kıvrımlı asimetrik şekiller, dalgın bakışlı ince yapılı kadın figürleri, uçuşan saç ve tüyler, ritmik motifler özellikle de C ve S kıvrımlı şekiller Art Nouveau'nun karakteristik özelliklerini oluşturmaktadır⁴²¹.

Kars ve Batum şehirleri kuruluşlarından itibaren birçok kültüre ev sahipliği yaparak gelişim göstermiştir. Bu gelişim şehir dokusu ve mimari alanda çeşitliliğe sebep olmuştur. Özellikle de 1878-1879 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında her iki şehirde Rus işgalinde kalmasıyla yeni bir oluşum süreci başlamıştır. Askeri ihtiyaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen imar planında eski yerleşim yerleri olduğu gibi bırakılmış, ızgara plan sistemi kullanılarak yeni yerleşim birimleri oluşturulmuştur.

Uzun yıllar Rus işgalinde kalan Kars ve Batum'da 19. ve 20. yüzyılda Rusya'da görülen modernleşme ve batılılaşma anlayışının izleri açıkça görülmektedir. Petersburg'ta yabancı mimarlar tarafından oluşturulan ızgara kent planı her iki şehirde de aynı özelliklerde uygulanmıştır.

Her iki şehirde inşa edilen yapılara baktığımızda önemli binaların şehre hâkim konumda, sokakların kesişim noktalarında inşa edildiği görülmektedir. Genellikle dikdörtgen planın tercih edildiği yapılarda Kafkas ve Baltık mimarisinin genel özelliği olan zemin üstü birinci kattan oluşan iki katlı bir oluşum gözlenmektedir. Arazi durumuna göre bazı binalarda bodrum kat uygulamasına gidilmiştir. Resmi ya da önemli kişilere ait binalar iki veya üç katlı olarak inşa edilmiştir. En az bir cephesi

⁴²⁰ Ayaydın, 61.

⁴²¹ Ayaydın, 67-68.

sokakla bağlantılı olacak şekilde düzenlenen konutların kemerli açıklıklar vasıtası ile ulaşılan bahçe kısımları vardır. Hem Kars hem de Batum'da iki katlı olarak inşa edilen ve birinci katı çeşitli ticari faaliyetlerin yürütüldüğü dükkân olarak tasarlanan binaların varlığı tespit edilmiştir.

Kars ve Batum'da inşa edilmiş resmi ve sivil binaların cephe tasarımlarına baktığımız zaman cephelerde yatayda kullanılan silmelerle oluşturulmuş taş kuşaklar ve bu kuşakların cepheyi üç parçaya ayırması, her parçanın kendi arasında bir düzen oluşturması ve her katta farklı pencere formlarının kullanılmış olması Neorönesans üslup özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Yatayda saçak ve silmelerin dikeyde plasterların oluşturduğu bölünme ve denge yapıya sağlam ve ciddi görünüş kazandırmıştır. Bu kullanım Antik Roma'da başlayıp Rönesans'ta kullanılmış, varlığını Neoklasik Neorönesans'ta da devam ettirmiştir. Taşıyıcı özelliğinin aksine estetik değeri ön plana çıkarılan, kaynağını Antik Yunan ve Roma'dan alarak kullanılan iyon, dor, korint başlıklı yivli plasterlar yeniden düzenlenip Neoklasik üslupta cephelerde uygulanmıştır. Neoklasik düzenleme özellikle kamu binalarında güç, erdem ve tarihe olan ilginin dışa vurumunu temsil edencesine kullanılmıştır. 19. yüzyıl yapılarında yaygınlaşan bu karma üslup Eklektik adı altında İstanbul Pera, Galata, Fener, Balat ve Nişantaşı çevresinde çok sayıda örnekte kullanılmıştır.

Çarlık dönemi yapılarının genelinde görülen, ısınma problemini gidermek amacıyla kullanılan peç sistemi Kars ve Batum'da inşa edilen resmi ve sivil konutlarda da kullanılmıştır. Aynı sistem Erzurum'da Rus işgali döneminde inşa edilen evlerde, Ardahan ve Iğdır'da ayrıca Azerbaycan, Gürcistan ve Nahçıvan'da uygulanmıştır.

19. yüzyılda Baltık mimarinin etkili olduğu Kars ve Batum şehirlerinde binaların ana caddeye bakan cephelerinde giriş kapılarına yer verilmiştir. Hem Kars hem de Batum'da kapılar yaklaşık 2.5 m. olup benzer özelliklere sahiptir. Kapıların iki kanatlı oluşu, kapı kanatlarının üzerinde aydınlık pencerelerine yer verilmesi, kapı üzerinde metal şebekeli sundurma kullanılması ve kapı kanatları üzerinde ahşap ve metal süslemelerin yer alması her iki şehirde kullanılan kapılarda ortaktır. Kars yapılarında kullanılan kapıların ana malzemesinin ahşap oluşu Batum'da kullanılan kapıların daha dayanıklı metal malzemedan yapılması kapılardaki farkı göstermektedir. İncelediğimiz örneklerden yola çıkarak her iki şehirde de yuvarlak kemerli ve dikdörtgen olmak üzere

iki, eyvan tipi sundurma, iki yana meyilli sundurma ve sundurmasız olmak üzere üç model kapının kullanıldığını görmekteyiz. Kapılar üzerinde kullanılan metal şebekeli süslemeler Art Nouveau tarzında olup her iki şehirde de aynı üslupla kullanılmıştır.

Binaların arka tarafında yer alan bahçeye geçişi sağlayan at, kızak ya da faytonun girebileceği genişlikte kemerli açıklıklara sahip bahçe kapıları hem Kars hem de Batum'da ortak bir uygulamadır. Kapılar üzerinde yer alan Kafkas ve Baltık mimari özelliği olarak karşımıza çıkan kemer kilit taşının dışa taşkın olması her iki şehirde görülen ortak bir kullanımdır. Kars yapılarına göre daha sağlam günümüze ulaşan Batum yapılarında kullanılan bahçe girişlerinde metal malzemedan bitkisel ve geometrik süslemeli kapı kanatları kullanılmıştır.

Kars ve Batum'da kullanılan pencerelere bakıldığında dikdörtgen düz atkılı, yuvarlak kemerli ve basık kemerli olmak üzere üç tip pencerenin varlığı tespit edilmiştir. Pencere üzerinde yer alan kilit taşlarının öne taşkın ve dik oluşu bu taşın yanında yer alan taşların yan yana verev yerleştirilmesiyle oluşturulan düz atkılar Baltık ve Kafkas mimarisinde görülen uygulamalardır. Her iki şehirde yer alan örneklerde pencerelerin alt kısımlarında içleri boş ya da dolu dikdörtgen panolara yer verilmiştir. Bu tip örnekler Anadolu'da Rus işgaline uğrayan Kars, Ardahan ve Iğdır'da rastlandığı gibi Nahçıvan, Gümrü, Tiflis'te de rastlanmaktadır. İç içe silmelerin oluşturduğu yuvarlak kemerli pencerelerin her iki yanını kuşatan iyon ve korint başlıklı yivli plaster kullanımı Neorönesans ve Neoklasik pencere formlarını akla getirmektedir.

19. ve 20. yüzyılda görülen batılı üsluplar Mongeri, D'Aranco, Alexandre Vallauray gibi yabancı mimarlar tarafından başta İstanbul'a getirilmiştir. Daha sonra İstanbul'dan Ankara ve Anadolu'nun birçok şehrine yayılmıştır. Kars ve Batum'da da etkileri açıkça görülen bu üsluplardan etkilenen mimari öğelerden biri de balkonlardır. Balkonlar ilk ortaya çıktıklarında taş malzemedan ve cephelerden fazla dışa taşıntı yapmadan uygulanmışlardır. Süreç içerisinde taş konsollar üzerinde yükselen balkonlar cephelerden çıkıntı şeklinde dışa taşırılmıştır. 1.Ulusal Mimarlık Dönemi içerisinde varlık gösteren Art Nouveau üslubunun yaygınlaşmasıyla cam ve demir malzeme ön plana çıkmıştır. Metal konsollara oturan metal şebekeli süslemelere sahip, tamamen dışa dönük balkon formları kullanılmaya başlanmıştır. Bu tip örneklerin Kars'ta görülüyor olması İstanbul'dan Anadolu'ya yayıldığını doğrulamaktadır.

Genel olarak değerlendirdiğimizde cephelerde karşımıza çıkan stilize edilmiş iek motifleri, kırık hatlar, yatay bir hat boyunca silmelerin oluşturduğu dalgalanmalar, gözü yoran aşırı plastik etkili hareketlilikler, ışık gölge kontrastı, ikili sütün düzenleri, volütlü kilit taşları Barok zellikler olup Neobarok üslupta yeniden kullanılmıştır. Heykellerde görülen hareket anlayışı da Neobarok etki olarak değerlendirilmektedir.

Antik Yunan ve Roma kaynaklı dor, iyon, korint başlıklı yivli sütün ve plasterların silmelerle oluşturduğu simetri ve denge anlayışı Neoklasik slup özelliği olarak cephelere hâkim üslup olarak kullanılmıştır.

Süsleme rnekleri içerisinde yer alan istiridye kabuğu, akant yaprakları, çeşitli bitki ve çiçeklerin natüralist formlarda işlenişi, masklar ve kadın figürleri, stilize edilmiş hayvan rozetleri Art Nouveau slup özelliği olarak kullanılmıştır.

Kuzey Avrupa'da yer alan İsve, Norveç, Hollanda, Danimarka gibi ülkelerde uygulanan Baltık mimari tarzının Rus mimari anlayışıyla harmanlanması sonucunda ortaya çıkan mimari öğeler Kars ve Batum'da uygulanmıştır.

Neorönesans, Neoklasik, Neobarok, Art Nouveau, Baltık ve Kafkas üsluplarının oluşturduğu bu karma slup Eklektik slup adı altında birleşmiş olup incelediğimiz örneklerin genelinde karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Kars ve Batum 19. yüzyıla kadar birçok savaş geçirmiş, istila edilmiş, el değiştirmiş ve birçok medeniyete de ev sahipliği yapmıştır. Süreç içerisinde hızlı bir gelişim ve değişim yaşamıştır. Osmanlının Ruslarla savaşmaları sonrasında hızlı bir toprak kaybı yaşanmaya başlamıştır. Bunlardan en önemlisi olan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Doğu Anadolu ve Balkanlarda işgaller başlamıştır. Kırk yıl boyunca devam eden bu işgal süresinde işgal altında kalan Kars, Ardahan ve Batum mimari alanda köklü bir değişim göstermiştir. Öyle ki Ruslar şehirleri terk ettiğinde bile etkileri uzun yıllar devam etmiştir.

Şehir planı olarak baktığımızda kaynağı Hippodamos'a dayandırılan ancak varlığı daha öncesinde Mısır, Babil ve Irak'ta da görülen ızgara plan sistemiyle yapılmıştır. Bu plan sistemi Anadolu'da Arkaik ve Helenistik dönemden beri kullanılmıştır. Kaynağı yüzyıllar öncesine dayanan yeni ve düzenli bir kent kurmada tercih edilen ızgara planının amacı bölgeyi kara kenti ise konut ve kamu alanı olarak ikiye ayırmak, liman kenti ise liman, kamu ve konut alanı olarak üçe ayırmaktır. Bu sistem St. Petersburg şehrinde de uygulanmış daha sonra Rus işgalinin görüldüğü Kars ve Batum'da aynı amaçla kullanılmıştır. Kamu binaları caddelerin kesişim noktalarında, arazinin düz ve geniş olduğu alanlarda inşa edilmiştir. Kars ve Batum'da yer alan sivil mimari eserlerinin geneli tek ve iki katlı, resmi binalar iki ve nadiren üç katlı olarak inşa edilmiştir.

Kars ve Batum'da merkezi sistem şeklinde tasarlanan ısıtma sistemi "peç" tir. Bu sistemin ilk örnekleri Roma'da kullanılmış olup Romalılar evin altında yaktıkları odun ya da odun kömürünün ısınıp zemin ve duvarlara yerleştirdikleri kanallar aracılığıyla dağıtmışlardır. Bu sistem peç adı altında 19. yüzyılda Ruslar tarafından inşa edilen yapıların genelinde kullanılmıştır. Benzer uygulamayı Türk hamamlarında görmekteyiz. Bu kullanım zamanla merkezi ısıtma sistemine dönüşmüştür. Merkezi ısıtma sistemi uygulaması Türklerde İshak Paşa Sarayı'nda kullanılmıştır. Bu durum günümüzde kullanılan modern ısıtma yöntemlerin kaynağını oluşturmaktadır. Kars ve Batum'da dikdörtgen ve yuvarlak model toplam 3 peç örneği kullanılmıştır. Bu örneklerden yuvarlak olan peç örneği Kars ve Batum'da ortaktır.

Mimari elemanlar içerisinde ilk olarak kapılar göze çarpmaktadır. Erken dönemden beri kapılara ayrı bir önem verilmiştir. Konut kapıları, şehir kapıları, mabet kapıları her dönemde kullanılmıştır. İlk örnekleri açıklığı kapatmak amacıyla kamış, hasır, deriden yapılan kapılar zamanla ahşap kullanılarak yapılmaya başlanmıştır. Antik Yunan'dan beri yuvarlak kemerli, ahşaptan iki kanatlı üzerinde sundurma veya revak bulunan kapı örnekleri kullanılmıştır. Bizans döneminde yuvarlak kemerli sade örnekler şeklinde kullanılan kapılar Selçuklu ve Osmanlılar zamanında anıtsal niteliğe ulaşmıştır. Cephelerin üçte birini kaplayan kapılar bezemesel öğelerle süslenip ayrı değer kazandırılmıştır. Değişen yaşam şartları toplu yaşama zorunlulukları konut sistemini etkilemiş ve böylece cephelerde kapılar küçülmüştür. Ancak Batılılaşmanın etkisiyle kapılar üzerinde süslemeler yoğunluk kazanmıştır. İncelediğimiz örnekler üzerinde de bu süslemeleri görmek mümkündür. Her iki şehirde giriş kapıları dikdörtgen düz lentolu, yuvarlak ve basık kemerli olmak üzere üç tipte kullanılmıştır. Ayrıca kapılar sundurmalı ve sundurmasız olmak üzere de iki gruba ayrılmaktadır. Sundurma çeşitlerinde eyvan tipi ve iki yana meyilli olmak üzere iki çeşit kullanılmıştır. Bahçe kapıları her iki şehirde de basık ve yuvarlak kemerli olmak üzere iki çeşittir. Kapılar üzerinde yer alan süslemelerde Art Nouveau üslup özellikleri görülmektedir. Kamu binalarında kullanılan kapılar daha süslü ve gösterişli, sıradan konutların kapıları daha sade olarak tasarlanmıştır. Geçmişten gelen özellikler yeni üsluplarla birleşerek bir sentez oluşturmuştur. Karşılaştırma bölümünde Eklektik üslup özelliği gösteren Kars'ta 6, Batum'da 6 olmak üzere 12 giriş kapısı örneğinin fotoğraf ve çizimlerine yer verilmiştir. Giriş kapılarından başka Kars'ta 6, Batum'da 6 olmak üzere 12 bahçe kapısı örneğinin fotoğraf ve çizimleri kullanılmıştır.

Kars ve Batum'da yer alan pencereler düz lentolu dikdörtgen, yuvarlak ve basık kemerli olarak üç tipte inşa edilmiştir. Genelinde kemer kilit taşı dışa taşkın olarak yerleştirilmiştir. Kilit taşları volüt ya da düz tercih edilmiş olup üzerlerinde bitkisel süslemeler mevcuttur. Kemer kilit taşları Kafkas ve Baltık mimari üslup özelliklerini barındırmaktadır. Kars'ta 7 Batum'da 7 olmak üzere Eklektik üslup özelliği gösteren 14 pencere örneğinin fotoğraf ve çizimlerine yer verilmiştir.

Antik Yunan ve Roma dönemlerinden beri kullanılmaya başlanan alınlıklar, Rönesans ve bunu takip eden mimari dönemler içerisinde de kullanılmıştır. Kendi içerisinde gruplara ayrılan bu alınlık örneklerinden Kars ve Batum'da daha çok

tabansız, halkalı, dikdörtgen ve kıvrımlı üçgen alınlık türleri kullanılmıştır. Her iki şehirde kullanılan alınlıklarda Neoklasik, Neobarok ve Art Nouveau üslup özellikleri görülmektedir. Kars ve Batum'da kullanılan balkonlarda tamamen aynı özellikler gözlemlenmiştir. Taş ve metal konsollar tarafından taşınan balkonlar iki tür olarak kullanılmıştır. Ön cephe üzerinde ana caddeye bakar konumda ve pahlanmış köşelerde üç cepheye hâkim konumda inşa edilmişlerdir. Sayıları cephe büyüklüğüne göre değişmektedir. Köşe balkonlarının dışındaki tüm balkonlar dikdörtgen şekilli olarak inşa edilmiştir. Tamamı metal şebekeli yapılan bu balkonlarda iç bükey örnekler hem Kars hem de Batum'da rastlanmıştır. Balkonlarda kullanılan süslemeler tamamen Art Nouveau üslubunda görülen süsleme örneklerini oluşturmaktadır. Kars'ta 5, Batum'da 5 olmak üzere Eklektik üslup özelliği gösteren 10 alınlık örneğinin fotoğraf ve çizimleri kullanılmıştır.

Hem Kars hem de Batum'da Art Nouveau üslup özelliği gösteren kare ya da dikdörtgen şekilde, metal şebekeli balkonlar iki şehirde de ortak kullanılmıştır. Karşılaştırma bölümünde Batum'da 4, Kars'ta 5 olmak üzere 9 balkon örneğinin fotoğraf ve çizimleri kullanılmıştır.

Dor, İyon ve Korint başlıklı yivli sütun ve payeler cephelerde dekoratif amaçlı olarak kullanılmıştır. Yataydaki kuşakların ve dikeydeki plasterların oluşturduğu simetri, denge ve cepheler Neoklasik cephe anlayışını hatırlatmaktadır. Ayrıca cephelerdeki bölümlenme her bölümde ayrı bir düzen oluşumu, her katta ayrı bir pencere düzeni ile de Neorönesans üslup anlayışını hatırlatmaktadır. Bu tür cephe anlayışları hem Kars hem de Batum'da karşımıza çıkmaktadır. İncelenen örneklerden Batum'da 12 Kars'ta 19 farklı sütun başlığı tespit edilmiştir (Levha 4.17, 4.18).

Çatı sistemlerinde beşik çatı kullanılmıştır. Tek katlı konutlarda eğimli ve yüksek tutulan diğer bir adıyla kırma çatı kullanılmıştır. Önemli kişilerin ya da iki üç katlı olarak inşa edilen resmi binaların çatı kısımlarında taş parapet ve metal korkuluklarda dolanma, teras alanı oluşturulmuş çatı daha geriden başlatılmıştır. Kars'ta 2, Batum'da 2, olmak üzere 4 çatı korkuluğu örneğinin fotoğraf ve çizimleri kullanılmıştır. Bu çatı korkuluklarının Art Nouveau üslup özelliği gösterdiği tespit edilmiştir.

Çatılarda biriken sular çörlenlerle şehir kanalizasyon sistemlerine aktarılmıştır. Günümüzde çağın zorunluluğu olarak ortaya çıkan plastik borularla yapılan bu işleme karşın hem Kars'ta hem de Batum'da çörlen örnekleri modern tarzda yenilenerek kullanılmaya devam etmektedir. İşlevselliğinin yanında çörlenler üzerinde kullanılan süslemelerle de cephelere hareketli ve estetik bir görüntü kazandırılmıştır. Kars'ta 2, Batum'da 2 olmak üzere 4 çörlen örneğinin fotoğraf ve çizimleri kullanılmıştır.

Kullanılan süsleme örnekleri incelendiğinde taş, ahşap, metal ve alçı malzemedan bitkisel, geometrik ve figürlü süslemelerin varlığı tespit edilmiştir. Art Nouveau üslup özelliği gösteren figürlü süslemeler sadece Batum örneklerinde görülmüştür. En fazla görülen süsleme taş süslemedir. Batum ve Kars'ta uygulanan geometrik ve bitkisel süsleme örnekleri ayrı ayrı çıkarılmıştır. Kars yapılarında sıklıkla kullanılan, kum saatini andıran süsleme motifinin 4 farklı çeşidi tespit edilmiştir. Bu süsleme örneği Batum yapılarında görülmemiştir. Batum'da 21, Kars'ta 27 süsleme kuşağı tespit edilip, şeritler halinde çizimleri yapılmıştır (Levha 4.15, 4.16). Bu süslemeler içerisinde antik Yunan ve Roma tarzından alınan Neoklasik üslupta da kullanılan dış sıraları, yumurta dizleri ve pek çok süsleme motifi ile Art Nouveau üslubunda yer alan akant yaprakları, çiçek ve yaprak motifleri, kıvrımlı dallar, masklar S ve C şekilli süslemeler yer almaktadır. Hem Batum hem de Kars'ta incelenen mimari ve süsleme örneklerinde Eklektik üslup kullanılmıştır. İstanbul'da Beyoğlu, Pera Teşvikiye, Fener, Balat gibi semtlerde aynı üslup özelliği gösteren örnekler tespit edilmiş, fotoğrafları çekilerek kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ağacan, K., “Bir Özerkliğin Anatomisi: Gürcistan-Acaristan İlişkileri”, *Stratejik Analiz*, 2(14), 2001, 24-34.
- Akçayöz, V. ve Öztürkkan, Y., *Eski ve Yeni Fotoğraflarla Kars*, Kars Kültür ve Sanat Derneği, Kars 2013.
- Aksu, H., “Rokoko” mad., *TDVİA*, İstanbul 2008, XXXV, 159.
- Aktemur, A. M., *Karaköy’de Batı Üslubunda Yaptırılmış Sivil Mimari Örnekleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.
- Akurgal, E., *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, İstanbul 1995.
- Akyüz, J., “16. ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006, 77.
- Alizade, R., *Acaralıların Tarihsel Rolüne Dair*, Aydın Üniversitesi Orta Doğu ve Kafkasya Araştırma Merkezi Yayınları, Aydın 2011.
- Alp, N., Yaşlı, K. Z. A., Özdemir, H., *Kars İli Kültür Envanteri*, Aydoğdu Ofset Matbaacılık, Ankara 2009.
- Altınay, A. R., *Kafkas Yollarında*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Alyılmaz, C., “Gobu”stan’ın Gizemi (Kıpçaklar’a Giden Yol), Cem Veb Ofset Matbaacılık, Ankara 2016.
- Arslan, Z., “Batum Göçmenleri (1914-1930)”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 71, 2014, 43.
- Aslan, İ., “İğdır Sivil Mimari Yapıları (Rus Dönemi)”, *I. Uluslararası İğdır Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı* (19-21 Nisan), İğdır 2012, 220.
- Aslan, M., “Kolhis Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.97, Temmuz-Ağustos 2000, 28-31.
- Aslan, Y., “Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu”, Oktay Belli(Haz.), *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz*, Kültür Yayınları, İstanbul 2007, 198-216.

- Atak, S., *Doğunun Kapısı Kars*, İbrahim Horoz Matbaası, İstanbul 1946.
- Ayaydın, A., “Art Nouveau Akımına 21.Yüzyıl Perspektifinden Bir Bakış”, *Ulakbilge Dergisi*, 3(6), 2015, 61.
- Aydın, S., “*Kars Ekonomisi (1923-1970)*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2013.
- Aytekin, O., “Komşumuz Acara’da Osmanlı İzleri “Gonio Kalesi”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, 2.Cilt, Ankara 09-13 Eylül 2002, 1301.
- Aytekin, O., *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin’deki Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Azizsoy, A., “Çarlık Rusya’sı Devri Şeki (Azerbaycan) Tarihi Kent Dokusunda Oluşan Değişim ve Gelişen Konut Tiplerinde Sürdürülen Geleneksel Unsurlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(44), Haziran 2016, 610-626.
- Balkan, K., “Ani’de İki Selçuklu Hamamı”, *Anadolu (Anatolia)*, 12, 1968, 39-48.
- Balkan, K., “Osman Sümer, 1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 14-1-2, TTK Basımevi, Ankara 1967, 103-107.
- Bay, A., “Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)”, *Türkiyat Mecmuası*, 26(1) 2016, 61-80.
- Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekânsal İnceleme Raporu*, Şubat 2011, 41-79.
- Bayram, F., “Gürcistan’ın Sina’sı Tao Klarceti”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II*, Mehmet Işıklı, Birol Can (Haz.), Cambridge Scholars Publishing, İngiltere 2015.
- Belli, O., (Ed.), *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz*, Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Belli, O., “1994 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, 111-138.

- Belli, O., “Urartu Krallığı’nın Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli”, O. Belli (Haz.), *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu: 4-7 Eylül- Bitlis Kültür Merkezi*, (20-28), Desen Ofset Matbaacılık, Ankara 2007, 21-22.
- Belli, O., “Van ve Urartular”, (Haz. Oktay Belli), *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu: 8-10 Eylül 2004-Van Kültür Sarayı*, (15-29), Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 2006, 23-24
- Berdzenişvili, N., Canaşia, S., *Gürcistan Tarihi (Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar)*, (Çev.: Hayri Hayrioğlu), Sorun Yayınları, İstanbul 2000.
- Bıjışkyan, P. M., *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969.
- Bostan, İ., “Batum”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayinevi, 5, 1992, 210-211.
- Bozkuş, N., “Dünden Bugüne Kars”, Cengiz Alyılmaz, İlyas Demirci, İbrahim Terzioğlu (Editörler), *Uluslararası Kaşgar’dan Endülü’s’e Türk İslam Şehirleri Sempozyumları Gazi Kars Şehrengizi: İpek yolu Medeniyetleri 29-31 Ekim 2011 Kars*, 39-50, Ankara 2011, 40.
- Conti, F., *Barok Sanatını Tanıyalım*, (çev. Solmaz Turunç), Anka Ofset Basımevi, İstanbul 1997.
- Conti, F., *Rönesans Sanatını Tanıyalım*, (çev. Solmaz Turunç), Anka Ofset Basımevi, İstanbul 1997.
- Çakmak, H., *1989’dan Günümüze Gürcistan*, KTÜ Yayınları, Trabzon 1998.
- Çelebi, E., *Seyahatname II*, (Haz. Zekeriya Kurşun Seyit Ali Karaman, Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 2006.
- Çelebi, E., *Seyahatname*, II, (Sad.: T. Temel Kuran- Necati Aktaş), İstanbul 1986.
- Çetin, R. M., “I. Petro’nun Şaheseri: Petersburg”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3(6), Ocak 2015, 35.
- Çevik, N., *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTK, 6(58), Ankara 2000.

- Çınar, H., *19. Yüzyıl Sonrası Osmanlı Dönemi Giriş Cepheleeri*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum 2016, 19.
- Çınar, S., “Cephe Bezemeleri İle Öne Çıkan Bir Grup Erzurum Evi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(22), Yaz 2012, 367-390.
- Çınar, S., “Kars’taki Osmanlı Evleri Üzerine Bir Deneme”, Cengiz Atlı (Ed.), *I. Uluslararası Iğdır Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı*, Iğdır 2013, 185-219.
- Çiftçi, A., *Karsta Rus İşgali Dönemi (1878-1918) Konut Mimarisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2000.
- Çilingiroğlu, A., *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Tükelmat A.Ş. Baskı, İzmir 1997
- Çiloğlu, F., *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993.
- Dayı, (Derinsu), E., *Elviye-i Selase’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1991.
- Delen, M., *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2005.
- Demir, M., *Kars Kent Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.
- Demircioğlu, İ. H., “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Batum”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, Ağustos 2003, 106.
- Ersoy, A., Güler, B., “Antik Çağ Batı Anadolu’sunda Konut”, *Ege Mimarlık Dergisi*, (13), 36.
- Ersoy, A., *XV. Yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği*, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Matbaası, İstanbul 1993.
- Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Tescil Kayıt Fişi.*

- Eser, F., Bal, B. C., “Sedef Kakma Süslemesi ve Gaziantep Bölgesindeki Sedef Kakma Atölyelerinin Durumu Üzerine Bir Araştırma”, *İleri Teknoloji Bilimleri Dergisi*, 2017, 573.
- Eyice, S., “Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı”, *Türkler*, C.15, Ankara 2002, 288-307.
- Gönen, M., “Kars’taki Osmanlı Mimarisinin Yeniden Canlandırılması”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006, 287.
- Gündoğdu, H., *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara 2000.
- Gündoğdu, H., “Kars’ın Anıtsal Yapıları”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006, 206.
- Gündoğdu, H., “XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 18, Erzurum, 2007, 79-99.
- Gündoğdu, H., Aktemur, A. M., Kukaracı, İ. U., Çelik, A., Eraslan, Ş., *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, Bakanlar Matbaacılık, Erzurum 1999.
- Gündüz Ö., “Kent Planlama”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1997, 985-986.
- Gündüz, T., “Kars”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XXIV, 515-518.
- Güzel, G., *Mardin’deki Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarında Taş Süsleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van 2010.
- Hosking, G., *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Kadiroğlu, M., İşler, B., *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2010.
- Kafesoğlu, İ., *Selçuklu Tarihi*, MEB, İstanbul 1992.
- Kafkas Üniversitesi, *2013 Yılı Performans Programı*, Kars 2012.

- Karaosmanoğlu, M., “Altıntepe Kalesi 2. Dönem Kazıları”, Birol Can ve Mehmet Işıklı (Haz.) *Doğudan Yükselen Işıık, Arkeoloji Yazıları*, Grapis Matbaa, İstanbul 2008, 69-83.
- Karaosmanoğlu, M., “Anadolu Uygarlıkları Altıntepe, Urartu Uygarlığı ve Eşsiz Kültürünün İzleri”, *Aktüel Arkeoloji*, 11, Nisan 2009, 72-79.
- Karaosmanoğlu, M., Yılmaz, M. A., “Altıntepe Kalesinden Günümüze Yansımalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(25), 276.
- Karpuz, H., *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- Kars Kale içi Osmanlı Mirasını Canlandırma Projesi, *Revitalization of Kars Historic Ottoman District and the Living Cultures of the Caucuses*, Global Haritage Fund, 27.
- Kars Ticaret ve Sanayi Odası Faaliyet Raporu, Kars 2015.
- Kars Valiliği, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars*, Ankara 1999.
- Kartal, M., “Anadolu’nun Epi-Paleolitik Dönem Buluntu Toplulukları”, *Anatolia* 24, 2003, 35-43.
- Kasap, M., “Batum Aziziye Camii Kafkaslarda Yitik Bir Sultan Camii”, *Yediküta Dergisi*, S.57, Ocak 2013, 56.
- Kasap, M., “Batum Aziziye Camii”, Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, İstanbul 2010.
- Kaşııkçı, N., Yılmaz, H., *Batum’dan Burgaz’a Karadeniz’in Öte Yakası*, Türkar, Ankara 2000.
- Kaya, N. K., “Avrupa’da Gotik, Rönesans ve Barok Mimarilerin Çatı ve Cephe Sistemleri Açısından Karşılaştırılması”, 5. *Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu*, (15 -16 Nisan), İzmir 2010.
- Keskin, M. A., “Türk Tarihi ve Gürcü Tarihi Kaynaklarına Göre Rus Yönetiminin Uyguladığı Politika Sonucu Gürcü Muhacirlikleri (19- 20.Yüzyıllar Arasında)”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 95(2), 2015, 95-108.

- Kırzioğlu, F., *100. Yılı Dolayısıyla: 1855 Kars Zaferi*, Kars'ı Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1955.
- Kırzioğlu, F., *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
- Kırzioğlu, F., *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, TTK, Ankara 1998.
- Kızılkaya, O., "Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar", Cem Tuysuz (Haz.), *II. Uluslar Arası Kafkasya Tarih Sempozyumu: 15-17 Ekim 2008-Kars*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2009, 191-207.
- Kocaman, S., "Kars İli'nin İdari Coğrafya Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, Sonbahar 2014, 271-292.
- Koçman, A., *Türkiye İklimi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993.
- Koday, S., Koday, Z., Karakuzulu, Z., "Gürcistan'da Batum-Poti Arasında Coğrafi Gözlemler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 2007, 20-38.
- Konukçu, E., *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara 1999.
- Kop, Y., "Kars'ın Tarihte İlk Defa Rusya'nın Eline Geçmesi ve Akabinde Rusya'nın Kars'ı Tahliyesi", Oktay Belli, Vedat Belli (Haz.), *I. Uluslar Arası Aras Sempozyumu*, Kars 2010, 151-160.
- Korkut, T., *Artvin'deki İşhan ve Cevizli (Tibeti) Manastır Kiliselerindeki Taş Süsleme Örnekleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Genel Sanat Tarihi Bilim Dalı, Van 2010.
- Kökten, İ. K., "Karain'in Türkiye Prehistoryasında Yeri ", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 22-23, Ankara 1964, 17-26.
- Kökten, İ. K., "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bellekten*, 8, 1944, 659-680.
- Köşklü, Z., Tali, Ş., "Geleneksel Erzurum Evlerinde Tandirevi (Mutfak) ve Mimarisi", *Sanat Dergisi*, 11, 2010, 97.
- Kuban, D., "Osmanlıda Barok ve Rokoko Üsluplar", *Sabah Ülkesi Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi*, 44, Temmuz 2015, 56-59.

- Kurat, A. N., *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1993.
- Kurat, A. N., *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Tescil Fişi.*
- Kurugöl, S., Küçük, S. G., “Tarihi Eserlerde Demir Malzeme Kullanım ve Uygulama Teknikleri”, 5. *Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu*, Erzurum 2015, 521-522.
- Margieva, Z., *Boulevard of the Batumi History in documents and photos (Батумский бульвар. История в документах и фотографиях)*, 2006.
- Mirzaei, S., *M.Ö. II. Binyıl'da Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürü ve Çevre Bölgelerle İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi) Anabilim Dalı, Ankara 2014, 93.
- Mutlu, N. Y., *Misâk-ı Milli'den İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars/ Ardahan ve Batum*, Önder Matbaacılık, Ankara 2007.
- Oral Patacı, Ö., “Ampir Üslûbunda Bir Sultan Camii: Nusretiye”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.59, Ocak-Şubat 2017, 171.
- Ortaylı, İ., “Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, İstanbul 1978, 343-362.
- Özbay, R. D., *Gürcistan*, Altınoluk Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Özbek, Y., “Anadolu Türk Mimarisinde Taş Süsleme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7(14), 2009, 141.
- Özbek, Y., *Erken Osmanlı Mimarisinde Taş Süsleme C1*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.
- Özkan, H., “Geleneksel Erzurum Evlerinde Kırlangıç Örtünün Kuruluşu ve Son Kırlangıç Örtü Ustası Sırrı Alacakanat”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 28, 2012, 19
- Özkan, H., “İpek Yolunda Anadolu Köprüleri (Ani-Kars-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Trabzon)”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri*

Sempozyumu Bildiriler II, Mehmet Işıklı, Birol Can (Haz.), Cambridge Scholars Publishing, İngiltere 2015, 395.

Özkan, H., *Saltuklu Mimarisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016.

Özkan, H., *Sanat Tarihine Giriş Ders Kitabı*, Erzurum 2017.

Özkan, Ö., *Kars ve Çevresi Konut Mimarisinde Cephe Tezyinatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015.

Pamuk, M., *Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Yayınları, İstanbul 1995.

Porter, R. K., *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Bablonia*, British Library, Historical Print Editions, London 1822, 646–651.

Roos, A., Hamza, G., *Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari*, Milli Reasürans Sanat Galerisi, İstanbul 2009.

Sagona, A., “Ortaçağ'dan Önce Kars”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, (Çev. Şeyda Öztürk), YKY, İstanbul 2006, 11-13.

Sancak, H., *Bursa İli İnegöl İlçesi Ahşap Oyma Sanatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2013.

Saray, M., “Türkiye ve Gürcistan Dostluğu”, *Kafkas Araştırmaları Dergisi*, 3, 1997, 1-24.

Sarı, M., *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2010.

Schmltd, K., “Göbekli Tepe Kazısı 2008 Yılı Raporu”, Haydar Dönmez, Candaş Keskin (Haz.), *31. Kazı Sonuçları Toplantısı 1.Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, Denizli 2009, 241-255.

Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara 2014.

Soysal, H., *Geleneksel Türk El Sanatlarımızı Yaşatan Kündekâri Ustası Mevlüt Çiller*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2007.

- Sönmez, A., Söğütlü, C., “Kündekari: Türk Ahşap Sanatındaki Yeri, Önemi ve Yapım Tekniği Bakımından İncelenmesi”, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2006, 1-2.
- Sümer, F., *Karakoyunlular*, TTK, Ankara 1984.
- Şahin, Z., “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kültürel Gelişimi ve Batıya Uyum Çabaları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 2014, 183-184.
- Tanlı, G., “Batım’da Turizmin Gelişmesi ve Bölge Gelişimine Katkısı”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16 (1), 2015, 91-107.
- Tarasov, A.V., “Still “Petrovskoye Barokko” Vtoroye Rozhdeniye V Zagorodnom Domostroyenii”, *Alfapan*, Sankt-Peterburg 2009.
- Topaloğlu, Y., “Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 2012, 131-163.
- Turan, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Turani, A., *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2010
- Tuysuz, C., Deniz, A., Yardımcıel, A., *Orta Çağ’dan Cumhuriyet’e Siyasi ve İktisadi Gelişmelerle Kars’ta Sivil Mimari*, Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık, Kars 2015.
- Türkan, S., Durak, S., “Kars’taki Rus Dönemi (1878-1918) Yapılarının Çatı ve Cephe Özellikleri”, 8. *Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu: 2-3 Haziran 2016*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2016, 69-77.
- Türkdoğan, O., *Karsta Bir Etnik Grup: Malakanların Toplumsal Yapısı*, İstanbul 2005.
- Tüysüz, C., “Doğu’nun Uygur Kenti Kars”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, Yapı Kredi Yayınları (YKY), İstanbul 2006.
- Uluçam, A., “Kars’taki Osmanlı Eserleri”, *Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu: (145-167)*, Subatan, Kars 1992, 147.

- Ural, S., “Kurtuluştan Mondros Mütarekesi’ne Elviye-i Selâse’de Yaşanan Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 47, 2011, 647-676.
- Ural, S., “Yakınçağ’da Kars”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2000, 107-108.
- Ural, S., Orat, J. A., Aslan, N. O., Bingöl, A., Tuysuz, C., *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete*, Eser Ofset ve Matbaacılık, Kars 2011.
- Ural, S., “Yakınçağda Kars”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006.
- Uzunatze, R., Surmanidze, R., Zosidze, N., *Batumi*, İverioni Basım, Tiflis 2013, 165.
- Ülkü, O., *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.
- Ünsal, B. T., *Change of Urban İmage with Demands of Contemporary Tourism: The Case of Batumi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2012.
- Yalçınkaya, I., *Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/ Yontma Taş Çağı), Ankara 2009.
- Yavuz, M., Tavukçu, A. Y., Doğan, T., “Doğukapı-Akyaka-Kars-Sarıkamış-Erzurum-Tercan Eski Rus Demiryolu Hattı ve Mimari Yapılanması”, *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2014, 570.
- Yaylalı, M. K., *Post Processual “Süreç Sonrası Arkeoloji” ve Kültürel Miras Çatalhöyük Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Yiğitpaşa, D., “Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Ölümle İlgili Ritüeller”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 25, 2010, 177-202.
- Zeyrek, Y., *Acaristan ve Acarlar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://gazikarsanadolulisesi.meb.k12.tr/> Erişim Tarihi: 30.03.2018

<http://www.cekulvakfi.org.tr>, Erişim Tarihi: 29.03.2017

<http://www.everyculture.com>, Erişim Tarihi: 20.11.2016

<http://www.kulturvarliklari.gov.tr>, Erişim Tarihi: 30.03.2017

<http://www.serhattv.com.tr> Erişim Tarihi: 23.03.2018

<https://tr.wikipedia.org.tr>, Erişim Tarihi: 29.03.2017

<https://www.cekulvakfi.org.tr> Erişim Tarihi: 16.03.2018

<https://www.kulturportali.gov.tr> Erişim Tarihi: 06.01.2018

www.belginkoz.com, Erişim Tarihi: 16.03.2018

<https://tr.unionpedia.org/Musteryen> Erişim Tarihi: 03.11.2018

<http://www.wikiwand.com/tr/Aşölyen> Erişim Tarihi: 03.11.2018

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Sevgi ERDOĞAN
Doğum Yeri ve Tarihi	Trabzon 08.08.1987
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bizans Sanatları Ana Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	Formasyon Stajı (Mecidiye Anadolu Lisesi)
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	sevgi_6144@outlook.com
Tarih	